

821(477)
Г97

ЕВГЕН
ГУЦАЛО

ЩО
МИ
ЗНАЄМО
ПРО
ЛЮБОВ

ЄВГЕН ГУЦАЛО

ЩО
МИ
ЗНАЄМО

ПРО
ЛЮБОВ

ОПОВІДАННЯ

ст 341
79:

світ

Л
Е
В
Ь
М
Ь
З
У
Ж
О
К
К
П

Большинство произведений, вошедших в этот сборник, — это своеобразный цикл рассказов, объединенных общей темой: эпохи минувшей войны, ее кровавые отблески на судьбах людей (в том числе и детей) в послевоенное время, вечно живая, нестареющая память человеческая. Автор показывает связь далеких и близких исторических эпох, создает яркие, запоминающиеся характеры простых тружеников, а в тяжкую годину испытаний — мужественных воинов, защитников родной земли.

Много внимания уделяет писатель чувству любви, которое возвышает и облагораживает людей. Лучшие духовные черты героев рассказов ярко проявляются в любви, в отношении к матери, жене, к детям.

55024

Криворізька
міська бібліотека
для дітей
2-03

~~Д Е
Б І Б Л І О Т Е К А
З І М Н Я~~

Харківська книжкова фабрика
ім. М. В. Фрунзе

Г 70303-034
М223(04)-79

20-79-4702590200

Криворізька

міська бібліотека
для дітей

© Издательство
«Радянський письменник»,
1979 г.

БІБЛІОТЕКА-ФІЛІАЛ № 14

ЛІНІЯ ОБОРОНИ

По холодах настали нарешті теплі дні. З яким натхненням, із яким завзяттям селянина взялося сонце за свою споконвічну роботу, за ту роботу, з якою трохи забарилось у цьому році! Можна було, здається, простежити, як проростають, як довшають, як витягуються стебла трав. Як на вільсі чи березі роздимаються вшир ще вчора зовсім малесенькі листочки, водночас роздимаючи вшир те приховане в собі зеленкувате, майже прозоре світло.

І раптово зацвіли дикі груші.

Наче посідало на їхнє чорне, шкарубке гілля безліч прилітних зграй, умить розгорнули свої крила — й постали перед здивованим людським зором не птахами, а білорожевим цвітом, іще студеним, іще не розімлілим од своєї духмяності — ця їхня духмяність була ще ледь вловима, скупа, якась наче далека.

А бруньки на яблунях, які минулого тижня, а то й раніше ніяк не розкривались, залякши, закостенівши від холоду, тепер понабрякали, й ось мала настати мить явлення — мить явлення яблуневого цвіту в цей весняний, пробуджений світ.

— Славно в нас, — говорив Чучвага Петро Ілліч. — А де на Поліссі не славно!..

І більше нічого не казав про своє село. Мовляв, село саме за себе скаже, а ти зумій почути, коли хочеш.

Стояли на шкільному подвір'ї, під старим берестом. Земля довкола була в блідих та кволих китичках цвіту, що нападав із береста. Прямо перед нами, за дорогою, приглушеною голубизною текла тиха річечка, за річечкою темнів гай, який ще кілька днів тому, мабуть, можна було пронизати поглядом із краю в край, а тепер він попухнастішав листям, помолодів.

Ліворуч слалось поле, засіяне озиминою. Озимина подекуди жовтіла лисинами вимоченого чи вимерзлого посіву. Через поле відкривався простір — порожній, чистий — до стіни чорного лісу, що зводився на обрії.

Школа стояла на сільській околиці.

Як я тут опинився? Редакція обласної комсомольської газети, в якій я тоді працював, гостро потребувала нарису чи кореспонденції про вчителя. Про такого вчителя, якого поважають колеги і люблять діти. Чиє життя не існує поза межами школи, хто мислить державними категоріями. Подзвонили з редакції в один район, в другий, у третій,— і вже через якийсь час я їхав у віддалений північний район області.

З району на всюдихідному газику доставили в це село, що лежить осторонь автомобільної траси і до якого в осінню негоду або в весняне бездоріжжя можна добратись хіба що на тракторі. Тут я й познайомився з Петром Іллічем.

А сьогодні вже мав їхати.

Мав їхати, бо наговорився і з Петром Іллічем, і з учителем, і з дітьми. Побував на уроках, на позашкільних заняттях. Матеріалу, який тут зібрав, вистачило б не тільки на одну кореспонденцію чи нарис про окрему людину, а на серію статей, які, скажімо, могли б друкуватись під рубрикою: «Листи з сільської школи».

Сьогодні я відїжджав — од колгоспної контори поплудні йшла вантажівка до району, мала прихопити й мене. Востаннє навідався до школи, щоб попрощатися з директором, із учителями, щоб на згадку взяти з собою той настрій, що панував тут. А Чучвага Петро Ілліч проводжав мене.

Кремезний, високий, він ходив навдивовижу швидко, і цією похапливістю вирізнявся серед тутешніх поліщуків. Розмовляючи, дивився десь убік чи над моєю головою, і коли мій погляд зустрічався з його — карим, квапливим, то в його погляді чомусь не вдавалось прочитати нічого.

— До контори підемо дорогою чи навпростець? Навпростець швидше.

На дерев'яному ганку рубленої школи стояв гурт цікавих дітлахів і весело дивився на нас. Коли рушили, хтось прощально помахав рукою, і той порух відгукнувся в мені солодким болем. Чи не тому, що на мить постав перед зором і образ моєї сільської школи?

Подались навпростець, поза садибами.

На городах хто орав конячиною, хто копав, а хто вже й садив картоплю.

— Тепер гаряча пора — і в колгоспі, і в людей, треба з усім упоратись,— мовив Петро Ілліч.— А роботи набиралося скрізь, бо ж холоди тисли.

І, поглядаючи на городи, на яких клопотались люди, та на садиби за ще прозорими садками, я зловив себе на думці-спостереженні...

— Скажіть,— звернувся я до вчителя Чучваги,— у вашому селі ховають покійників не тільки на кладовищі, а й по садибах, так?

— Ні,— заперечив учитель,— тільки на кладовищі.

— Але ж погляньте,— спинився я.— Біля крайньої хати стримить хрест, біля сусідньої теж видніє. А там біля хліва, а ген у садку. Й попереду видно могилу.

— Ходить за мною,— сказав Петро Ілліч.

По межі пройшли до крайньої хати. Невже, майнуло мені, Чучвага досі цього не помічав? Ми наблизились до могилки, на якій стояв старий похилений хрест, навскіс пов'язаний білою хусткою.

— Дивіться, раз не бачили,— безбарвним голосом проказав учитель.

І по некопаному городу перейшов на сусідній город, тут зблизька побачили теж могилу під хатою. На іншій садибі — вже на межі. Далі — в садку. За цим садком — уже в сусідньому садку. Далі — могила біля погрібника.

Тут, біля погрібника, жінка поралася з сапою на грядці. Випросталась і дивилась на нас без здивування, але пильно, і її незворушне обличчя видавалося земляним.

— До-о-обро-о-ого здоро-о-в'я! — мелодійно відказала у відповідь на привітання Петра Ілліча.— А що це ви шукаєте, коли не секрет?

— А який секрет. Ідемо так, як оборону тримали, по лінії окопів. Чи не можна?

— То, йдіть, ідіть, чому не можна. Городи ще не засажені, гуляють.

Яка оборона? Яка лінія окопів? Ця жінка бачила їх і говорила так, як можна було бачити зараз ці сади, хати, городи.

І — чудно — дивилась тільки на Чучвагу, а в мій бік і позирком не кинула.

Ми перейшли на сусідню садибу. Тут теж побачили могилу, тільки значно більшу. Ця стояла в голубій металевій оградці, вся обтикана зеленими ножами молодих півників.

Важкий здогад осів у моїй голові.

— Тут проходила лінія оборони, так? За це село точились бої, і в окопах загинули наші солдати?

І відразу ж подумки заперечив сам собі: на могилах стояли хрести, і лише на одній-другій стриміла пірамідка

з зорею. Та й хіба до сих пір солдатські останки не знесли б до братської могили, як давно позносили по інших селах?

— Лінія оборони проходила, так. І ці окопи рились для наших солдатів. Але боїв у сорок першому не було, відступили...

Перейшли на сусідню садибу, тут теж зеленів могильний горбик землі.

— Це вже коли наші наступали, а німці відступали, точився бій за село. Люди ховались хто де, а найбільше в погребах. І по оцих окопах, що позалишалися з початку війни.

Отже, кілька десятиріч тому тут пролягала лінія оборони, яка тепер була пунктирно позначена могилами. Кожен окоп — могила. Але чому? Адже наші війська були не в захисті, а в наступі.

— Люди ховались і по окопах, а німці перед відступом палили село. Німці і поліцаї. Ходили від хати до хати, в селі не вціліло жодне житло.

— А школа?

— Школа теж згоріла дотла. А нову звели на тому самому місці. Всі люди позводили хати на старих місцях. Село таке, як і до війни, тільки менше, бо від деяких сімей і сліду не лишилося, знищені до ноги: матері й діти вдома побиті, а батьки й сини з фронту не вернулись.

— А в цих окопах...

— Як почали палити село, люди з хат своїх кинулись по погребах та по окопах. Але ж не тільки палили, а й убивали. Підходили до кожного погреба, до кожного окопа — й стріляли. Або кидали гранати. Або наказували вилізи — і розстрілювали нагорі. А ховалися жінки, діти, старі. Не щадили нікого. Вибили все село, врятувались тільки ті, що втекли до лісу. А потім і не було кому ховати мертвих. Які могили копати на кладовищі, кому копати? Не було кому копати, а люди вже лежали в своїх могилах — у цих окопах. Ось тут їх і позаривали. Тепер добре видно, де колись проходила лінія оборони.

Русяве ріденьке волосся, колошкане вітерцем, димком струмувало на голові в учителя Чучваги. А що, розказуючи, уникав дивитись на мене, то здавалось: розказує теплому вітерцю, веселому сонцю, припізнілій весні.

На сусідній садибі жіноча постать горбилась під грушею. Випросталась — очі її були не те що безбарвні,

а схожі на цвіт малини. І зір її був зором малинових квіток. Брови пословили тихенько.

— Василь мій хреста старого зняв, а нового поставив, бо старий уже потрухлявів, почав розсипатись.

Під грушею лежав старий хрест.

— Взяла краску, маляю в голубеньке, бо чого має деревом сіріти.

— Може б, зорю, га? — мовив Чучвага.

— І Василь мій казав, що зорю, та яюсь невдобно над старою бабою, це якби мужики тут лежали чи хлопці.

Вмочила квачик в банку з фарбою, малювала нового хреста в голубеньке.

— Баба їхня сховалась до окопу, то вбили, а діти врятувались, бо до лісу побігли. А батько з війни не вернувся, хто й відає, де та могила,— розказував учитель Чучвага.

Ми далі йшли по тій колишній лінії оборони.

— Уляцо! — покликав жінку з заступом на городі.

Жінка звелась і чекала, поки підійдемо до неї. Вишита її сорочка цвіла такими синіми та червоними квітками, яких, напевне, не могла виплекати жива поліська природа, а тільки жіноча уява.

— Могилка була під вашими вікнами,— сказав учитель Чучвага.— Десь не бачу...

— А забрали могилку,— озвалась Уляна.

— Хто забрав?

— Не наша була. З тамтих пір лежала тут Ярмолиха з двома своїми хлопцями.

— Це яка Ярмолиха? А хіба вона не за дорогою?

— За дорогою Явдошка, а тут Степанида... Ярмол тих багато в селі, от ви й призабули.

— А хто могилу їхню забрав?

— Тетяна, її старша дочка, врятувалась, вона в партизани відразу подалась, то й уціліла... Завжди на проводи приходили на наше дворище, всією сім'єю. Опорядкують могилу, посидять, пожуряться. І ми з ними пожуримось. Бо вже та їхня могила стала нам за свою... Чого Ярмолиха сховалась тоді в нашому окопі? Та ховались, де горе застало, хіба вибирали... От повірте, яюсь тепер без тієї могили не так, бо вже звикли до неї. Мовби хтось був — і не стало.

— А куди перенесли?

— Спершу хотіли під свою хату, а потім передумали й переховали на кладовищі... А Тетяна каже мені: маєш хату нову ставити, де ж поставиш, коли могила заважає?

Воно й правда, хочемо ставити нову, бо хлопець мій женився. Та якось і не знаємо, чи годиться тут?

Учитель попросився, і ми подались далі.

— Уляна врятувалась як? У хліві сховалась, а коли все палили, і хлів загорівся, то вона в диму виповзла. Обпечена, обсмалена, а не кинулась тікати на повен зріст, порачувала на город, а з городу вже в луг, у верболози, потім до лісу.

Переходили з городу на город, з садиби на садибу — вчитель Чучвага вів мене по лінії оборони, позначеної могилами. Рідко їх не було в садку чи під хатою, а то, піднісши над собою хреста чи червону зорю, з минулого в нішній день волали безмовним, страшним криком.

Наче вгадуючи мое німе запитання, Чучвага сказав:

— Нашу хату підпалили. А хто вискакував із полум'я — вбивали. Спершу застрелили діда, він, мабуть, не боявся смерті. За ним вискочила сестра, то поклали на порозі. А мати з немовлям, дівчинкою, згоріли в хаті. Напевне, бачила, що вбивають, думала якось дитину врятувати, а вчаділа в диму, задушилася, згоріла.

Вздовж лінії оборони стояли рублені хати, ось-ось мали зацвісти яблуні. Сурмили півні. Їхній переклик стояв у ласкавому повітрі, мовби півні всього села складали зараз спільний хор, співали спільну пісню, а не кожен окрему.

— Я в лісі переховувався з хлопцями. Бачили, як село горіло, й чуто було, як стріляють, як кричать. Боялись потім і повертатись додому.

Пройшовши, мабуть, по всій лінії оборони, звернули на дорогу, що потопала у вербах та березах. На всохлому бересті, верх якого був зламаний бурею, хазяйнував лелека. Червоним дзьобом опрацьовував галузки в гнізді, і так був заклопотаний своїм хазяйнуванням, такий був статечний у роботі!

— Лелек теж били та стріляли, як і всяку живність, — корів, коней, курей. Нікого не жаліли, не шкодували... Вороги!.. А лелеки знову поприлітали, бо хіба є яке поліське село без них... Ніяких птахів так не люблю, як лелек.

І, нарешті, я зловив погляд учителя Чучваги — цей погляд був ясний і чистий, мов яблуневий цвіт.

Біля колгоспної контори стояла вантажівка, в кабіні сидів шофер. Цієї теплої днини він чомусь був зодягнутий у лисячу шапку. І його витягнуте вперед, гостроносе обличчя — на диво — теж скидалось на мордочку хитрого звіряти.

— В дорогу? — запитав Петро Ілліч.

— В дорогу, — згодився шофер. І посигналив. — Треба тут ще декого прихопити. — Й, знову посигналивши, мовив: — Я мав до школи прийти за свого лобуряку, то що там? Не вчиться? А він такий! Чого, каже, підриватиму змалечку здоров'я, коли тепер неграмотні живуть краще і довше за грамотних! Думаєте, я цього вчу? І тих боксерських рукавиць я йому не купував — сам припер із міста, грошей у матері випросив. Зодягне рукавиці — й вимахує цілий день, як вітряк крилами. І по селу теж ходить у боксерських рукавицях. — І зареготав голосно, показуючи дрібненькі зуби-кукурудзинки. — Ви ж знаєте, яка в Марушаків корова з норовом, не переймеш. Ото летить ця корова, а мій лобуряка став проти неї в рукавицях, та як лусне межі роги — худоба й остовпіла!

Невдовзі появився гурток молоді, веселі й напідпитку. Несли гармошку, похитувалися.

— Закінчилось весілля? — запитав шофер. — Ану гайда хутенько в кузов, і так заждались. А ви, — невпевненим тоном звернувся до мене, — сідайте в кабінку.

Вже коли я попрощався з Чучвагою, він несподівано сказав:

— Може, не треба писати про мене? Хіба мало хороших людей... Краще про посівку в колгоспі чи про механізаторів...

І, коли машина рушила, непорушно стояв під вербою, освітлений сонцем, похмурий, і вітрець порохив та й порохив його рідкеньким срібним волоссям.

Він, учитель Чучвага, зостався для мене там, у зеленому поліському селі, на лінії оборони.

Промайнув пам'ятник. Солдат, у касці і в плащ-наметі, однією рукою тримав автомат, а другою пригортав до грудей дитя. Обличчя солдата було повите зажурою.

— А то ще трапилось, — гомонів шофер у лисячій шапці, — натягнув мій лобуряка боксерські рукавиці й повівся до клубу...

Мабуть, у глибині батьківської душі він таки пишався своїм одчайдухом-лобурякою.

У кузові чулись гармошка й спів. Потім затарабанили кулаком по кабінці, і шофер спинив машину. Через відсутнє бокове скло хтось простягнув пляшку з горілкою.

— Та ви що! — весело закричав шофер. — Хочете, щоб автоінспекція відібрала в мене права? Чи щоб я завіз вас у яругу?

— Хай пасажир виї'є! — кричали з кузова.

Зрештою, рушили. Гармошка ревла не своїм голосом, чулась тупітнява ніг.

— Танцюють, чорти,— осудливо сказав шофер.

— Як танцюють? — не зрозумів я.

— А так, у кузові...

Їхали, і під музику гармошки мені весь час думалось про вчителя Чучвагу, про ту лінію оборони, позначену хрестами й зорями, по якій він провів мене сьогодні.

Це тільки в одному поліському селі...

А по всій Україні?..

По всій неосяжній Батьківщині, по стражденній і нездоланній землі нашій рідній?..

Скрізь і досі пролягає лінія оборони, не стерлась — і не зітреться в віках.

ЗА БИЛИНАМИ НАШОГО ЧАСУ

Пам'ять минулого над нами велика, і, належачи дню нинішньому, прагнучи дня завтрашнього, ми продовжуємо існувати в минулому. Ми продовжуємо існувати в минулому, а воно живе в наших почуттях, у пам'яті. Те, що сталося учора чи позавчора, з плином часу прибирає інших рис і, заламуючись у свідомості так, як заламується у воді сонячний промінь, гріє особливим теплом, викликає особливе ставлення.

Як зберегти минуле? Його неповторні барви, звучання, запахи, які були тільки такими, а не іншими? Чи з часом можна відновити — у словах, які такі могутні й водночас такі слабкі, — буття, його важку плоть? І що саме з того буття відібрати, щоб не видавалось дріб'язковим чи несуттєвим?

А може, в живому житті взагалі нема дріб'язкового чи несуттєвого, все важливе, все має своє виправдання й призначення, все наділене смыслом, котрого постійно дощукуємось...

По схилу п'явся молодий садок, світлячи побіленими стовбурами, а поміж крислатих яблунь, піднесений угору на дерев'яних стояках, лежав голубий човен.

Здалеку дерев'яні підпірки були непомітні, тому спершу здалось, що голубий човен завмер у ранковому повітрі й лише чекає на повів-схлюп вітру, щоб гойднутись, щоб поплисти поміж деревцят, поміж гілля. Біля паркану з землі повитикалися стебла квіток, святково свіжі; на кущах агрусу біліло те, що невдовзі мало стати цвітом і листячком; яблуневі бруньки сиділи рясними зграйками, і з їхніх дзьобиків ще не показались язички рожевого цвіту. Скупа зелень, яка була, і та, що мала появитись, чекала на сонячний день, і так само човен чекав.

Багато їх водилось у цьому сіверському містечку. Схожі на велетенських послулих риб, човни, догори днищами, лежали під ворітьми, біля хлівців, а то й на дахах якихось

халабудок. Деякі пофарбовані, а здебільшого — сірі, обдерті, нешпакльовані, неспрошені й неремонтовані. Та чим ближче до ріки, тим густіше їх тут було у вуличках, що в'юнились по кручах, на тісних подвір'ях біля дерев'яних будиночків, де-небудь на латці городчика. І — на піщаному березі, що білів під кручами. Тут човни лежали поміж шелюги, в левадах, під вербами.

Весняна ріка ген-ген як далеко прослала свої сірі полотна, й хоч би тобі один човен майнув! Повінь, спокій, тиша, прорізувана голосами горластих півнів.

Той голубий човен у яблуновому саду завмер у ранковому повітрі, не зрухнеться.

Усвідомлення того, що містечко дуже старовинне, чомусь постійно викликає враження, ніби земля довкола стара. Начебто старіша, ніж по інших містечках і селах, хоча, звичайно, це не так. Але враження невідчипне. І крутий узвіз, що веде до річки, ця глибока зморшка в глині, мовби тягнеться в млу минулого. І суха грудка землі на городі наче фосфоресцює тим темнавим світлом, яким блимає минувшина. Про людей, що трапляються назустріч, хочеться чомусь думати, що вони так само могли тут жити десять століть тому, як живуть і тепер, могли так само дивитись на світ із-під похмурих брів.

Мальовничі кручі, а на них церкви, собори, монастирі мовби увінчують цю землю, це містечко, надаючи довершеності й закінченого, віднайденого, смислу.

На дзвіниці Успенського собору туркотіли голуби, і їхні здушені голоси передавали солодке страждання, яким, здавалось, птахи й далі хотіли мучитись. Прозорими китичками цвіту опушилися чорні в'язи, що росли довкола собору.

Серед строкатої зграйки туристів стояла вродлива жінка-гід і розказувала про князя Ігоря Святославовича, про половців, підступний степ, про татаро-монгольську навалу, про храми й палаци, які були знищені, сплюндровані. Іноземці слухали із ввічливою байдужістю на щених обличчях, а жінка-гід, либонь, по-справжньому хвилювалась, бо їй були близькі ті походи й смертельні січі, її й нині пекла проллята кров русичів.

У вінку світлих пасемок, що легко, димно сріблились над її опуклим чолом, з глибоким поглядом колодязної прохолоди, вона, здавалось, так само зацвіла цієї пізньої весни,

як цвіли в'язи біля собору, скупю, стримано, мовби й вона очікувала на щедре сонце, щоб розвинутих пишно.

На банях стриміли золоті хрести, на білій дзвіниці туркотіли, мовби конаючи, голуби, а гід розказувала байдужим іноземцям про половців і печенігів, і голос її злегка тремтів...

...з ранку до вечора, з вечора до світанку летять стріли гартовані, гримлять шаблі об шоломи, тріщать списи харалужні в полі незнаному, серед землі половецької...

І день, і вся поїздка в сіверські краї з тієї миті — з миті, яка звершилась біля Успенського собору, — зазвучали мені «Словом о полку Ігоревім», зазвучали скорбним думно-булинним складом, і від тієї миті все побачене й почуте, всі зустрічі й розмови мимовільно влягались у цей лад, скорені його формотворчою силою...

...чорна земля під копитами кістями була засіяна, а кров'ю полита...

Старовинне містечко, покручені вулиці, древня ріка, люди, прозорий переспів весняних птахів — усе прибирало іншого відтінку, все сповнювалось високим значенням і вагою.

А тієї весни я поїхав у сіверські краї з однією метою: зустрітиса з людьми, що брали участь у революції, воювали в громадянську війну, проводили колективізацію, боролися з фашистами. Мені уявлялась майбутня повість, (де мали діяти щорсівці, боженківці, бачились колишні комнезамівці, уславлені месники поліської пущі. Їх залишилось не так і багато, з кожним роком зостається все менше, тому слід було квапитись, щоб застати в живих тих, чия доля стала історією, і ця історія могла обізватись до тебе живими устами, словом, усміхом.

Герої революції, колективізації, партизанського підпілля — в моїй свідомості вони творили спільну тему, й вона звучала в моїй крові, як поклик сурми. Той суремний клич усе наростав...

Тут біля воріт, у зеленому шпориші, теж стояв човен, повний полуденної тиші; здається, днище його пахло торішніми осокою, рибою та водою. Біля човна сизів стовбуром явір, а на його щербатій верхівці лежало колесо від воза, очікуючи на лелек.

І від воріт, і з подвір'я відкривалась ріка у вродливій своїй повені, й цієї пори начебто не тільки вода розілля-

лась, а розіллялися самі простори, поширшали обрії, помісткішали небеса, прибуло ярого повітря. Далеч ховалась у млі, до неї можна було долетіти хіба що думкою.

І, наче повіті елегійним, рожевим усміхом, звідси видніли будівлі та бані Спасо-Преображенського монастиря, — видніли ген-ген на горах, по схилах яких біліли хатки, чорніли городи, в легкому — такому одухотвореному — димку першої скупкої зелені стояли вишні, абрикоси, груші.

Дев'яносто три роки було гострим вусам, що двокрило випливали з хати на подвір'я. Стільки ж було ще чіпкому погляду очей, що пригаслими осінніми волошками завмерли під віями, наче при межі. І такого самого віку був кволий усміх, і зітхання, і подих.

Уявляєте, до «Слова о полку Ігоревім» цей чоловік майже на ціле століття був ближчий, ніж нинішній день. І, мабуть, текла в його жилах кров предка, що не вернувся з далекого походу, хто був потятий на полі половецькому.

Той предок тепер дивився на мене тихими столітніми очима.

Він живе на вулиці Тимофія Черняка, свого бойового побратима. Під час громадянської війни командував полком, і події тих часів живі в його пам'яті.

— ...наш полк одержав наказ енергійно наступати по обидва боки залізниці й зайняти Новоград-Волинський, підтримувати найтісніший зв'язок з першим комполком четвертої дивізії і другим батальйоном чотириста дев'ятнадцятого полку, що наступав від міста Соколова...

Це слово о полку революційному, слово Бояна соціальної бурі.

— ...наступали через село Ковчин. Страшна завірюха сліпила, нічого не бачили. Та негода не завадила нашому наступу, ми вдосвіта зняли денікінську охорону.

— ...пам'ятаю Прилепу, сам із Буди-Воробйової, командував першою ротою, дуже веселий був, його розстріляли німці...

— ...за Шосткою я взяв трофеї, вагон гвинтівок...

— ...як убили Тимофія Черняка?..

Про Тимофія Черняка розказує так, мовби вчора чи позавчора бачились. Легендарний герой для нього є звичайною людиною, з якою разом ходжено в бої, з якою страждалось і воювалось, — і раптом з меморіальних реалій прозирає жива, в плоті, історія, й ти ось у цю мить можеш зазирнути в її очі, відчуті її подих.

Група іноземних туристів переходила широкий майдан, вимощений лобатим камінням. Каміння де сизіло, де зелене, де взялось червоними, наче іржавими, цятками, і майдан був схожий на віковичний гранітний луг, що зацвів скупими гранітними квіточками. Молода жінка-гід ступала трохи попереду, ясні пасемка світились довкола її голови, жінка йшла так, наче в естві її звучала якась мелодія, а вона рухалась їй у такт, намагаючись не зруйнувати ні мелодії, ні свого руху, який вбирив і беріг те звучання. Поряд із гідом ступав літній чоловік, що мав білу, мовби капронову, зачіску та малинові — яскраві для його віку — плями на впалих щоках. Мальовничий гурт перетинав древній майдан, і в мені раптом ворухнулось ревниве почуття — з якої б то причини? Наче жінка-гід, її молодість, її врода пробудили щось потаємно близьке, майже родинне, й наче хтось зараз посягав на той несподіваний настрій, посягав, може, й мимоволі, але я підсвідомо відчув це — й сповнився ревнощів, які насправді були виявом ворожості, так?

Дивився услід і думав, що зникає з мого зору не тільки безпечна, мовби відторгнута від довколишнього світу, строката група, яка особливо строкатою видавалась тут, серед похмурих будівель старовинного містечка, а й зникають безслідно оті наглі ревнощі, схожі на біль.

— ...ноги болять. Якби ноги не боліли, то хіба сидів би отут? Сиджу й дивлюсь, як люди беруть воду з криниці. Можу сказати, хто нині приходив, хто вчора чи позавчора. На коромислі носять чи в руках, усе бачу, бо криниця перед очима. Раніше не думав, що люди стільки води п'ють, без води не можуть, а тепер бачу. От за землю боролися, за хліб, піклувалися за тягло, дбали про реманент, про насіння, а вода, може, й найпотрібніша людині. Ось ходять до моєї криниці й ходять, черпають і черпають, журавель скрипить і скрипить, а колодязь не міліє. Може, колись джерело всохне, перестане бити? Не перестане бити, аж наче з моїх грудей уже ту воду дістають. Ноги болять, то й сиджу біля колодязя. Якби хто раніше сказав, що ноги відімруть, засміявся б. Скільки личаків зносили, скільки чобіт стоптали, скільки твані перемісили. І пріли — нічого, й мерзли — нічого, й у мозолях горіли, і в ранах пекли — нічого, а тут наче відпали, і вже не посмієшся... Хоч грамотний, а вже не читаю, тільки радіо слухаю і телевізор дивлюсь. Два роки провчився в церковноприходській. Після школи куди ж, як не до сохи. Після сохи подався на

лісопильний завод на станції Узруй, тут і напилявся, і на-рубався, і настругався. В лісі жили, чутки всякі пізно доходили. Ну, жінки подались по воду, повертаються й кажуть батькові, що царя скинули. А батько що, поліщук, у полотні ходив, ликом підперізувався, святому Миколаю-угоднику молився, то й наказав бабам, аби нікому більше за царя не говорили, щоб не накликати біди... В Шептаках у вісімнадцятому році була сходка, я там виступав перед народом — і потрапив під арешт: мовляв, за те, що образив німецькі війська та за непослух гайдамакам. І прису-дили мене вислати в Німеччину. Посадили в Новгороді-Сіверському на поїзд, доправили до Новозибкова, тут протримали півтора місяця, далі вже в Німеччину. Тут робив на залізниці, на ремонті. Зібралось нас п'ятеро, я з білорусами, всі ми більшовики. І договорились тікати. Куди бігли? У білий світ. Ноги були молоді, то бігли. Цілий місяць ішли по лісах, а в Польщі вскочили до їхніх лап, арештували нас... Було таке. Вартовий нас веде, а ми просимося зайти до хатини на узліссі попитувати води. Товариші мої зайшли в хату, я лишився в сінях, а німець із сіней дивиться в хату. Я повз вартового ступив, ще ступив, уже надворі й побіг, аж самому дивно, що врятувався. Їв гриби, ягоди, що попало. Потім знов зловили німці, я знову втік від них. А вже від Пінська добирався поїздом, тут знайшлись товариші, дали грошей на дорогу. Як прибився додому, то довго переховувався, й усе по ночах снилось, що знов арештували. І що — таки арештували. Писар довідався, видав старості, удосвіта й прийшло два озброєні гайдамаки. Припровадили в Новгород-Сіверський, посадили в підвалі там. Я переночував разом із блощицями, а ранком знову втік, прямо подався в загін до Тимофія Черняка. Ото було моє любе діло — тікати! Ноги ще бігали, то й душа на тих ногах бігала. Добре, що гайдамаки розв'язали руки-ноги в підвалі, бо до підвалу зв'язаним вели, як звіра. Воював у Тимофія Черняка, а потім зане-дужав, то подався лікуватись додому. Збив партосередок в Шептаках, далі комуна в Узруї, село наше тепер так і називається Узруй-Комуна. Дали нам тоді, в двадцятому році, перший трактор для комуни, тепер цей трактор заслужений, стоїть у Чернігові біля історичного музею... Комуна містилась у панській економії, все побите, потрошене, жили тут із дітьми, із сім'ями. Трудно доводилось. Пам'ятаю, збрали врожай, звезли в снопах до клуні, а куркулі вночі напали, спалили клуню з хлібом. Одного куркуля, Гара-

сима, судили, то потрапив на заслання. Банди тоді водились по лісах. Удень він тобі селянин, за плугом ходить чи молотить, а вночі — бандит. Голову сільради в Чайкиному вбили та його брата, це ж і мене могла спіткати така доля, бо мене теж на голову сільради висували... Заплющуйся — і бачу ті села, де жив, дороги, якими ходив, латочки землі, яку орав, бачу ярочки та луки, де пас худобу, а як по правді — всього й не згадаю, вже в тумані. Сиджу біля колодязя, багато мариться, а не все, наче провалля якісь вирости. З дня в день ходять по воду, журавель скрипить, а вода в джерелах не убуває, а скільки ж її ще треба, аж не віриться, скільки треба!

Озутий у ватяні валянки, на які натягнуто чорні галоші. Сірі ватяні штани й сіреньке, куце пальтечко, схоже на школярське, з коричневим штучним комірцем. І в шапці-вушанці, щоправда, вуха не спущено, а зав'язано зверху. Кров, мабуть, уже не гріє, то цієї пізньої прохолодної весни зодягнувся мало не по-зимовому. На колінах лежить грушевий костур, котрий має товсту, покручену ручку, а тому скидається на подобизну якоїсь химерної лісової істоти.

Ще раз обертаюся — він сидить на лаві перед колодязем, як і сидів, і колодязь мовби в прощальному пориві підніс догори довгого журавля.

Узруй-Комуна віддаляється, даленіють хати по узвишшю, втрачає в блиску зелена вода мальовничого озера, ветхий млин під вербами вже ледь чорніє, повиваючись маревом. А він, сторчкуватий, твердоплечий, глухомовний, все сидить на лаві під явором, жде, коли хто з сусідів навідається з відром по воду, і, здається, почувається так, мовби з грудей йому черпають, із джерел його молодості, здається, що той довгий журавель щоразу опускається йому в душу, на самісіньке дно.

По телефону ми вмовилися із товаришем зустрітися саме сьогодні, о цій ополудній порі, біля входу до Спасо-Преображенського монастиря. І не встиг ще я вистрибнути з автобуса, як дебела постать, відірвавшись від сірої стіни, подалась назустріч. Постать накульгувала, хода була схожа на плавбу човна, в якому веслувальник намагався гребти одним цілим, а другим зламаним веслом, і те зламане весло пробуксовує весь час, хоча човен і посувається вперед. Лише масивному обличчю, де двома брустверами кушилися брови,

13024
ДЕТСКАЯ

а ніс видавався вперед форштевнем фелюги, тремтіла щира усмішка — така здавен знайома і близька!

Та усмішка — мовби чаєчка над степовою сагою кигкала, квила, зигзичила!

— Таки приїхав! — сказав товариш після обіймів і подивився так, наче не вірив очам.

Ми з ним учились в одному інституті, чотири роки спали в одній кімнаті гуртожитку, ділили спільні хліб-сіль, ночами розвантажували дрова й картоплю на товарній станції, щоб заробити трохи грошей до стипендії. Ми з ним разом конспектували, готувались до семінарів, брали участь у колоквіумах, виступали на теоретичних конференціях, відвідували концерти інститутської художньої самодіяльності. Хіба що не ходили разом до дівчат, не проводжали їх увечері по глухих вулицях — мій товариш був старший десь на п'ятнадцять років, воював, після війни працював на шахтах Донбасу, далі на залізниці, вчився у вечірній школі й потрапив до інституту, вже маючи дружину-вчительку і двоє дітей.

Тепер він учителював у цьому районі. Власне, вся його рідня була звідси, з Сіверянщини, й сам він, звичайно, був сіверянським, чим не переставав ніколи пишатись.

— Чи не краще, браття, почати нам старими словами!.. — говорив товариш, і я відчував на плечах його важкі обійми.

— Почнемо наші пісні за билінами нашого часу... — відказав я.

На вежі-дзвіниці Спасо-Преображенського монастиря теж туркотіли голуби, і в їхньому туркоті жило якесь немислимо глибоке страждання, мука-млість весняна. Німці були зруйнували монастир, і досі відбудовується. Біля бурси стояла бабуся в капцях на босу ногу, тримала за руку хлопчика років чотирьох, на голові в дитини сіріла пілотка з зорею.

Обійшовши територію монастиря, повернулись до надвратної вежі... Оглянули знову парадний в'їзд, дві круглі вежі попереду, вузькі бійниці. Неширокі пілястри, з'єднані аркатурним фризом. В простінку між пілястрами, в одній з квадратних ніш, теракотовий рельєф із зображенням Марії. Жовто-рожева барва обпаленої глини мовби випромінює тепло, воно відчутне й у цю хвилину.

За якихось півгодини ми опинилися за стінами монастиря.

— Ти тільки поглянь! — надмірно голосно, не приховуючи захоплення, а, навпаки, демонструючи, мовив товариш і за давньою звичкою поклав тверду долоню на моє плече.— Діва Марія!

Неподалік зупинився автобус, одчинились дверцята, й першою на асфальт ступила ота молода жінка-гід, яка мені вже зустрічалась кілька разів. За нею повільно почали не так виходити з автобуса, як виносити свої тіла іноземці. Разом зі своїми поважними тілами вони виносили, мовби коштовні речі, спокійні погляди очей, які вже всього набачились, виносили гідні вирази облич, на яких малювалась перенасиченість, а також не забули взяти з собою якись наче сповільнені жести, в котрих теж угадувалась перенасиченість.

— Німці,— сказав мій товариш, приглянувшись і прислухавшись.— Західні, мабуть...

Ми сіли в «Жигулі», якими він дістався в містечко. Перед вітровим склом на шовковій шворочці було підвішено керамічний кухлик, у кухлику біліли проліски. Якусь хвилину сиділи мовчки, дивились на оборонні стіни монастиря, на круглі вежі.

— Красива,— сказав товариш із ноткою неусвідомленого жалю.— В таку й закохатись можна з першого погляду.— І, вже коли рушили, коли обабіч замиготіли дерев'яні й цегляні будиночки, паркани, дахи, дерева, запитав іронічно:— Чи ти не віриш у любов із першого погляду?

— Коли побачиш отаку жінку, починаєш вірити... А так — наче не задумуєшся.

— Чому всі потребують краси, чому кидаються на неї, чому завжди такий дефіцит? — у несподіваному запалі гримкотів, наче сварився з якимось відсутнім опонентом.— Краса — мов золото: не піддається корозії, інфляції, не девальвується. Страшна сила золота, а сила краси вища, сила краси якщо не сьогодні володарюватиме світом, то завтра. Розумієш, краса людських стосунків, почуттів, краса суспільної гармонії.

— Хиже з нутра іноді теж дуже красиве на вигляд.

— Та ні,— зареготав товариш,— хиже нутро має і хижу красу, тільки вчасно слід розпізнати... Побачиш красиву дівчину, жінку — і як наркотик. Веселішає кров, думки біжать наввипередки, завтрашній день стає бажаніший, ніж учорашній, і вже роки тобі не роки, а наче потік у горах, правда? Чи з тобою так не буває?

Він засміявся нервово, і я на корогку мить побачив звернуті до мене очі мого давнього товариша — вони були свіжі, чисті, блискучі, як оті проліски, що погойдувались у кухлику, перед вітровим склом, через ці очі можна було, здається, зазирнути у його фронтову юність.

— ...хліб несучи. Чекав у сільмазі, поки привезуть із пекарні. А по дорозі надтеребив півбуханця, бо подумайте. Подумайте, поки в магазин, поки там, поки назад. Хе, в двох сітках-авоськах ніс хліб, а тепер лишилось в одній. Ні собакам не порозкидав, ні горобцям, а нема. Бо завжди комусь самому не вправитись у магазин, завжди хтось попросить, щоб приніс. Чом не принести, коли маю час. Я отак Парасці Підрубній ношу, вона вже знає, коли на мене чекати з магазину, заходь, заходь, каже, коли я тільки в сніни ступлю, а вона з лежанки зводиться. Настя Солом'яна від худоби в колгоспі ген коли пізно прийде, то ще за дня просить купити їй хліба, кладу їй буханку в хліві на старому верстаку, від курей замотую в рядюжку. Приміром, дитина після уроків біжить додому, виголодалась, ти їй бублика тицьнеш свіжого — ніколи й одне не відмовилось узяти в діда Тального, звикли, самі сороками заглядають як не в руки, то в сітку... Скоро матиму вісімдесят, а до Червоної Армії пішов вісімнадцяти років. Спершу наші частини стояли вздовж залізниці від Унечі до Вигонич, а потім на станції Жудилово посідали в ешелони й подались на Саратов, далі на Астрахань. Було обмаль обмундирування, зброї, зате багато революційного духу. Ми вже тоді називались Ленінським полком, і в Астрахані наш Ленінський полк розгромив білий заколот, ми їхній штаб уночі взяли штурмом. Далі треба було добиратись через море до Баку, але як доберешся, коли на морі хазяйнують білі. То йшли пішки. Сонце пряжило так, що падали від спеки. Де ж тієї води нап'єшся, коли кругом голий степ, коли солончаки й полин. Харчів теж не стало, якщо хтось беріг сухаря, то й сухарі повиходили. А ми хоч голодні, зате армія, назад не відступаємо, тільки вперед. Як добились до станції Чорний Ринок, то підкріпились, ожили. Йшли вперед і били білокозаків, далі визволяли червоний гарнізон у Кизлярі. А як бились із денікінцями, то познайомився з Іваном Кочубеєм, він командував кавалерійською бригадою. Ми до нього на станцію Шелковську ходили по хліб для нашого полку. Йдеш на день, сказав Іван Кочубей, а хліба бери на тиждень. І наказав відпустити нам вагон печеного

хліба... Біля Наурської билися, сюди поїздом добрались. Як почали падати снаряди, ми залягли цепом. Стріляли, а патронів було мало, то скоро не стало чим стріляти, багато полягло наших. Ішли безлюдним калмицьким степом, вітер дме один день, другий, нікуди не сховаєшся, і снігом порохить, уже від снігу скривавилось тіло, а солдати ж поранені. Де перев'яжешся, де ліки візьмеш. Порвалось обмундирування, чоботи порозлазились, а йдемо. І голодні, бо припасів ніяких нема, хоч би тобі який сухар завалаявся в кишені чи за пазухою. Три дні бив ураган у степу, ще зліший, ніж денікінська армія, тут епідемії почались, косило наших, я теж зліг, та якомсь оклигав, у госпіталь потрапив... Як видужав, то додому повернувся. Чого ж, організував колгосп. А як німці посунули, то в селі мені не можна було zostаватись, пішов у ліс, тут ми збили партизанський загін. Воював у з'єднанні Федорова, далі в Попудренка. Тепер на пенсії... Ага, хліб ось несучу, надтеребив буханця. Весна холодна, то хочеться більше їсти, щоб зігрітись, а коли тепло, то їсти менше кортить, отак прийдеш із магазину додому й на пучку хліба не відламаєш. Лишилось у сітці два буханці, то ввечері Микола Журавель сам зайде, якщо зведеться, бо крижі йому з весною крутить. А зведеться, бо в цьому році, казав, ще одну антену хоче поставити на хаті, щоб телевізор краще брав... О, музика грає, це ж весілля в Олені Завгородньої, обіцяла короваєм пригостити, а щось не навідалась. Ну, сам до неї піду, хай вділить, коли напекла, бо й мені хочеться весільного скуштувати.

Звуки музики йшли хвиля за хвилею, як у степу під вітром хвиля за хвилею вилягає й зводиться ковила... Знаєте, як пахуча нічна красуня стуляє на ніч свої пелюстки, щоб у вранішньому світлі знову розгорнути їхні віночки? Подеколи звуки музики нагадували таку велетенську квітку, що розпростувала пелюстки від вогнистої пристрасті, то опадали вони, пригасаючи, знову спалахували, знову в'яли, й ця невидима квітка весільних радощів цвіла так дивовижно, а дід Тальний...

А дід Тальний (кремезні плечі; руки в жилах-мотузках; прямий стовбур шиї; гострі вилиці й горбатий ніс; окладиста чорна борода; молоді тернові очі) чи на музику налаштувався, чи на спогади? Що проростало в його мовчанні?.. Гуркіт німецьких бронепоїздів, квітень вісімна-

дцятого, станція Унеча, де формувався їхній революційний полк? А чи станиці Наурська й Мекенська, де точились жорстокі бої з білим корпусом генерала Покровського, і смерть товариша з поліської Буди-Воробійової, товариша, з яким багато пройшли, а ще більше здолати збирались? Може, згадалось, як відчайдушно билась із денікінцями кулеметна обслуга — донецький металіст Микола Громов і угорець-інтернаціоналіст, чие ім'я звітрилося з пам'яті? Тоді ж обслуга другого кулемета із шпал і рейок нашвидкуруч склала барикаду, неподалік приготувалась до бою. За кулеметом заліг поліщук Данило, йому помагав чорнявий хлопець-азербайджанець, розвідник. Але ж зосталась із ними медсестра Віра, поліщучка, любила свого Данила, то як було не зостатись, як було разом не вести той бій із білою піхотою, з кавалерійським ескадроном? Прицільний вогонь по ворогах вели їхня революційна молодість, їхня любов, їхнє бажання вижити в цьому бою й з'єднати свою долю в одну. Їхня юна любов відбила атаки піших і кінних ворогів, проте загинула під артилерійськими снарядами. Вони, Віра й Данило, таки поєднали свою долю — вона в їхньому спільному безсмерті... Про них чи не про них зараз, через багато років, згадає Тальний, дід (а тоді — безстрашний боєць, селянин із природи, борець за справедливість світу), згадає, прислухаючись, як грає весільна музика в його рідному поліському селі?

Мій товариш не вперше долає цю дорогу. Щоліта з піонерами старших класів своєї школи відправляється в турпохід місцями бойової слави — від сивої минувшини, що постає зі «Слова о полку Ігоревім», до нинішнього дня. Бо ця дорога не просто прослалась по древній землі, оточена борами, з хороводами беріз по узбіччях, із ласкавими криничками для мандрівників, — ця дорога біжить із минулого в сьогодні, із сьогодні в завтра. Кожна людина — це історія свого часу, відбита в індивідуальній вдачі, й так само дорога — теж історія, тільки безпристрасніша за людину.

— ...спалене від першого до останнього двора. Лежить у лісі, раніше тут повне бездоріжжя, болота довкола, от партизани й навідувались. То за зв'язок із партизанами. А хто не втік у хащі, повбивали, дітей і дідів. Та ще окупація не минулась, як уцілілі почали вертатись на пожарище, до чорних печищ своїх, рили землянки, жили в норах. Тепер славне село (поглянь, які різьблені наличники, а во-

рітцята які фасонисті), хоча менше, ніж колись, і молоді небагато.

— ...гранітний обеліск на шкільному подвір'ї. Ось тут у сорок першому році німецькі «месершміти» напали на наші винищувачі, збили три наші машини. Збили, бо яка наша техніка була на початку війни... Попадали в полях, згоріли, то обвуглені рештки зібрали й поховали отут, біля школи. Війна — це страхіття, але її початок — найстрахітливіший. Потім людська свідомість звикає, але спершу ніяк не може повірити, примиритись не може.

— ...підірвались на міні. Отам, де три берези біліє. Вже німців із села вигнали, а війна ще не закінчилась. Погнали пасти худібчину, знайшли якісь ящики в соломі, давай порпатись, витягли міну. В селі чули, що вибухнуло, а хіба мало тоді ще рвалось? Тільки нема й нема худоби з дітьми до села. Прийшли, а вони побиті всі лежать, розкидало їх...

Хмарна пелена потоншала, при обрії пробилося на землю сонячне світло, й темні бори, що лягли в долині до самого небесного пруга, наче розлились ще неоглядніше. Де над похмурою хвоею здіймались догори листяні дерева, там острівцями — пухнастими, легкими — мовби злетіла їхня перша зелень, ранній цвіт, і ті острівці серед хвойного моря видавалися спалахами радості.

Кожен клапоть землі, луги над річечками й річечки в лугах, лісові галяви, пагорби, хутірці в лісових нетрях, рублені хати, озимина, черемха, трава — все говорило, все вказувало, все таїло, все навівало... й дорога слалась через цю розповідь живого світу, й серце та душа не стомлювались читати, підсвідомість і свідомість не відмовлялися сприймати.

— Ось поговоримо з нею,— мовив товариш і зупинив машину. Жінка, що піднесла руку на автобусній зупинці, спершу протиснула на задне сидіння великий кошик, зав'язаний зверху приношеною хустиною, а тоді вже й сама протиснулася.— Здрастуйте! — привітався товариш.

— Здрастуйте,— з запізнілим, провинним поспіхом відказала жінка. Й нарешті остаточно схаменулась: — Ви до міста чи не до міста, бо я вже сіла, а машина їде...

— До міста,— заспокоїв товариш.— А ви до сина чи до дочки?

— До сина,— здивувалась жінка з чужої здогадливості.

— Недавно женився?

— Пра-а-авда,— мовила протяжно і, здається, чудуючись іще дужче.— Звідки знаєте?

— А до кого проти вечора добиратися з таким здоровим кошем! — зареготав товариш.

— Пра-а-авда,— так само протяжно, м'яко мовила пасажирка, й собі всміхнулась тихо. В машині різко запахли її гумові чоботи, болоньевий плащ запах, а також підпряжене соняшникове насіння. Видно, лузала на зупинці, поки чекала машину.— Женився недавно, а живуть на квартирі. Де ж настарчиш харчів, коли городу свого нема? Отак і возимо — то я, то невістчина мати. Обоє роблять на льонозаводі, це ж коли їм іще ту квартиру дадуть! Чекають, поки дочекаються. А я кажу, щоб просили садибу та зводились, бо свій дім — це свій, а державний — завжди державний... Та ще як мале знайдеться? — запитала в нас, очікуючи на співчуття.— Тоді кошами не навозишся...

— Ви з Крелевецької Слобідки? — запитав товариш про село, де ми підібрали пасажирку.

— З хутора Ганнівки... А в Слобідку моя мати перебралась до тітки після війни. Чому перебралась? Таж спалили хутір, а сестра покликала, спершу в неї тулились, а потім у своїй хаті. Батько наш із фронту не вернувся, не знаємо, де й могила, а я заміж вийшла за слобідського. Не п'є, не сварить, а що мені треба? Дітей четверо, до найменшого їду. Ті вже давно поженились, а цей тільки армію відбув і на льонозавод подався. Мати моя все пам'ятає, а руки-ноги болять.

— Назад на хутір Ганнівку їй не хочеться?

— Чого ж назад, коли в Крелевецькій Слобідці своє гніздо? Вже хай у цьому гнізді, з онуками.

Попросила зупинитись на околиці. Крекчучи, висувалася сама, тягнучи за ручку плетений лозиновий кіш. Потім стояла під блідим ліхтарем, дивилась услід машині й поправляла хустку на голові.

— Бачиш,— озвався товариш,— випадково підвезли. Тут на кого тицьнеш пальцем — так і натрапиш на минулу війну... Якщо не батька, то брата, якщо не кума, то свата... Якщо не все село, то вулицю, якщо не твою хату, то сусідську... Війни нема? Одному сидить осколком у тілі, а другому таким болем у пам'яті, що жахливіший усяких осколків, усяких ран.

У ресторані лунала музика. Звідки тут узялися цигани — залишилося загадкою, проте грали вони злагоджено, й голос скрипки в руках літнього, з черевцем музиканта скидався на спів пташки, яка все-таки співає на волі, а не в клітці. Довге волосся на голові скрипаля блищало, наче він витирав своєю зачіскою масні пальці, не відмовляючи в цьому задоволенні й товаришам, а викочені очі його скидались на дві маслини, кожна з яких лежить на окремії тарілочці.

Ми сіли за старим фікусом біля вікна. Ресторанна зала нагадувала чи то бурсацьке приміщення, чи то чернечу келію, чи то монастирську трапезницю. Сосновими дошками було обшито стіни; дерев'яні, з грубими ніжками, столи, застелені полотняними скатерками; такі самі неокоринно збиті стільці; з заліза гнуті, начебто старовинні, ліхтарі, в яких горіли електричні лампочки, керамічні прикраси на стінах, а також дерев'яні дошки, на яких розпеченим залізом випалено постаті і княжих воїнів, і революційних матросів, і бійців Великої Вітчизняної. Видно, ресторан було оформлено недавно за тією модою, якою ввійнуло скрізь.

— Вона тут, — примружився багатозначно товариш.

Група іноземних туристів теж прийшла на вечерю, й вродлива жінка-гід сиділа за сусіднім столом. Зодягнута в темно-вишневу оксамитову сукню, з золотим медальйоном-годинником на оголеній шиї, з діадемою в акуратно викладеній зачісці, струнка, зі стриманими рухами, вона відразу привертала увагу, вписуючись в інтер'єр ресторанної зали під старовину.

Поряд із нею сидів отой літній іноземець, що мав білу, наче капронову зачіску. Рум'янець на його щоках не пригасав і на хвильку, горів рівно, мовби несправжній, а синтетичний. І так само синтетичними видавались його добірні, один до одного, білі зуби, які він показував у широкій, наче автоматичній усмішці. Руки його то впевнено лежали на полотняній гаптованій скатерці, то гідно починали творити якийсь завершений, добре підготовлений жест. І губи він мав рум'яні, виразні, чітко окреслені, — чимось нагадували жіночі, надаючи вольовому обличчю чи то порочного, чи то гріховно-розбещеного виразу.

— Градобик, — сказав я своєму товаришеві, — не заглядайся на гарних жінок.

— Заради естетичної втіхи, — швидко мовив Градобик. — А потім, як було сказано якимось псевдомудрецем

нашого бурхливого часу, врода жінки — загальнонародне надбання.

Літній іноземець підніс угору келих, виголошуючи тост. Звісно, виголошував тост за жінку, з якою сидів, і, звісно, віддавав належне її вроді. Молода жінка, звичайно, звикла до компліментів, але, звичайно, в тисячний чи мільйонний раз вони були їй приємні.

Коли нам принесли замовлення, Градобик розлив горілку й голосно сказав:

— Щоб не верталась!

Жінка-гід подивилась у наш бік, і діадема на її голові зблиснула смарагдовими іскрами. Жінка дивилась на нас поглядом людини, котра силкується впізнати нас — і не в змозі.

— ...стояв гарнізон. Велике селище, яке колись було райцентром, цукровий завод. Ми жили на околиці, за подвір'ям починався ліс. Добре, що далі від дороги, що в глухій вуличці стояла хата, й непоказна з вигляду. На той час і десятирічку я не скінчив, і до армії не доріс, значить, судилась евакуація. Батько на фронті, брат Михайло теж, а ми з матір'ю zostались. Вона за мене натерпілась, щоб у Німеччину не погнали. І на горищі ховала, і в погребі, а то зодягала у всяке лахміття, щоб на старця скидався. Ну, це пізніше, а спочатку ж цікаво було, які ті німці... Мати труситься від страху, а мені цікаво. Якось до мене товариш зайшов, на прізвище Полинок. Зайшов із балалайкою, а в мене гітара, ми давай грати. З Полинком і раніше отак грали — чи в ліс підемо, чи в саду. Граємо, тут відчиняються двері, і спершу ввалюється здоровий рудий фрід, а за ним другий — плюгавенький, веснянкуватий. Вже не до гри, забули і про гітару, й про балалайку. Вони роздивились по кутках, а потім рудий наказує, щоб ми грали. Пальцем показує на інструменти, мовляв, шпілен, шпілен унд зінген. Я беру гітару, Полинок бере балалайку, а рудий наказує грати «Інтернаціонал». Знаєш, страшно грати й страшно не грати. Чому саме «Інтернаціонал»? Може, довідались, що ми з Полинком обоє комсомольці? Хтось виказав, прийшли по нас, а перед тим перевіряють? Тут Полинок озивається. Може, питає, вам заграти «Катюшу»? Найн, каже рудий, шпілен «Інтернаціонал». Ти в атаку не ходив, а я ходив. Ну, це було як іти в атаку. Я торкнув басову струну, ми з Полинком заграли «Інтернаціонал». Спершу не влад, бо хіба на гітарі та на бала-

лайці колись пробували цю музику, а далі добре пішло. Думаєш, не слухали? Слухали, і рудий, і плюгавенький. Ми біля етажерки сидимо, а вони в дверях поставали. Тут хоч би й хотів утекти — не втечеш. Ну, думаємо з Полинком, якщо вже судилось померти, то помremo саме з цією музикою, а ви слухайте й чорнійте від нашої музики. Обірвали останній акорд, Полинок посірів і впрів, а я вже такий, що готовий до всього. «Гут,— каже рудий,— гут». А другий плюгавець мовчить. Він, правда, весь час мовчав, не обізвався. Ну, думаємо з Полинком, тепер або на місці постріляють, або накажуть збиратись. І мимоволі позвонилися з ослона — він у руках стискає балалайку, а я гітару, наче проти автоматів захищатися зібрались. А німці переглянулись між собою, та й за поріг. Ми не віримо, що геть пішли, до вікна — й справді вже біля воріт, уже за ворітьми. І така взяла нас лють, що ми, не змовляючись, знову заграли «Інтернаціонал», та голосно, та завзято. Повіриш, наче тією музикою стріляли з хати по всіх німцях... А потім оті двоє згадувались мені по-всякому й тепер згадуються. В армії німецькій не тільки головорізи служили, не тільки наці, а й робочий народ, ті, кого одягли в мундири й погнали на фронт. Оті двоє, якби не хотіли послухати «Інтернаціонал», то й не слухали б, одразу пришили б. Може, їм цікаво було, чи вистачить у нас духу? Всяких ворогів пізніше набачився, а ті двоє з автоматами, що слухали «Інтернаціонал», стоять перед очима.

Смичок у руці скрипаля гойднувся, так само гойднулася напوماджена чорна голова, й тонкий звук скрипки затремтів, мовби ось-ось мав обірватись. Проте, на диво, не обірвався, й далі тремтів, наче балансував на межі між буттям і небуттям. Звук пружнішав, набирав силу, але не втрачалось відчуття його ефемерності, як не втрачалось відчуття випадковості саме цієї мелодії, що пташкою залетіла сюди, в нічну залу, тепер кидається гострим, гарячим тільцем по кутках, схарапуджено ширяє під стелею, шукаючи порятунку, — й не знаходить, хоч у відчай й не втрачає надії.

Жінка-гід за сусіднім столиком слухала скрипку так, наче отой звук, розлога мелодія, наче ота схарапуджена пташина не просто собі лунають, б'ються, ширяють довкола, а й, шукаючи прихистку й порятунку, спрожогу залітають у її єство, гасають над лагідними долинами її душі, і, здається, вона ладна була б прихистити отой крилатий

смуток у собі, дати притулок тривозі, але — свавільна, інородна, дика — мелодія вже вирвалась із душі, залишивши там холодок, вирвалась у замкнутий простір приміщення, щоб, може, спрожугу ще ринуться у чийсь душу, ще в іншій душі пометатись, шукаючи сховку, поки з волі скрипаля ще й жити якийсь час.

Тільки ота пташина, здається, не залітала в душу літнього іноземця. Він слухав із ввічливості, слухав із чемності, і його порочно-гріховні, жіночі губи подеколи складались тоненьким рожевим черв'ячком, що, здригаючись, наче переповзав по його пещеному обличчі.

Скрипаль умовк, і жінка-гід із-за сусіднього столика чомусь знову поглянула в наш бік. І тоді Градобик, мій товариш, підніс догори горілку в руці й голосно сказав:

— За вас!

Її всю пронизало хвилею вдячності, і, в світлі тієї хвили, вона спалахнула, пояснишала, помолодшала, — господи, яка ж справді була вродлива й приваблива, нею не можна було не милуватись, і в цьому неприхованому милуванні не було чогось грубого чи нескромного.

— Таки загальнонародне надбання! — сміявся товариш, щасливий, наче між ними виникло порозуміння.

Літній іноземець, здається, відчув те чуже порозуміння, проте й виду не подав. Зоставався зовні незворушним, відгороджений від усього залу, від нас своєю імпазантістю, манерами, байдужістю.

— ...така історія теж трапилась у нашому колишньому райцентрі. Того німця звали Генріхом, і, мабуть, кожне знало його, бо він начебто й не був схожий на солдата вермахту. Голова не волоссям поросла, а сивим пухом, і таким самим сивим пухом покриті щоки, замість вій і брів — теж сиві куштики, й замість вусів сивий пух. Очі схожі на полохливих павучків, що заплутались у своєму ж таки павутинні. Якось прийшов до нашої хати й приніс два казанки — в одному казанку солодка лапша з курятиною, а в другому молочний кисіль. Просить, щоб ми з матір'ю поїли, а ми все відмовляємось. Не пішов, поки ми таки поїли, то мені той смак солодкої лапші й досі в роті чується. Ніхто Генріха не боявся, бо чого боятись, коли наче й не німець, а свій дядько... Аж тут, кажуть, почав ходити по хатах почувати, втік із казарми. Попроситься переночувати, перебуде ніч, а потім нікуди не квапиться. Поїсть разом із усіма, сидить у закапелку. Люди не знали, що й думати,

аж потім сказав, що мусить од своїх ховатись. Мовляв, до війни був студентом-теологом, вчився на богослова, чи що, то його забрали до армії. А в армії вів щоденник, і в щоденнику написав, що війна — богопротивне заняття, суперечить божим заповідям. Той щоденник потрапив до чужих рук, донесли на Генріха службі безпеки чи якісь іншій службі, й тепер йому загрожує кара, то мусить ховатись від своїх. Йому хоч і давали притулок, а боялись і його, й решти німців. Бо що, як вивідує, бо що, як прикидається потерпілим? Генріх і до нас прийшов якось ночувати, по-вечеряв, лежав у запічку, а нам із матір'ю спалось мулько. Де ж це видано, щоб німець від німців ховався? Партизани по лісах ховались від німців, партійці в підпіллі, а тут свій від своїх! Якось перебули ніч, а на ранок мати й каже, що боїться, хай до інших іде. Генріх ще й спитав, до кого можна податись, то мати назвала бабу Варвару. Бабу назвала, бо, мовляв, коли неспроста ходить той Генріх по людях, коли вивідує, то що в баби вивідає, коли самотня й глуха. Мати в нас така, що потім не один день дорікала собі — й навіщо було називати бабу, а як станеться лихо?.. А він таки правду казав, таки немарно переховувався. Мабуть, слід було Генріхові податись до партизанів, але чи повірили б, чи не подумали б, що підісланий? Таки зловили свої ж таки, а потім розстріляли. І як розстріляли, тоді мати наша перестала каятись, що спроваджувала/ночувати Генріха до баби Варвари. Й інші люди теж упевнились у тому, що переховувався, що війну осуджував. Свої розстріляли, не побоялись, що богопротивно.

Літній іноземець за сусіднім столиком щось жваво розповідав, проте при цьому не втрачав ні в своїй статечності, ні в імпазантності. Біла, капронова з вигляду, зачіска була, як і раніше, викладена волосина до волосини, нагадуючи перуку. Старанно підстрижені бакенбарди видовжували й без того продовгасте обличчя, що в профіль скидалось на морду породистого пса. Рум'янці сяяли рекламною свіжістю. Порочні губи хтивого жіночого крою продукували то бездоганну усмішку, то якесь бездоганно мовлене слово, й навіть дихання, що виривалося з тих губів, було не позбавлене бездоганності.

— Упадає біля неї,— з саркастичними нотками в голосі сказав товариш.— Розпустив пір'я, мов павич.

Циганський оркестр загравав запальної, вогнистої. Скрипка скрикувала, зойкала, реготала в якомусь скаженому

ритмі, в якому біжать гірські потоки — через пороги, мимо смертельних скель. Майже всі відвідувачі, забувши про наїдки й напої, повернулись до імпровізованої естради, і обличчя їхні виражали чи захват, чи здивування. В цьому шаленому шарварку лише літній іноземець зберігав поважність, належав сам собі, своїм гідним рухам і сліпучій усмішці, яку творили по-жіночому скроєні губи й рівні, білі зуби.

І, на диво, співбесідниця наче теж перебувала з ним на окремому острові.

— Таки залицяється, — з гнівом у голосі сказав товариш, і щоки його побуряковіли від крові. — От чортівня!

— Що з тобою? Ніхто ж не посягає на твої почуття, ніхто не образив твоєї честі.

— Не образив? — гостро відказав. — А на душі так, наче образив.

— Із якої причини?

— Почну зараз порпатись у причинах! — буркнув грубо. — А тільки противно, й гірко, й важко. — Він почужів, полихшав у нападі злости. — Мене ображають його залицяння, й те, як вона уважно слухає...

— Але ж увійди в її становище! Вона — гід, супроводжує гостей...

— Ввійшов би в становище — не входитьсь, ясно? І не вмовляй.

— ...сто разів міг бути вбитий. Тоді, коли форсували Дніпро біля Лоева. Хто на човні, хто на плоті, хто на понтоні — вперед! А Лоев на кручах, оборону зручно тримати, ось німці й січуть нас, міни падають, снаряди. Там пліт рознесло в друзки, там від човна тільки місиво лишилось.

Вода червона текла, а в червоній воді то поранений, то людська рука. Рвонуло біля нашого човна, перевернуло, я за бортом опинився. Дивлюсь — нікого з човна не зосталось, вимело. То я вчепився рукою за корму, пливу за човном, а Дніпро кругом кипить, і горить, і вибухає, і рветься, і кричить людськими голосами. Я, може, й доплив тому, що тримався за перевернутий човен, а то скосили б. А потім здертись на берег не міг, бо крутий. І тільки ступив на сухе, тільки почав лізти вгору — мене й оглушило, контузило, тоді скалічило ногу.

Літній іноземець за сусіднім столиком узяв руку жінки в свою й затримав. Розповідаючи, він ледь мружився, і його червонясті, мовби в ангорського кроля, очі випромінювали, мабуть, якесь інфрачервоне проміння, яке викликало тонкий усміх на жіночому обличчі.

— Він не міг не воювати, — похмуро сказав Градобик. — У своєму віці він не міг оминати війну. І знаєш, про що думається?

Він геть похижів, і чорні його брови здригались крильми сторожкого шуліки.

— Чи не подорожує він зараз по тих місцях, де вже колись побував. На старість вони стають сентиментальні, їх вабить туди, де минала їхня юність.

— Яка юність? — не зрозумів я.

— Бойова!

— Даруй, ти вважаєш...

— Певний.

— В тобі говорять ревнощі. Та й для ревнощів нема причини.

— Може, й ревнощі. А тільки інтуїція... І чому інтуїція? Ні, певний, що не помиляюсь. — І, кинувши недобрый погляд на сусідній столик, сказав зі злом: — Не інакше, як цей трухлявий пень уявляє її в своїх обіймах.

Літній іноземець і вродлива жінка-гід дружно засміялись, мовби почули сказане Градобиком. Чоловіча рука з довгими, синявими пальцями лягла на жіноче зап'яття, і цьому доторку, що крив у собі порозуміння і, можливо, обіцяв близькість, не було, здається, краю.

Градобик заспівав несподівано. Хмара лягла на його воскової жовтизни обличчя, брови затремтіли напруженими крильми сторожкого шуліки. Губи складались різкувато, твердо, нагадуючи дві колючі дротини, й через ті жорсткі запони виривались на волю слова незнайомої пісеньки.

Прислухавшись, я зрозумів, що товариш співає по-німецькому.

«Гойте воллен вір айн лідляйн зінген, трінкен воллен вір ден кюхлен вайн...» Сьогодні ми заспіваємо пісеньку, вип'ємо прохолодного вина, і нехай дзвенять склянки, бо настав час прощання...

Градобик, співаючи, не дивився на сусідній столик, похмурим поглядом втупився прямо в діжечку з землею, в якій красувався старий фікус. Вираз обличчя при цьому мав такий, наче, сп'янівши, забув про весь ресторан, про сусідів, а співає тільки для себе, для своєї втіхи, бо такий

зараз у нього настрої, і нікому до того нема ніякісінького діла.

Літній іноземець за сусіднім столиком зовні мовби змінився. А чи мені привиділось? Таки ні. Насамперед рука, що лежала на жіночій, смикнулась і, затримавшись над столом, лягла біля виделки. Проте не зосталась у спокої, пальці торкнулись виделки, побарабанили по ній, сахнулись убік, наче мали знайти якесь певніше заняття. Досі в його позі відчувалась невимущена легкість, а тепер випростався, підніс вище голову з профілем породистого пса. Напружився, закам'янів, і без недавніх упевнених рухів, без недавньої дозованої жвавості його крупне тіло втратило певність.

Жінка-гід, либонь, уже вловила ту перемену, бо в запитальному її погляді запрозорився холодок непорозуміння, хоч уся вона й далі цвіла пишною, радісною квіткою, приступною для милування, готовою за належне сприймати чуже захоплення.

Градобик співав... «Гіб мір дайне ханд, дайне вайсе ханд... ден вір фарен, ден вір фарен, ден вір фарен геген Енглянд, агей!..» Дай мені руку білу твою. Прощай, кохана, прощай, кохана, прощавай! Бо ми їдем, бо ми їдем, бо ми їдем проти Англії, агей!..

Обличчя мого товариша було й далі мовби в тіні, яку кинула невидима чорна хмара, і слова німецької пісеньки,— очевидно, веселої, очевидно, солдатської,— крізь колючі дротини його жорстких губів виривались погрозовими й злими. І він, дивлячись у діжечку з землею, з якої ріс кристалий фікус, рішуче змахував рукою, мовби карбував ритм, і навіть ногою притупував, усе лункіше й лункіше.

Я вловив, що своїм боковим зором Градобик не перестає стежити за літнім іноземцем, хоч і вдає, наче захоплений співом, наче нікого не бачить і море йому по коліна.

Літній іноземець заціпенів, і на його блідому обличчі якимись несправжніми видавались порочні, жіночого малянка губи. Очі ангорського кролика поскляніли й посизли, а щоки, які недавно грали бездоганим рум'янцем, були мовби товченим склом притрушені, й серед тих дрібненьких скалочок мерехтіли рожеві цятки. В тому спокої, з яким лежали на столі довгопалі руки, проглядала мертвизна — якщо мертвизна не цієї хвилини, то майбутньої.

Дай мені руку білу твою. Прощай, кохана, прощай, кохана, прощавай! Бо ми їдем, бо ми їдем, бо ми їдем проти Англії, агей!..

Градобик співав із упертістю п'яного, який ухопився за слова пісеньки, мов за соломинку, й тепер ця ненадійна соломинка має порятувати його в світі, що рушиться й падає.

Літній іноземець, завмерши, навіть зараз не поглянув на наш столик.

Жінка все більше чудувалася з переміни його настрою. Чи не здавалось, що спричинилась вона сама? Бо чому розпалась та атмосфера закоханості, близькості, якій нічого ж не загрозувало! Бо чому так збляк співрозмовник, куди зникла його імпазантність! Перед нею сидів чоловік, який лише віддалено нагадував того, хто їй починав подобатись або й уже подобався.

Прощай, кохана, прощай, кохана, прощай! Бо ми ідемо, бо ми ідемо, бо ми ідемо проти Англії, агей!

Щось моторошне було в тому стані зосередженості й самоізоляції, який напустив на себе Градобик. Мій товариш не кинув жодного погляду в бік літнього іноземця, й той так само не глянув у його бік. Але, здається, вони відчували один одного всіма фібрами душі, шкірою, свідомістю і підсвідомістю — всім, чим тільки здатна людина відчувати людину.

Літній іноземець мав вигляд істоти, якій загрожує смертельна небезпека.

Дай мені руку білу твою... Прощай, кохана, прощай, кохана, прощай!

Тепер до пісні, яку вперто співав Градобик, уже прислухалися й інші відвідувачі. Подеколи її заглушала музика циганського оркестру, а то ж вона лунала так, що перекривала веселий гамір. Здавалось, Градобик не вмовкне, наче ця пісня нескінченна.

Й раптом літній іноземець звівся. Горблячись, на якусь хвилю завмер над столом. Жінка кліпала розгублено. Градобик і далі співав, не відриваючи очей від фікуса. Літній іноземець, нічого не сказавши жінці, яку залишав за столом, подався до виходу. Мало не сягаючи сивою головою стелі, він сутулив прямі, кістляві плечі, і в його поспішливій ході прозирали острахи.

Прощай, кохана, прощай! Бо ми ідемо, бо ми ідемо, бо ми ідемо проти Англії, агей!

Літній іноземець зник за дверми, проте Градобик і далі співав, наче в трансі. Мовби його могутнє тіло обернулось на раба цієї свавільної пісеньки, якій віднині слугувати-ме щохвилі. Це вже буде не Градобик, мій інститутський

товариш, а солдатська пісенька, котра тепер звучатиме й звучатиме повсюдно!

Жінка за сусіднім столом потяглась до сумочки. Дістала газову запальничку, синій вогник затанцював на кінчику сигарети, встромленої в рот. Видихнула тютюновий дим і, примружившись, очікувально задивилась на вхідні двері.

Того, що відбулось, мабуть, так і не збагнула, а тому перебувала в замішанні.

Градобик обірвав спів, який був швидше похмурий і зловісний, ніж веселий.

— Щоб не верталась! — виголосив тост, звертаючись до жінки.

Мовби виринувши з забуття, вона звела брови.

— Війна щоб не верталась! — голосно сказав Градобик.

Брови зламались, жінка кивнула головою — відчужено, з далекого свого настрою, з розпачу.

До виходу з ресторану нас проводжала мелодія скрипки. Ця мелодія долинала й надвір, де світив тонкий серпик місяця й пахло холодною весняною землею. Широкий майдан попереду був залитий примарною темрявою, і на берегах цієї темряви де-не-де горіли бліді ліхтарі. Ліворуч, за дахами будиночків, ледь видніли бані Успенського собору.

— Зупинися, — сказав я, коли машина крутим узвозом, по темних тінях від дерев і будинків, стала спускатись донизу. — Давай на хвилюк вийдемо.

Поміж верхівок молодих яблуньок, у садку на схилі гори, плив човен. Зараз дерев'яні стояки зовсім були не помітні, тому здавалось, що човен пливе в повітрі.

— Може, сядемо? — запитав товариш. — І попливемо в минуле, в часи «Слова о полку Ігоревім»?

— Або в майбутнє?

Обом у ту мить подумалось про чарівну силу човна між яблуневих верхівок.

І раптом тут, на крутому схилі в стародавньому містечку, вся поїздка сюди, в сіверський край, видалась у чомусь нереальною. Бо хіба насправді могли бути і є такі люди, з якими я зустрічався? Хіба могли відбуватись усі події, в яких вони брали участь? Чи не в билини, чи не в легенди пощастило заглянути з чиеїсь доброї, лукавої прихми?

Травнева ніч не давала відповіді.

І вже пізніше, коли їхали через ліс, Градобик сказав:
— А таки міг він стріляти в мене, міг! Тепер подорожує по місцях, де минала його бойова юність! Ти бачив, що з ним сталось? Утік, злякався!

Над ялиновими зубцями лісу світив молодий місяць. Берези при самій дорозі стояли жіночими гуртами, одягнутими в полотняні сорочки. Й так гостро відчувалось, що цією дорогою ми не просто їдемо в село до товариша, а з нинішнього дня в завтрашній, який ось-ось уже має настати. Їдемо в майбутнє, яке піском із годинникового посуду сиплеться в цю ніч, на ці сіверянські простори, на доли і гори наших неспокійливих душ.

Де ви — припізніла весна, зустрічі з людьми, барви і запахи землі, де ви — пригоди і настрої тієї поїздки, біль серця і високе думання?

За шеломянем єси...

(

ОЗБРОЄНІ ДІТИ

З усіх усюд, де тільки за цілий день випадало бувати хлопцеві його віку, Блажчук неодмінно щось притягував додому. Коли ввечері повертався від череди з поля, то ніс у кишені якщо не патрони, то бодай вистріляні гільзи. Ось ви пройдете через соняшниковий клин, який уже роздвів тисячами золоторотих усмішок, винесете звідти хіба що дух мишійки, а Блажчук знайде якусь воєнну цяцьку. Хтось інший промине сільське кладовище, сумно споглянувши сірі камінні надгробки, а Блажчук і тут, поміж могил, спроможеться на знахідку, і буде ця знахідка не зірваною сунцею чи черешнею, а знову ж таки гільзою, капсулем, затвором від гвинтівки.

Наче все те грізне причандалля саме лягало під ноги, щоб підібрав.

Матері було з ним мороки. Спочатку знаходила тол, динаміт, порох, ракетні патрони скрізь, куди тільки простягала руку. Чи то в ковбашці біля печі, коли діставала паливо, чи на миснику поміж посуду, чи десь у баняку, в горщику. Сварячись, злостячись, мати брала те лихе добро, нанесене в хату, й викидала в бур'яни, або ж заривала в землю, щоб уже ніхто не міг знайти. Але, диво дивне, тих цяцьок не меншало, вони плавом пливли в їхню хату не тільки з села, а й з околиць, із полів, бо синові скрізь випадало бити ноги.

Потім, утямивши, мабуть, що в хаті ховати не варто, бо мати однаково познаходить і повикидає, Юрко додумався ховати під стріхою, або ж запихав на горищі під сніпки. Так само за схованку правили йому погрібник і хлів.

Мати стяглась на кабанчика, щоб згодом завелось своє сало. Біля того кабанчика ходили обое, пораючи, годуючи. І як же одного разу перелякалась мати, коли, чистячи гній від поросяти, знайшла в гною німецьку гранату! Не так, либонь, за своє життя злякалась чи синове, як за кабанчика, на якого стільки стратилась, так раділа доглядаючи!

— Вкоротиш собі віку, лобуряко!— біла в сінях так, що долоня пашіла.— Хай би собі, а то ж і кабанчикові, сохрани господь!

Біла б, здається, іще дужче, якби довідалась якимось духом, що син не тільки ховав оту хоробу по всіх усядах, а й ходив зі зброєю.

Як пастух збирається до череди? Нарихтує в торбу цілушку чи добрячу скибку хліба, покладе цибулину, дрібок солі в ганчірочці, пелюстинку старого сала виканючить у матері, пляшку молока націдить із глечика.

А Блажчук, збираючись до череди, бере тільки порожню торбу. І коли мати не дивиться, покрадьки дістає ребристу гранату зі стріхи, миттю ховає в торбу, на самісіньке дно, ще й жмуток трави покладе, обтушкує гранату. Так і нестиме за село, а вже десь у полі покладе за пазуху.

Своєї корови чи телиці нема, він доглядає людський товар.

Біля колгоспної комори вже пасеться по ранковій росі кілька корівчин. Жінки поспинялись під полушеною стіною на сонечку, переступають босими ногами, щоб стати на сухіше й тепліше. Сонце зводиться над селом червонолице, чисте, й воно чомусь уявляється Блажчукові каскою червоного солдата. Блажчук несе в руці довгого гарапника, і той гарапник ніколи не мовчить. Зараз він виляскує по мокрій траві так лунко, наче гримить рушничний постріл.

Вогка, набубнявіла сириця під замашним ударом кришить будяки, лободу, шпориш перерізає, мов блискавка. Й під тим гарапниковим ударом-пострілом діамантові роси розбиваються на міріади найдрібніших спалахів, срібло краплин розпадається на порошок, й так само ранкова тиша ламається на друзки, мов од вибуху.

Далеко чути, що йде чередник.

Жінки біля комори, почувши його постріли, займають корівчин на вигоні, попасом женуть назустріч.

— Драстуйте, дівчата!— здоровкається Блажчук із жінками.

Блажчук жене сухорєбру худібчину, а жінки якийсь час дивляться, як віддаляється чередник, схожий у пілотці і в галіфе на молоденького солдатика. Ото якби рушницю в руки замість гарапника!

Поки вибереться за село, то ще хтось випустить до череди телицю, хтось корівчину. А також встромлять до торби печену картоплю, варене яйце, шматок підпалка. Й добре, коли підпалок теплий — Блажчук ламає по крихті, їсть,

і, дивись, на околиці вже й утербив усього. А то й злупив яєчко варене.

Отже, ситий, а ситому завжди веселіше, ніж голодному. Та й замашна німецька граната в торбі, з гранатою й зовсім надійно.

Коли, трапляється, не прихопить із собою ніякої зброї, тоді пасе худобу ближче до села, на торфовиську чи за вільшиною. А сьогодні, звісно, пожене до лісу, куди, трапляється, пригонять пасти своїх корів пастухи з Радавки, сусіднього села.

Поле від лісу давно не оралось, поросло падалицюю жита й пшениці, де-не-де сміються розквітлі соняшники, порозростались кущі вівса. Можна надибати стручки молоденького гороху, щоб підкріпитись, коли спорожніє в торбі. Ген стримить крило збитого німецького літака, на крилі статечно стоїть чорна ворона. Цвітуть ріпак, суріпка, конюшина, ось гніздечко братиків. І жайворонки... Жайворонків стільки, що повітря видається лунким од їхнього співу, як невгамовний дзвін. Як дзвін, у якому на тисячу ладів озиваються тисячі калаталець, маленьких билець, срібних язичків!

Юрко зі своєю худобою не перший на пасовиську, тут уже є кількоро пастухів із їхнього ж таки села. Назбирають сухого бадилля та кіз'яків і, добувши вогонь з допомогою кресала, кременя та трута, розкладають багаття. Біліди пасма полум'я видаються невидними серед сонячного дня, вогонь зовсім не страшний — він такий ласкавий, приручений! Хлопці жбурляють у багаття патрони і, кинувшись урозтіч та попадавши в траву, слухають, як патрони рвуться від жару, шматуючи на клапті біде тіло вогню, як у боки розлітаються попіл, вугляки, надсмалене бадилля.

Одна-друга корова задерє морду, послухає — й пасеться далі. І жайворонки не стомлюються гриміти над полем.

Повкидали у вогонь усі патрони, спалили тол, спалили червоний, рудий та чорний порох, схожий на довгі локшини, — й тут хтось кричить:

— Лис!

Де лис, де? Зриваються на рівні, очі їхні горять квітками будяків, уже ген-ген, у білому морі ромашок, побачили вогнистого лиса, що неквапливо плив собі по яскравому шумовинню, — і вже наче вітром підхопило їхню зграйку. Гайнули до лиса, наче той тільки й чекав, щоб його було зловлено в якихось десятеро жадібних рук! Уже

той пірнув у бур'яни, а вони ще бігли галасвіта, як раптом, задихані, розчервонілі, поспинялись.

Поспинались, бо під горбочком, біля самого лісу, пасли свою худобу радавські пастухи. Вони, мабуть, помітили появу черепашинецьких, із якими завжди билися з незрозумілої причини, і їх, здається, нині було менше, бо поскоплювались і, не займаючи своєї худоби, побігли до лісу. Заохочені, підбадьорені тією втечею, черепашинецькі кинулися слідом, вигукуючи якісь дикі бойові кличі, проскочили біля чужого вогнища, де були в поспіху несподіваного відступу зоставлені торбинки з обідом та з підвечірком, і вже їхні войовничі постаті сягнули узлісся, зникли між деревами.

Блажчук біг разом із усіма, кричав щось погрозливе, та неподалік чужого багаття раптом спинився. За шипшиновим кущем, навіщось затуливши вуха пальцями, сиділа дівчина-чередниця у великій — мабуть, із материної голови — хустині й дивилась із-за розквітлої шипшини дикими очима, схожими чистою своєю рожевою ясою на шипшинові пелюстки.

— Тікай! — не своїм голосом закричав Блажчук.

Той крик каменем упав на гострі плечі в чоловічому піджаці, й плечі здригнулись. Юрко шарпнув дівчину за лікоть — і тоді вона розняла руки, якими щось пригортала до грудей, і з-під поли піджака випала сорока.

Поява сороки була така несподівана, що Блажчук забув тусати й шарпати дівчину. Сорока не злякалась, не зірвалась, не полетіла, безпорадно завмерши біля зазелених дівочих колін. Хлопець поспішливо лапнув сороку долонею, щоб не втекла, проте, здається, птаха й не збиралася тікати.

— Та вона зв'язана! — здогадався, відчувши під пальцями вузли мотузочків, якими було сплутано сорочі лапи та крила. Й умить розсердився: — Нащо зловили? Нащо знушаєтесь?

Дівчина, сидячи навпочіпки, сяjala шипшиновими пелюстками своїх очей.

— Це хлопці, а не я, — майже прошепотіла вона.

— Радавські всі однакові, — буркнув Блажчук, намагаючись розплутати міцні гудзи. І запитав: — Ти хто?

— Я — Варка.

— Варка? Хіба ти стара, що звешся Варкою?

— Ва-а-арка-а... — з відчуттям непевної провини мовила дівчина.

Зрештою Юрко розплутав вузли, з досадою відкинув мотузку і відпустив сороку:

— Ну, лети!

Сорока сиділа під кущем пирію і не рухалась, наче їй було підтято крила.

— Отак і пропаде! — дорікнув Блажчук.

— Полетить! — відказала дівчина. — Трохи оклигає після пут — і полетить.

Узяла сороку до рук, притулила до грудей, далі до обличчя, поворухила їй одне крило, друге. Підкинула догори — й сорока, припадаючи до землі, важко полетіла до лісу, скоро й зникла в гушавині.

І наче за її сигналом із лісу вискочила зграйка черепашинецьких чередників, а невдовзі слідом за ними появились радавські. Тепер уже радавські щось кричали войовниче, розмахуючи дрючками, бо сила була на їхньому боці, й вона, ця сила, легким чвалом посувалась на гнідому коні, мала чоловічі вуса, сорочка розхристалась на грудях, волоття кукурудзяного чуба розвівалось од вітру.

— Я вам покажу битись! — кричав гнівний рот. — Я вас навчу миритись.

— Тікай! — шепнула дівчина. — Це наш, черепашинецький, дядько Данило.

Не чуючи під собою ніг, Блажчук разом зі своїми чередниками біг через бур'яни, через будяки, й кожної миті здавалось, що ось-ось над вухом захропе гнідий кінь, ось-ось почується виляск батога, який опереже плечі, спину, обпече болем.

І вже коли схопив свою торбу, і вже коли ген скільки відбіг од своєї череди, згадав за гранату. Згадав за гранату — і став мов укопаний. Повернулась відвага, чекав на радавських нападників. Ось нехай тільки покажуться, ось нехай тільки підійдуть! Пальці тримали нагріту від сонця, ребристу грудку гранати, якою він захищатиметься, і Юркові хотілося сміятись від радості... Шкода, що черепашинецькі zostались біля своєї худоби, шкода, що й дядько Данило лишився в їхньому гурті, а то б начувались!..

Увечері череда вертає з поля в село.

Блажчук заходить по черзі вечеряти до тих, кому пасе корову чи телицю. Позавчора вечеряв у тітки Василихи гарячим кулешем, додому ж приніс від неї молока в глечу; вчора вечеряв у тітки Марійки — варениками з картоплею пригощала, додому теж вділила вареників у ринок.

ці й шкварочок кинула, то мати після ланки смакувала й нахвалитись не могла.

Сьогодні жене телицю прямо на обійстя до Одарки Кужільної. Хазяйновито відчиняє ворота, заводить телицю в хлів, прив'язує до жолоба, а тоді вже простує до хати і, рипнувши дверми, зупиняється в порозі.

В хаті півсутінок, тхне глиняною долівкою, недавно змащеною свіженькими кінськими кізяками. Самої Одарки нема, ще не вернулася з ланки, з буряків, а є стара Одарчина мати, сидить на покуті, блимає порохнявими світлячками очей.

— Телицю пригнав,— похмуро каже Блажчук.

Баба чує чи не чує, тільки ж не озивається.

— Під лісом пасли,— голосно каже чередник,— а поїти ганяли до ставу.

Оглухла чи заснула? Бовдур бовдуром, хоч би блимнула, а то й не скліпне.

— Напаслись добре, ситі, от і самому кортить щось покласти на зуб.

— Га?— озивається баба.— Сиджу, мов камінь, Одарки з поля нема, я тієї телиці й не здужаю попорати, в печі не палено, що ж тобі дати, дитино...

Баба бідкається, тепер тільки сама себе здатна переслухати. То Блажчук перебиває:

— Сало старе в коморі є, внесіть, я цибулі нарву на грядці.

За якийсь час кусає сало до хліба, на повний рот запихається цибулею й незле думає про бабу: «Стара вже, мов пень, як сяде — то й сидить, як забалакає — не спишиш, як заплаче — то в три ручаї».

— А чий ти будеш? — питає, коли, повечерявши, чередник іде до порога.— Мотрин?

«От чудна! Таж минулого разу вже казав, що Танасьчин!» І каже:

— Гордіїв!

— І Гордій не вернувся, царство йому небесне,— шамкотить старенька.— І наш Оникій не прийшов, і ніхто на нашому кутку не вернувся.

Й стара поіменно перелічує всіх тих на їхньому кутку, хто не вернувся з фронту. Чередник уже за порогом, уже за ворітьми, а вона чи похмурим стінам, чи глухим одвіркам, чи важкому сволоку на стелі розказує, зітхає, жалісливо крутить головою...

Вже наступного ранку, йдучи до череди, Блажчук бере з собою не гранату, а німецький пістолет, де в барабані лежать патрони, мов жолуді. Й ховає не до торби, а кладе за пазуху, з холоднуватим страхом відчуваючи біля живота тверду вагу. Він знає, що зі зброєю треба ховатись, бо може відібрати чи здоровший парубок, чи голова сільради, або з учителів хтось. Але не дуже й побоюється: відберуть — то відберуть, кара не страшна, а зброї в нього вистачить, скрізь наховано. Наховано стільки, що хоч завтра пішов би в партизани, якби війна не відкотилась так далеко!

Лунко стріляючи сирицевим гарпапником, іде до вигону, й від тих ляскучих ударів никне стята кропива, в'яне зрубана шириця, на мерехтливе порохно розпадається густа роса. Звуки линуть, мов постріли, й далеко чути, що йде чередник. Жінки, що пригнали свій товар до колгоспної комори, займають черідку, женуть назустріч чередникові, й кожна тицяє до його порожньої торби чи то свіженьких дерунів, чи остюкувату пампушку, чи буряка печеного, а та пляшку молока тицьнула. Поки вибереться з худобою за околицю — торба надме свої боки, приємно обтяжує плече.

Пасучи череду під лісом, хлопці затівають балачку про те, хто й до кого пристав у прийми. Говорять і про їхню сільську лавочницю, себто продавщицю з лавки, Мотрю Відірвикожуха, до якої вже кількоро приставало в прийми. Пристануть, але не тримаються чомусь. Хто саме? Ну, кривенький дядько із сусіднього села, потім подейкували, що в нього своїх троє дітей, а він додумався ходити по чужих селах та приставати в прийми — сьогодні до одної, завтра вже до другої. Минулої зими підночовував у Мотрі вчитель фізкультури, та чи то сільрада, чи районний інспектор силоміць вернули його до своєї ж таки жінки.

Блажчук вказав на одного з чередників, що сидів у їхньому гурті:

— Мати говорила, що й Васько набивався в прийми до Мотрі. Мовляв, як вона в лавці робить, то за нею не пропадеш — і крам водиться, і галоші, і цвяхи...

Васько собою був непоказний, не вдався ні ростом, ні силою. Не так ходив, як перекочувався на вигнутих, мов обіддя, ногах. Куштратий, синьоокій, з тонкими губами-пірїнками, був схожий на дитину, що передчасно постаріла.

— Чи я набивався? — заперечив Васько. — Вона сама сказала...

— Сама? — здивувались чередники. — Розкажи!

Васько, ні разу не всміхнувшись похмурим лицем, розказував:

— Пригнав телицю з поля, Мотря кличе вечеряти. І воду сама зливала, як я руки мив, і чистого рушника дала зі скрині. Бачу, плаття на ній трофейне, німецьке, і великі ковтки у вухах, вона ті ковтки виміняла на ярмарку за курячі яйця. І ще намисто почепила на шию. Ну, думаю, когось чекає в гості. Сів за стіл, а на столі варена картопля парує, куряча смаження пахне, і пляшка горілки стоїть. Мотря отак біля мене сідає на ослоні, наливає горілки в дві чарки — собі й мені. Спершу сама випила, а я вже за нею перехилив...

— Ну, ну! — підохочують нетерплячі чередники.

— Ще випив і захмелів, сиджу і їм гарячу смаженю з картоплею. А потім хочу звестися з-за столу, а ноги віднялись, мов дерев'яні. В голові шумить, а через той шум чую, що Мотря каже лишатись у неї на ніч, бо, мовляв, ще звалюся десь у рів. І ліжко постелила, й подушки дві поклала.

— Ну, ну...

— Заснув — і незчувся. Вночі прокидаюся, лап рукою, лап — хтось лежить біля мене, дихає, я й злякався, бо ніяк згадати не годе, куди втрапив. Перегодя розвиднілось, що в Мотрі вечеряв, що спати вклала у своїй хаті, що оце сама лежить зі мною.

— А далі що?

— Знайшов свої штани й сорочку — і гайда з хати.

— Отак приставав у прийми? — не вірять.

— Хіба я приставав? Споїла, а потім спати вклала! Через тиждень знову телицю пригнав їй додому, то Мотря навіть на подвір'я не пустила.

— Знов тобі закортіло курячої смажені! — реготали чередники.

Десь уже в сизе надвечір'я чи чемериці об'їлась, чи сказалась ряба корівчина, надумала перти від череди в поля. Блажчук кинувся слідом завертати, а ряба як затялась — тікати, і край.

— Застрелю! — кричав оскаженілий пастух, згадавши про пістолет, захований за пазуху. Дістав зброю і біг за коровою, наче в атаку. — Стій, гад фашистський, бо розстріляю! Стій, поліцайська морда!

Ряба «поліцайська морда» заспокоїлась тільки на радавському полі, неподалік від чужої худоби. Скубла пашу, й здухи їй ходили ходором.

Під хвилею зеленого жита сиділа Варка, полуднаючи. Зодягнута була в той самий чоловічий піджак, що і вчора, й так само закутана материнською хусткою. Побачивши зброю в хлоп'ячих руках, завмерла від цікавого остраху.

— Справжній? — спитала Варка. — Стріляє?

— Німецький, — не без гордості відказав Блажчук, ховаючи зброю за пазуху.

— Знайшов?

— Маю повний арсенал, — загадково мовив.

— І не боїшся носити?

— А чого боятись? Я вмію стріляти.

Погомоніли про випадки, до яких спричинилася зброя. Недавно радавські хлопці подались до кар'єру, де був склад усяких набоїв, грались там із міною чи з бомбою, — порвало трьох, а четвертого осліпило на обое очей. А хіба в Заливанщині колгоспний віл не підірвався в борозні, коли орав у плузі? Або ось їхня черепашинецька молодиця пішла в глиняники брати глину, копала заступом і, видно, щось викопала, бо гуркнуло, присипало молодицю глиною, поки прибігли, поки відкопали — вже не дихала.

— А я знаю, де в лісі гніздо отієї сороки, — мовила Варка.

І, лишивши худобу, подались у ліс поглянути на гніздо.

— Хочеш вистрелити з пістолета? — запитав Блажчук на лісовій галяві, де в траві червоніли достиглі суниці. Дістав зброю із-за пазухи і, примруживши око, прицілився в стовбур кремезного дуба. Дівчина, чекаючи пострілу, внутрішньо насторожилась, проте хлопець опустив руку зі зброєю.

— А нащо стріляти? — спитала вона.

— Щоб ніхто не нападав. Щоб захищатись.

Варка взяла пістолет, потримала на долоні й віддала назад.

— Не хочеш? — не повірив Юрко. — Ось так!

Хлопець опустився на коліно, прицілився в дуба й вигукнув:

— По німецьких загарбниках — вогонь!

Гримнув постріл. Блажчук стрімголов ринувся в куші, наче прагнув наздогнати напасника-втікача, й закричав:

— Не втечеш!

Й знову пролунав звук пострілу.

Коли за якусь хвилию Блажчук повернувся на галяву, то обличчя його світилось щастям.

— Хочеш спробувати? — знову запитав, простягаючи зброю. І показав пальцем перед собою:— Ген стоїть Гітлер, убий його!

В надвечірньому лісі співали пташки, стелились тіні від стовбурів дерев. Дівчина засміялась і, вдаючи, що повірила почутому, обачно взяла зброю.

— Отам Гітлер, за бузиною?

— Еге, за кущем бузини, ховається в кропиві. Стрільай, щоб не втік. Ось так цілься, ось так натискай... Тільки хутчій, щоб не втік!

Варка заплющилась, натисла гачок — і, коли в руці grimнуло, сахнулась постаттю назад.

— Ура! — закричав Блажчук, кидаючись до куща бузини.— Вбила, вбила!

В приступі дикої радості вони обоє тупцялись по високій траві, толочили кропиву, наче й справді товклись ногами на трупі ненависного ворога.

— Отак здихай, навіть заривати в землю не будемо!

— Хай тебе черви сточать, хай ти зогниєш без сліду!

Вірячи, що розправилися з ворогом, вони трохи заспокоїлись і лише тоді згадали за сорочаче гніздо, яке хотіли подивитись.

— Хай уже завтра! — схаменулась дівчина.— Смержає, пора гнати худобу в село.

Зблякла сонячна повінь затопила ліс, що дихав вечірньою прохолодою, й через хвили цієї повені чередники заквапились до своєї худоби...

Коли вночі Юрко переступив хатній поріг, то мати на нього чекала лиха, наче грозова хмара. Вироблена в ланці, тінню човпіла на лежанці й жебоніла тихим голосом польової бадиліни, якою колише вітер:

— І де ти взявся на мою голову такий душоуб? І справді заповзявся мене разом із собою звести зі світу? Пішла я до гнізда курячого, дай, думаю, заберу яйця, бо кілька день не навідувалась, а зозуляста ж добре несеться, чубарочка теж сокоче з ранку до вечора. Беру яйце, аж чую, щось там у гнізді, під соломою, лежить. Мацаю — дві гранати підмощено, хай тобі трясця.

Блажчук мовчки роздягається й мимо матері проворно дереться на піч.

— Хіба в Заливанщині не було, що жінка випалила в лежанці не соломою чи картоплинням, а якимись пат-

ронами? Хтось заховав у купу палива чи, може, навмисне в лежанку наклав, ось вона й розвела вогонь, готувала їсти. Діти її в городі порались, копали чи садили, тут у хаті й почало стріляти і рватись, діти бігом до хати, вскакують, бачать: лежить їхня мати в крові на долівці, а лежанку геть поруйнувало... Отак зготувала їсти...

Мати квилить, бідкається, зітхає. Блажчук, винуватий, лежить мовчки, міркує щось і геть перегодя озивається:

— Мамо, то, може, мені в прийми пристати?

Не озивається мати. Почула чи не почула?

— До кого ж ти мітиш у прийми? — невдовзі долинає з лежанки.

— Чи я знаю?

— А не знаєш, то чого кажеш?

— Говорять, начебто Мотря Відірвикожуха приймає до себе.

— Як приймає?

— Ну, сьогодні одного, а завтра другого.

— То ти теж такий, щоб пристати на один день? — сердиться мати. — Замолодий ти для Мотрі, а Мотря за-стара для тебе.

— Потім можна було б молодшу нагледіти, — розсудливо міркує син. І додає згодом: — А на осінь пішов би в колгосп до биків чи до коней.

— До школи б тобі, далі вчитись треба...

— Та вже хай моя школа біля землі буде.

— Таке говориш... Якби вернувся батько й почув — ременя не пошкодував би.

Але батько не вернувся з фронту й не почує, дець і ремінь його солдатський зотліває без діла в братській могилі...

Ранок, мати збирається в ланку на буряки, закутується білою хустиною по самісінькі очі свої барвінкові, щоб сонце не насмажило голову.

— Дивися ж, — наказує, — не тягни додому ніякого залізачця. — І, подобрішавши поглядом, сміється: — Бач, у прийми надумався до Мотрі Відірвикожуха!

— А що? — поважно мовить син. — Менше клопоту вам було б... Ще ви, мамо, не старі, знайшли б якогось дядька, щоб помагав... Знайдете, як я відділюсь.

— Чи мені дядьки чужі потрібні?

— Діло хазяйське, — розсудливо міркує син.

Крадькома від матері сховавши за пазуху німецький пістолет, Блажчук іде на вигін до худоби. Лунко гримить

гарапник, розсікаючи кропиву, блекоту, ширицю, збиваючи з листя крапelistі вихори свіжої роси. Гарапник попереджає про наближення пастуха, й жінки біля комори вже починають назустріч йому займати череду. До порожньої торби тицяють хто що — і пиріжок, і цілушку хліба, й варене яйце. А тітка Македониха, стрівши біля свого обійстя, простягає згорток:

— Штани візьми... Лишилися з мого Кирила. Вже не вернеться, то, хлопче, доношуй за нього, бо саме рам'я на тобі... Либонь, доводиться багато побігати за рябою?.. Скажена...

— А не великі? — щасливий, бере штани. — Здається, великі.

— Хіба не виростеш? Рости й носи на здоров'я, бо нема тобі в чому й парубкувати. В таких штанях хоч ниньки гайда в приймаки.

Дивина, й тітка Македониха теж говорить за приймаки!

Жене худобу в поле, а весь час думає про ті штани, більш ні про що! В полі таки пірнає в будяки і, зігнувшись, стягує з себе старі, подерті, натомість зодягає подаровані штани — й тоне, бо сягають мало не до вух. Підкачує холоші, підперізується паском і, сховавши стару вдягачку до торби, вибігає на шлях.

До самого пасовиська хлопці тільки й балакають про ту несподівану обновку.

Ген і ліс темніє, ген і крило збитого німецького літака стримить. Сьогодні хлопцям теж кортить розкласти вогнище, бо дехто прихопив із собою патронів та капсулів, то чом не постріляти. Худоба розбродиться по пасовиську, і в цей час рябу, видно, кусає якийсь гедзь, бо трубою задерла хвоста, бо круті роги наставила проти польового вітерцю — і вже, дивись, потюпачила до лісу, вже погримкотіла ратицями.

Блажчук, полишивши чередників, погнався слідом. Та й чом би не погнатись, коли за норовливу рябу свою подарувала тітка Македониха штани вбитого на фронті чоловіка.

Ряба, як і вчора, добігши до радавської худоби, нагнула морду й стала скубти траву.

— Ох ти ж, фашистська окупантка! — вилаявся Юрко. — Ану гайда назад!

Радавські пастухи, помітивши чужого, позводились назустріч. Хтось узяв батога, хтось підняв дрючка з землі. Були похмурі й недобрі. Тоді Блажчук зупинився й

сягнув рукою за пазуху. Радавські застерегли той рух і позастигали в очікувальних позах.

Блажчук і далі погрозово тримав руку за пазухою, ладний у будь-яку хвилину вихопити пістолет. Розхристаний, у широчезних штаних, з рішучим виразом на смаглому, татаркуватому обличчі, він пробуджував страх. Якби злякався, якби кинувся навітікача — отоді б радавські відчували свою силу, свою зверхність.

А так погрозово стояли — черідка радавських проти одного черепашинецького.

Й тут на узліссі показався гнідий кінь, верхи на коні їхала Варка. Враз ударила босими ногами гнідого коня в боки, ще віддалік закричала:

— Не треба! Не треба!

Мабуть, вона теж побачила, що Блажчук засунув руку за пазуху, і зрозуміла, що означає той рух. Дівчина злякалась так, наче на пасовиську вже було когось убито, наче вона спізнилась відвести марно пролляту кров.

Сьогодні була без материнської хустки, і світлі її коси скидались на шовковисту, добре витіпану на терниці конопляну пачіску.

— Не бийтеся! — закричала, зупиняючи коня.

— Ніхто не б'ється, — мовив заспокоєний Блажчук, повільно виймаючи руку з-за пазухи.

Радавські, помітивши, що рука порожня, нехотя повсідались долу, поглипуючи спідлоба.

— Дай проїхатись верхи! — мовив Блажчук, кладучи долоню на кінську шию.

— Сідай, — згодилась Варка й посунулась по спині вперед.

За якусь мить хлопець уже сидів у неї за плечима. Кінь переступив із ноги на ногу, й Блажчук лівою рукою обхопив дівчину у стані. Радавські чередники як зачаровані дивились на них.

— Не зваліться в гречку! — крикнув один із них.

Радавські чередники зареготали, проте Блажчук не почув їхнього сміху, бо кінь перейшов на рись, і вони вже скакали до лісу. Варчине ясне волосся світилось, мерехтіло, доскотало то ніс, то щоку, то чоло, й хлопець мимоволі раз у раз відводив голову.

— В тебе є батько? — у біле, наче капустяний листочок, вухо запитав Блажчук.

— Нема! — гукнула дівчина в ліс, що вже обступав їх обіруч.

— А де?

— Не вернувся з фронту! Мати є, Дуся...

— А приймака тримаєте?

— Нащо той приймак здався,— відказала дівчина.

Й запитала:— То ти хотів стріляти?

— В кого?

— У наших, у радавських.

— Хай би тільки спробували зачепити!

— Тепер вони мені за тебе й ногою не дадуть ступити!

Сміятимуться... Вони ж не знають, що ти міг постріляти їх!

— Скажи, що нехай тільки зачеплять!

Кінь моторно ступав поміж дубами, тут ще стриміли з землі кілки, жердини, до яких було прив'язано колючий дріт. Блажчук усміхнувся, згадавши свою вчорашню з матір'ю розмову про те, що приставатиме в прийми до Мотрі Відірвикожуха. Нічна балачка видавалась така несправжня! Попереду, низько над кущами, пролетіла сорока і, всівшись на осиці, застрекотала застережливо.

— Мабуть, твоя сорока! — озвалась Варка.

— Ага, впізнала нас обох. То де ж її гніздо? Кажуть, сороки можуть украсти в людей монети, годинники, дзеркальця й сховати в своїх гніздах. Вони люблять, коли блищать.

— Хочеш перевірити її гніздо? Чи нема там золба?

— Золота, може, й не наносила, зате на цьому руйнівиську якусь цяцьку знайшла.

— Давай звернемо зі стежки, поїдемо навпрошки.

Гнідий кінь ступав поміж дубів, і хлопець із дівчиною раз у раз нахиляли голови та відводили руками гілля. На землі валялися дріт, усіяке залізаччя, патрони, проте їм було нітрохи не страшно, бо сиділи верхи на коні. Тут, де ще недавно німці боронилися в своїх укріпленнях, так більше й не ступала людська нога.

Знову озвалася сорока — вона, видно, супроводжувала вершників у їхньому поході через ліс до свого гнізда.

— Хоче обманути нас, одвести вбік,— мовила Варка,— та не вдасться.

Під розложистим гіллям береста кінь спинився, прядучи вухами й роздутими ніздрями принюхуючись до якихось запахів, що, мабуть, линули з кущів горішини.

— Та не бійся! — в один голос мовили Блажчук і Варка й водночас ударили босими п'ятами в кінські боки.

— Славно як у лісі,— тихо сказала дівчина.— Це б черешень нарвати.

— Славно,— згодився хлопець.— Чуєш, як співає горлиця?

— Ні, одуд!

— І зовсім не одуд, не тямиш ти в пташиному співі.

— Прийдемо завтра сюди з хлопцями — от назбираємо зброї!

— Хіба зброєю будеш ситий?

Кінь обминув горішину, сорока застрекотала поряд, барвиста бабка — зовсім близько, можна б і рукою дістати! — сіла на мережане листя папороті, й Блажчук, обома руками втримуючи Варку, задивився на ту мерехтливу бабку, на той кольоровий вогник, що грав на зеленому тлі. Бабка тріпотіла крильцями, наче намагалась роздмухати своє барвисте сяйво, ось-ось, здається, вона вже мала зірватись, щоб летіти геть... як раптом клопоть лісової землі під ногами коня з оглушливим вибухом рвонувся вгору й по боках, розпадаючись груддям і посіченими стеблами рослин, і вже кінь у якомусь неправдоподібно твердому падінні тонує у вирві того вибуху, а разом із конем тонули й вони з Варкою, й хлопець у підсвідомому розпачливому бажанні намагався вхопитись чи то за повітря, що несподівано стало тугим, чи то вберегти дівчину від несподіванки, яку в ту коротку мить він не міг ні осмислити, ні досягнути, й останнім його відчуттям було відчуття свіжого духу лісової землі, такої пахкої й такої жорстокої...

Барвисту бабку вибуховою хвилею відкинуло на гілля горішини, бабка прилипла до листя, далі тріпнула крильцями — й вільно полетіла. Її кольорове летіння струмувало в ласкавому лісовому повітрі, що пахло гаром, ось бабка припала до жовтого сердечка білопелюсткової ромашки, потім від ромашки те барвисте пурхання пострумувало, як видима мелодія, до стебла синіх дзвоників, і від повіву її напівпрозорих крильцят дзвоники, мабуть, видзвонювали, тільки ж хіба розчуєш їхній дзвін у такій тиші, — у такій тиші, що раптом запанувала на весь світ...

ДЕ МЕДСЕСТРА КЛАВКА?

Чому щороку цього дня усе видається сповненим смислу? Важливо, що на березі річки сидить чоловік — в одній руці на довгому мотузку тримає перисту корову, яка пасеться по ранковій росі, а в другій — горіхове вудлисько. Чоловік сидить навкарачки, дивлячись на поплавець гусячого пера, на ледь помітну течію, на пухнасту вербу на тому березі. Біля чоловіка на траві стоїть транзистор, із якого лине бадьора музика. Цікаво, хто слухає ці бравурні мелодії — дядько на березі, риба в воді чи корова на мотузку? З дядькового непроникливого обличчя не вгадаєш, по рибі теж судити важко, бо улову ніякого немає, зате корова подеколи відриває морду від паші й слухає, мовби своїм тваринним нутром хоче вловити фальшиву ноту.

З луку дорога простирається в ліс. Свіжою зеленню покрився молодий підлісок. Черемхові зарості ще в білих кетягах, проте ці кетяги просто перед очима примерхають, ронячи й ронячи додолу дрібні цяти пелюсток, наче росу. Наче росу, що лежить на листі, на траві, на стеблах конвалій, — по ній можна ступати, й не замочиш ні взуття, ні холош. Гірчить черемхове листя, цвіт черемховий гірчить — і цей дух долинає начебто не тільки з цього лісу та з цього погожого дня, а й з молодості твоєї, що, здається, уся пропахла весняною черемхою.

Дикі груші вздовж дороги теж рсцвіли, по їхньому кострубатому гіллю розіллялись пелюстки білого, пахучого світла.

Цвітуть і дикі яблуні.

Піщана дорога в'ється поміж високих сосон, поміж черемхи, груш та яблунь. І, може, іншого дня я просто йшов би дорогою через ліс, заглядавсь б на далекі верхівки дерев, що погойдуються ген-ген у блакиті, прислухавсь б до співу безлічі пташок, до чистого, запопадливого дзвону солов'я, до голосу возулі, яка вперше ось озвалась мені цієї весни з зеленої гушавини. Іншого дня був би щасли-

вий усіма цими запахами, звуками, барвами, бо інколи не так уже багато й потрібно для щастя. Та нині очі мої чомусь не відриваються від тих траншей та окопів, що видно з обох боків дороги.

Ця система укріплень збереглася ще з часів війни. Зяють ранами в землі по нинішній день, хоч стільки часу минуло! Вони супроводжують мене, іноді відбігаючи далі від дороги, потім знову повертаючись, вони спинаються на згірки, западають у виярки, вони мовби пролягають не тільки поміж розсипищами конвалій чи горішини, а й через пташиний щебет, бо цей щебет лунає з одного боку траншей — і з другого боку.

І цього дня ця система укріплень набирає для мене особливої ваги, а також особливої ваги набирають могутні дуби, що чорніють гіллям, на якому ще не зазеленіло листя, й поодинокі берези в їхньому гурті, і в'язи, і явори. Мовби на всьому лежить знак, і цей знак — іще з того грізного часу й по нинішній.

Чому сьогодні, як ніколи, хочеться все запам'ятати, все прочитати по-новому? По-новому прочитати розквітлу суницю біля напівобсунутого дзоту, й ту дрібну пташку, що по-монтерському здирається знизу вгору по репаному стовбуру сосни, і басовитий політ бджоли, що обібралась пергою весняного квіту? Й запам'ятати кожне дерево, що стрілось, кожну думку, яка навідалась, і ті спомини, яких ніхто не кликав, а вони самі навідались.

Бо спомини — не гості в нинішньому дні, а такі самі своєю суттю й плоттю, як усе те, що зараз розвивається, зеленіє, цвіте, пахне, літає, щечече витьохкує. І хотілося б не забути спогади цього дня, зберегти такими, якими є.

Хати в селищі розкидані між лісовими деревами, як гриби.

Посеред дороги стоять двоє чоловіків, розмовляють. Прощаються, тиснучи один одному руки, й той, що в картузі з довгим козирком, який надає схожості з дзьобатим журавлем, перепиняє мене біля паркану.

— Здрастуй!

І простягає руку для вітання. Я нітрохи не сумніваюсь у тому, що бачу його вперше, проте у відповідь подаю свою руку й кажу:

— Доброго дня!

Ми обмінюємось поглядами (його очі — мов два осінні каштани, на яких мерехтить відблиск дощової негоди) й відразу відчуваємо порозуміння.

— Ти не хірург? — питає.

— Ні,— відповідаю.

— Ходив я до Марченка,— розказує так, наче я знаю, хто такий Марченко, й ми продовжуємо розмову,— але він не той хірург.

— Чому?

— Осколок у мене в нозі.— Правою рукою він торкається коліна правої ноги, й лише тепер я помічаю, що він накульгує.— Марченко не хоче оперувати.

Кожне слово дається важко, його рот корчиться від зусиль, і так само в роті корчиться язик.

— Може, не треба?

— Чому ж не треба, коли заважає ходити! Дістали б — і ходив, як усі.

Скільки йому років? Трудно сказати. Лице його схоже на поверхню Місяця, покриту кратерами та каналами: таке воно подзьобане, посічене, поцятковане. Й на перенісці дрібненькі вирви, й на чолі.

— Значить, ти не хірург,— каже без досади. Й зразу про інше: — Я до Берліна не дійшов. Сидів у танку, а вони по танку прямою наводкою.

По піщаній дорозі посуваємось на музику, що лине із-за сосон та беріз. Туди, одягнені в святкове, неквапливо йдуть хлопці, дівчата. На грудях у деякого з літніх чоловіків жовтіють та біліють бойові відзнаки.

— Мене тоді Клавка врятувала.

— Хто така Клавка? — запитую.

— І з тих пір життя ніяк не складається — через нерви.— Він, певне, зараз чує тільки себе, свій біль, свої кривди.— Просився на одну роботу — не взяли, просився на другу — відмовили, тепер слюсарем.

Значить, приїжджий, подумалось мені, бо в цьому лісовому селищі навряд чи водяться слюсарі, навряд чи могли відмовляти на одній та другій роботі. А зі мною привітався за руку тому, що прийняв за тутешнього.

— З Клавкою більше не зустрічалися?

— Здорово, Ваня,— вітається з ним стрічний чоловік у медалях і, підморгнувши, минає нас.

— З району,— каже Ваня про стрічного,— там робить у міліції.

За Клавку чомусь уперто мовчить, мовби й не чує.

Минаємо обеліск, списаний прізвищами вбитих на фронті і загиблих при визволенні селища. Біля обеліска лежать квіти, червоніють кумачеві стрічки.

— І мене могли б там написати,— каже Ваня.

Зразу за обеліском під вербами столи, заставлені пляшками з пивом та ситром. Схожа на чоловіка продавщиця в білому халаті відпускає дітям цукерки.

Поміж дерев галява, на галяві двоє гармоністів сидять поряд на широчезному пні і грають. Один гармоніст уже в літах, а другий парубок, схожі між собою, мабуть, батько і син. Люди розсипались між деревами. Дехто сидить на траві, перед ними наїдки та надпиті пляшки. Танцює лише одна пара — він у білій нейлоновій сорочці, а вона в червоному платті. В одній руці вона тримає гілку бузку, й синій кетяг то затуляє, то відтуляє рум'яне обличчя.

— Сам я народився в Бердичеві,— каже Ваня.— Я бачив, як німець згвалтував єврейку.

Притуляється до сосни таким рухом, наче падає. Наче падає, тільки в останню хвилю встиг ухопитися за дерево.

Рот сіпається, щока сіпається. З якимось болісним зусиллям заплющує очі, і з-під тремтячих повік струмують сльози.

Грають гармоністи; дитина років трьох-чотирьох скаче перед гармоністами, потім завмирає непорушно; чоловік, тримаючи дівчинку на плечах, підкидає її вгору, й дівчинка сміється; єдина пара з гілкою бузку завзято топчється по молодій траві.

— Нюся йшла з дитиною, німець відкинув дитину...

Ридання здушують горло, плечі здригаються, Ваня схлипує і тулиться лобом до сосни, обіймає обома руками, наче випрохує помочі.

Дівчинка в білих гольфах і з білим бантом у косах танцює на плечах у свого батька. Сидять на траві чоловіки, палять. Озвалася зозуля, вмовкла, і вже озвалася в іншому місці.

— А що ж я міг зробити? Я ще парубчак...

Посічені, порубцьовані щоки у Вані червоні, як і стара кора соснового стовбура, до якого тулиться. Мураха повзла по корі, далі по його щоці, зі щоки знову перебралась на сосну. Чорною долонею витер сльози, а вони струмували.

— Убив Нюсю, її могила й досі є...

Давне горе переживає, наче сьогоднішнє чи вчорашнє. Гармоністи вже заграли до іншого танцю, танцювала та сама пара, дівчинка вигуцувала на плечах у батька, не перестаючи щасливо сміятись. Я стою біля Вані, вбираю зо-

ром картину святкування, й мене ранив той плач, якому нема краю.

— Я ще парубчак був...

Бачу, як під розквітлою грушею йде гнідий кінь. Переважає ногами неквапливо, без остраху, спиняється неподалік від гармоністів. І вже скоро на його спині сидить троє дітлахів, залізли з поміччю старших.

— Ура!— кричать діти, коли кінь рушає.

Може, їм здається, що вони кинулись в кавалерійську атаку? Кінь знову йде під розквітлою грушею, вже між вербами, вже й пропав за лозами, наче розтанув із гроном своїх вершників у повені сонячного дня.

Ваня зіпає, впершись головою в стовбур сосни, і на його зігнутий спині мерехтять мереживо тіней, і вся його корчувата постать у їхньому полоні, наче в неводі. Мені здається, що плакатиме, поки не визволити з цього хисткого плетива, і я беру його за лікоть.

— Ходімо до гармоністів,— кажу, й він слухняно йде.

Від гурту чоловіків, що сидять на землі, гукають:

— Ваню, до нас!

Велику банку з солоною кількою відкрили, мабуть, ще в сільмазі. Звідти ж принесли кілька цеглин добре випеченого хліба. Випиті пляшки лежать, а повні — за командою «струнко!»

Раз я з Ванею — до мене ставляться, як до його родича або товариша. Вже випито з гранчастої склянки, вже занюхано кількою та хлібом, як Ваня каже:

— Німці відступали — і я перерубав сокирою їхній кабель, вів до центру...

Сонячні зайчики грають на обличчях дядьків, на червонястих шиях, на медалях і на протезі. Цей єдиний протез належить руському кряжеві з лагідними обвислими вусами. Вуса схожі на голубів, що п'ють воду спиною один до одного.

— Не знаю, до якого центру,— повторює Ваня,— тільки до центру.

Наближається до гурту дядько-батіг: такий вигинистий і худий. Пужално в цього батога з вишневого дерева, бо костюм вишневий, і з лиця такий.

— Ти Петрів?— питає в мене дядько-батіг, видно, на підпитку.

Я заперечливо хитаю головою, сидячи в гурті.

— Тоді Горпинин, приїхав із Гомеля в гості...

І, не дочекавшись моєї ні ствердної, ні заперечливої відповіді, дядько-батіг всідається на траву, і вже скоро в його руці, як пролісок із-під снігу, вроджується гранчаста склянка.

— За Перемогу!

А я почуваюся серед них сьогодні так, наче й справді міг бути Петровим сином чи сином Горпини, хоч нікого з них не знаю. Зрештою, я міг би бути братом і дядька-ба-тога, й небожем русявого кряжа на протезі,— яку, зрештою, це має вагу. Бо в цей день, як ні в який інший, відчувається спорідненість людей. Так, як відчувається в одній сім'ї.

Краєм лугу прийшов гнідий із гроном дітлахів на спині, тільки цього разу це вже були інші дітлахи.

Під явором зустрівся двоє чоловіків, обійняли один одного, завмерли в тих обіймах, наче не в змозі були відірватися. Старший і молодший гармоністи не стомлювались грати. Баба з костуром застигла на галяві, дивилась, як танцюють молоді. А вони крутились у тому завзятті, яке, здається, було сильніше за них самих.

— Ніхто не знає за той кабель,— бубонів Ваня,— а я перерубав. До центру...

В музику гармошок влітався спів пташок. І то їхній щебет супроводжував загонисту мелодію, то загониста мелодія супроводжувала живий пташиний передзвін.

Дибцяв перед бабою костур, а баба вже клигала за своїм проводирем.

— А ви ж мого Степана пом'янули?— спинилась перед нашим гуртом.

— Пом'янули,— озвався кряж на протезі.

— А Василя?

— І Василя!

— Не забудьте й за Андрія!

— Всіх пом'янемо! — пообіцяв кряж на протезі, й вуса здригнулись, наче голуби, що разом дзьобнули води.

У баби кощаве лице скидалось на вощину, проломлену там, де очі, ніс і губи. Подибцяв костур, а баба поснувала за нерозлучним проводирем — до дівчат, що зграйкою яскравого латаття цвіли біля гармоністів. Щось казала дівчатам, а вони всміхались.

— У конюшні спалили всіх її хлопців — і Степана, й Василя, й Андрія,— сказав мені дядько-батіг.— То вона що? Тільки про невісток і говорить. Хлопців давно немає, а вона й досі вибирає невісток для них.

— Мій батько й дід згоріли в конюшні,— сказав кряж на протезі.

— У мене дід Онисим і старший брат Ілько,— мовив дядько-батіг.

— Мій батько теж там...

— Брат мій...

— Батько, дід...

— Брат... Ще й дванадцяти не сповнилось.

У того, хто сказав про брата, якому не сповнилось і дванадцяти, розтяглись губи, здригнулись плечі, з горла прорвалось гамоване схлипування,— і вже за якусь хвилю сивий чоловік двома кулаками, наче жорнами, молотом зерно сліз на поораному зморшками обличчі.

Дядьки довкола мовчали. Лише згодом хтось кинув благально:

— Онуфрію!

Сльози були дужчі за Онуфрія, та й чоловік не соромився горя.

Грали гармоністи, кружляли пари між дерев, бігали діти, які не стомлюються гратись і веселитись навіть на похоронах і на поминках, не тільки на День Перемоги. Сонце клало теплі мазки на луг, блакить угорі була чиста, мов помисли нецілованої дівчини.

Й сталося так, що ридання струснули кряжем на протезі, й губи його кривились, мов у малої дитини. Дядько-батіг всміхався вишнево, й раптом усміх його обернувся на гримасу плачу. Схлипував Ваня, падаючи головою на коліна і зводячись, падаючи й зводячись. Хтось кусав губи, стримуючись, та за хвилю теж плакав.

Мені запекло в горлі, запекло в очах, і я теж заплакав — разом із усіма, кусаючи пальці, долоні, щоб погамувати напад плачу, проте даремно...

Танцювали хлопці з дівчатами; батько вигуцькував на плечах дочку в білих бантах; кілька дітлахів поміж танцюристів, як сонячні зайчики, снувались і снувались; кінь стояв серед людей, задерши морду. Один дівочий гурток заспівав про те, як довелось усю війну ждати судженого, степового орла, та вже більший і дужчий гурт затягнув про Катюшу, й мелодія безсмертної пісні потоком поплинула, покотилась між дерев.

Чоловіки випили мовчки — й чарка горілки висушила сльози. На набряклих червоних обличчях очі проростали радістю, наче весняним зелом.

Ваня, помітивши, що я звівся, теж випростався і поклав долоню на плече.

— Що ж я міг зробити, га?— Дивився так, мов очікував на підтримку.— Парубчак я тоді був, розумієш?

Над верхом ялин проплив лелека, світячи яскравим дзьобом.

— І Клавку теж шкода.

Я слухав зужий біль, що жив у цьому чоловікові завжди. Лягав зі своїм болем спати, просинався, йшов на роботу. Біль був невмирущий, але він не тільки пригнічував серце, а й осявав розум — осягненням простих радощів життя, їхньої величі й конечності.

— Питаєш, де Клавка? А хіба я знаю?

І, вже коли я попрощався й пішов, він запитально кинув у спину:

— Де ж Клавка?

Так, наче я мав задуматись і відповісти. Наче, зрештою, саме я повинен був угадати її місцеперебування, долю.

Хати селища стояли між лісовими деревами, як гриби. На музику неквапливо посувались люди — і дрібні діти вервечками, й молодь, і діди з бабами. Над рубленим ганком школи хлюпав на вітерці червоний прапор. І на кожному обійсті цвіли сади.

Вибрався за околицю, ступив на дорогу, що слалась поміж дубів, і знову з обох боків вигулькнули напівзасипані траншеї та окопи. Оперезались груди землі, наче старим патронташем.

Ішов і думав про те, що це тільки одне село трапилось мені сьогодні на дорозі. Трапилось через тридцять два роки після Перемоги. Знав, що в сусідньому селі теж святкують. Як святкували торік і позаторік.

Отак мені, мандрівникові, пройти б цього дня по всіх містах і селах!

Цвіли вздовж лісової дороги яблуні та груші — приглядався до їхнього цвіту, наче вперше бачив, наче мав відкрити якийсь сокровенний смисл. Саме той смисл, який можна відкрити й відчутти тільки сьогодні, більше ніколи. Ледь вловним його серпанком була повита бурштинова молода зелень, чувся голос його у піснях пташок, вгадувалась його загадка в гострому блиску листя конвалій. Слід тільки напружитись розумом, слід тільки пильніше прислухатись до підсвідомості — й почуєш, і проникнеш!

Вдарив соловей — і спинився. Що він хоче сказати?

Згодом озвалася зозуля. Що каже зозуля?

Все привертало мою увагу, всьому надавав значення. Чомусь не хотів пройти мимо, не взявши собі в душу ні опалу пелюстину цвіту, ні протяжне гучання іволги, ні спалах білчиного рудого хвоста на сосновому стовбурі. Опанував мною якийсь побожно шанобливий настрій, побожно шанобливе ставлення до світу живої природи, наче він у своїй сукупності — в запахах, барвах, звуках — мав, на решті, відкрити мені таємницю щонайменше людського безсмертя.

Бо все живе довкола в цей день і було втіленням та вираженням безсмертя.

Ліворуч, за галявою та за черемховими кущами, відкрився луг, вистелений мало не прозорою від сонячного проміння травною, й на його краечку, під чорною стіною лісу, завидніли хатки. Хатки пливали в купчастих хмарах, тільки це були не хмари, що спустилися з небес, а хмари розквітлих садків.

— Де ж Клавка?

Питання прозвучало так виразно, що я мимоволі озирнувся.

Ніде нікого на піщаній дорозі, тільки передзвін птахів. Але ж хтось запитав — ліс, повітря, луна? Комусь із дня в день, постійно не давала спокою думка про те, що ж сталося з медсестрою Клавною, де вона тепер.

Дві берези стояли на узліссі, проводжали маєвом гілля, коли я ступив на луг, простуючи до села, що ген-ген видніло в білих хмарах весняних садів.

ЧЕРЕЗ ГЛИБІВКУ

Того дня ми з товаришем повертались чи не з найдальшого куточка цього партизанського краю. Стояв ранок запізнилої весни, і в студеному повітрі молоденьке листячко на деревах і цвіт на грушах та вишнях наче поскоджурблювалися. Коли вода в польових озерах та лісових річечках брижилась від подмуків вітерцю, то здавалось, що береги залиті густою пастою дивної голубизни.

Пропливали поля в смарагдових плесах озимини... й наче з буття в небуття відринали вільхи, берези, дуби та сосни, що творили довколишні ліси... й так само немовби відбігали з цього прохолодного дня, з теперішнього часу в час минулий великі й малі села, хутірці — то з колодязем, то з людським обличчям, наче соняхом, біля плоту, то з білим як сніг півнем у табуні червонястих курей.

Проте з дороги, що почалася вранці, найдужче запам'яталося зовсім інше.

В пам'яті, наче на дубовій дошці, zostались меморіальні комплекси по центральних майданах біля клубів та колгоспних контор, окремі могили по садках чи подвір'ях. Можливо, якби не такий день, і не звернув би уваги, десь би й не помітив, але ж дорога нам із товаришем випала десятого травня, якраз після Дня Перемоги.

Надгробні пам'ятники скрізь були перевиті згори білими рушниками. Хай просто гранітний надгробок із незграбним овалом припасованого фотознімка, хай дерев'яний чи залізний хрест без будь-якого фотознімка, хай споруда, зварена з металевих труб, і до цієї споруди приклепано п'ятикутну зорю,— скрізь біліло по перев'язаному рушнику, а то й перкалевій чи полотняній хустині.

Рушники подекуди були вишиті, й там, де не пошпилились на яскравішу нитку, раптом свіжим весняним спалахом били в очі візерунок, орнамент, квіти, які в цю пору ще не розквітли по лугах та галявах, або такі квіти, які й не могли розквітнути ніколи, бо вималювані були чистією уваюю та майстерними руками.

Отож якби не пташині крила хусток та рушників, що тріпотіли, здригались між свіжої зелені, якби вони подеколи не здавались крильми людських душ, що силкувались вирватися з похмурих підземель, щоб вільно поринути у весняний світ, як ринули птахи, вітер і хмари, то, може, не так і впадали б у вічі місця поховань.

Навіть у лісі — спочатку в березовому затінку, а потім поміж старих ялин, що схожі були на древньоруських витязів у побитих іржею шоломах,— раз і вдруге майнуло по рушнику, війнуло жалем.

— Знаєш,— сказав товариш, незмінний мій попутник по багатьох мандрівках, прекрасний знавець цього партизанського краю, та й, мабуть, усієї України,— на День Перемоги в нас пов'язують рушники не тільки на могилах тих, що загинули у війну. Вмерла людина своєю смертю, полягла від бандитських рук у колективізацію — однаково на День Перемоги пов'язують надгробок рушником.

Машина вихопилась на спину пласкої гори, по її хребтині слалась глиниста дорога, а з обох боків далеко докіль лягли долини, видолінки, яри, переярки, по яких у синьому мареві видніли луги, ліси, річечки.

— Скоро буде Глибівка,— мій товариш поглянув на годинник.— Хвилин за десять...

І ледь примружився гострим своїм, татарського чи монгольського крою, оком, і брова його, випнута тугим луком, затремтіла загадково.

Майже не траплялося села, в якому він не встиг побувати, де б не мав знайомих. Наділений винятковою пам'яттю, зберігав у її неосяжній коморі кожну зустріч, почуте слово, побачений куточок. Безліч історій, okazій, випадків міг висипати з її довгого рукава, ніколи не повторюючись. Доброзичливо посміюючись, я порівнював його з славнозвісним фізіологом Кюв'ю, котрий по одній-двох кістках викопної доісторичної істоти міг досконало відтворити її зовнішній вигляд, розмір. Бо мій товариш, у далекому дитинстві раз побачивши людину, безпомилково впізнавав її тепер, десь через чверть віку, наче людина ходила з однією і тією самою маскою завжди. Як йому вдавалось вгадувати цю незмінну маску? Хто відає!

— Глибівка навіть згадується в літописах, старовинне село,— перекодя мовив товариш.— Колись тут я знав одну жінку, послухай, може, знадобиться...

І той день став мені пам'ятний не тільки білими крилами рушників та хусток, що билась на надгробках

уздовж дороги, а й почутою розповіддю, над якою тоді теж лунало те біло-скорбне тріпотіння, розповіддю, яку берези по селах та лісах присвічували корою ясних стовбурів, наче свічки.

— В рубленому клубі я читав лекцію з атеїстичної пропаганди. Кажу — читав, хоч ніколи не мав жодної шпаргалки, а завжди розказував... Зима, в клубі холодно, іній сріблиться на стінах, шибки вікон голубіють від намерзлої криги. Хто був серед моїх слухачів? Кілька школярів, які ловили кожне слово, кілька дівок, які навідалися до клубу подівувати й змушені були слухати мою атеїстичну пропаганду, та п'ятеро-шестеро старших чи літніх людей, а серед них — і голова сільради, він мав забезпечити мене транспортом до Мохового, сусіднього села... Перед сценою, сама на лаві, сиділа жінка, що здавалась мені чи сердитою, чи недоброю. В залатаному кожушку, в битих валянках, впугана кількома хустками, вона з якоюсь лихою увагою ловила кожне моє слово. Й коли скінчив свій виступ, і не встигла ще розтанути пара біля рота, як ця жінка встає й каже: «А тепер, чоловіче добрий, признайтесь прямо: є той бог чи нема? Бо якби не було, то чого б це ви так довго товкли воду в ступі?» Всі засміялись, а я знову заходився товкти воду в ступі: і про язичницький світ, і про Христа, й про забобони, й про релігійний дурман!.. Бачу по її очах, наче переконав, зітхнув радісно. Тут вона знову зводиться з передньої лави й каже: «Та ви не крутіть, прямо признайтесь: є чи нема?» Я лайнувся подумки й кажу: «Нема!» Жінка подивилась на мене оторопіло й каже: «Чому ж зразу не сказали? Нагородили такого, що воно й купи не тримається, а так — нема! — і все ясно». І вже коли голова сільради після лекції сам одвіз мене до району саньми, запряженими двома конячками, почув і від нього про Марфу — про ту жінку, що допитувалася за бога.

По хребтині горба дорога скотилась донизу, в долину, майнуло сільце, зрідка поцятковане хатками, і вже на околиці несподівано вигулькнув водяний млин. Так несподівано в лісі вигулькує з-під опалого барвистого листа гриб підберезник чи підосичник. Кладений із дерева, побурілий, замшілий, він підсліпувато мружився коротким дашком, що нависав над ганком.

— Релікт минулого, — сказав товариш, зупиняючи машину під могутнім явором.

Під мостом шуміла вода, і в мову неквапливої течії вплітались голоси весняних птахів — прозорі й чисті.

— Млин — первісток місцевої електрифікації, — мовив товариш. — В цих краях електрику вперше побачили саме на цьому млині, коли в тридцятих поставили маленьке динамо. З усіх сіл з'їжджались не так молоти зерно на хліб, як подивитись електричну лампочку. І по війні тут мололи якийсь час...

Тепер млин стояв пустою.

— Сюди й ота Марфа приносила на плечах свій клумак із пшеницею.

В очах мого товариша, наче прорізаних гострим листям татарського зілля, сизів туманець, і в тому туманці, мабуть, можна було б розгледіти примарну постать тітки Марфи й інших людей, що чекають у млині на свій помел.

Уже коли пругкі дошки моста гоїднулись під машиною, розповідь потекла далі.

— По наших селах рідко хто з чоловіків повернувся з фронту. Не прийшов додому й Марфин, зосталась вона вдовою, а двоє дітей сиротами. Сільські молодіці мали на руках похоронки на загиблих, а Марфі прийшло, що пропав безвісти її Захар. А Глибівка — майже всі родичі: той брат, той кум, той сват. Як ідуть поминати покійників на кладовище, то й Марфа з усіма. Зготує пиріжків, за холоду, візьме пляшку сивухи — й гайда. Сидить народ на могилках, гомонить, згадує... Марфа спершу як сіла на якогось там горбочку під кущем горобини, то й нарік сідає на той самий горбочок, наче місце насиділа. Та ще й насадила квітів там, увіткнула пагінець верби — зацвіло й зазеленіло, як на інших могилах. А вже, дивись, на третій рік іде Марфа не просто собі на кладовище на безіменний горбочок, а до Захара, бо почало їй віритись і здаватись, що його там і поховано. Горбочок підсипала землею, вже й зовсім став схожий на могилу. Такий, як і всі інші на кладовищі. А Марфі що? Їй якби було де пожуритись, аби де мала погомоніти мовчки про своє вдовине життя, про дітей. Спершу поглядали на неї, мов на чудну, та людина звикає до всього. Звикли, що Марфа ходить не на якийсь там горбочок, а на Захарову могилу. І дітей своїх стала водити... Може, він у братській могилі був похований, а де ж Марфа знайде її? Хотілось, бач, їй хоч могилу мати для себе та для дітей...

З-за темної хвої вигулькнула хатина; біля воріт у шовках біло-рожевого цвіту стояла дебела груша; біля коло-

дзязя завмерла дівчина з відром у руці й дивилась на дорогу...

— Глибівка,— сказав товариш.

І хоч у Глибівці я був уперше, проте приглядався до цього села так, наче сподівався побачити знайомі дворища, знайомих людей. На стрісі старої хати біля телевізійної антени тупцявся червонолапий лелека. Порались на грядках, на городах, і в повітрі наче витав дух розтровоженої землі.

— А де ж той клуб?— непорозуміло мовив товариш, спиняючи машину.— Поглянь, який Будинок культури звели.

Викладений із цегли будинок вбирив простір весняного дня великими голубими вікнами. Під шибамі росли бевзові кущі, подятковані темними кетягами з нерозквітлими, дупкими бубляшками. На скопаних клумбах зеленіло гостре листя півників, що теж не квапилися з цвітінням.

Двері Будинку культури були замкнені на замок. Ми з товаришем позаглядали у вікна, припадаючи лобами до студеного скла. В півморозі побачили ряди стільців, плакати на стінах; підвищення сцени, на якій у протилежних кутках стояли дерев'яна трибуна для виступів і чорний рояль, схожий на доісторичне створіння.

— Твоїх давніх слухачів не видно?— запитав я в товариша.

— Яких? — не втямив мого приятного кепкування.

— Тих, що колись приходили на атеїстичне шоу.

— Нема,— змружив погляд.— Відлетіли з журавлями... Давай посидимо на лаві...

Посідали на лаві, над якою зводилось дві берізки, і їхне тонке, як струмочки, гілля водоспадом проливалось донизу. Довкола щебетали птахи. Гіркувато пахло молодою травою, першим листям на деревах і тим вогким, духмяним теплом, яким парувала земля. На широкому моріжку біля Будинку культури було пустельно, тільки розхлюпалось плесо сонячного проміння.

— Що ж ми зараз поробляємо з тобою?— не без лукавості запитав товариш.

— Ми — весняні сомнамбули, перебуваємо в стані прострації.

— Ні,— заперечив той.— Зараз ми з тобою безтурботно існуємо в часі і в просторі.

— Он як! — перейнявся і я його жартівливим настроєм.

— Простір називається селом Глибівкою...

— А час?

— Сімдесяті роки двадцятого століття.

— А може, період посівної кампанії? Коли все — стислі строки й визначені терміни?

Вже дорогою стрілась нам молодиця з немовлям на одній руці, а в другій тримала засмалену гладішку з молоком. У молодиці були якись наче задимлені очі, жовтуваті, схожі на кульбабки, що вже скоро відцвітуть, забілють пухом.

— Доброго дня, — привітався товариш.

Молодиця відповіла на привітання й зупинилась. На чолі, на тугих щоках маковим зерном сріблвся піт, на шиї билась тоненька блакитна жилка.

— Ви Марфу знаєте? — спитав товариш.

— Марфу?.. А ви ж їй ким доводитеся?

— Проїжджі... Колись випадало зустрічатись.

Немовля на дужій руці кліпнуло повіками, на мить зблиснуло двоє вічок, як омиті грозою фіалки на лісовій галяві, й знову заплющились, приховавши пелюстки живого погляду.

— Заміж вийшла Марфа, — мовила молодиця. — Пізно ви навідалися...

— Заміж? Та вона давно в літах.

— Марфа в літах? Їй тільки дев'ятнадцять минуло. А взяв Петро Гребінь, він у Гомелі в депо робить.

— За іншу питаємо. Вже в літах має бути, двоє дітей мала років із п'ятнадцять тому, хлопчика й дівчинку. Чоловіка її звали Захаром, не вернувся з фронту...

— А-а-а, — здогадливо протягла молодиця, — ви питаєте за бабу Марфу!

— Та, мабуть, уже стала бабою, минуло багато часу.

— Померла баба Марфа два роки тому, — похмуро мовила молодиця. — Переставилась... Знаю бабу Марфу, вона від нас через леваду жила. А тільки чому кажете, що її Захар не вернувся з фронту? Його могила є на сільському цвинтарі, навіть з портретом на пам'ятнику. Коли Марфа вмирала, то просила, щоб закопали біля чоловіка, їхні могили тепер поряд.

— Поряд? — вражено запитав товариш.

— Авжеж. Син поставив спільну огradку для батька й матері, а дочка насадила любистку, барвінку, кануперу, й вишенька в їхніх головах росте.

Молодиця зачудовано приглядалась до нас. Немовля ворухнулось на її руках і, не розплющуючи очей, пхинькнуло.

— Цить, уже йдемо додому, плаксіїчику.

І подалась у затінок верб та осокорів.

— Пора й нам,— по довгій хвилі мовчання сказав товариш.

Машина рушила. Голубе небо раптом зблиском стрельнуло у вікнах Будинку культури, наче беззвучно скрикнуло-зойкнуло тим гострим спалахом. Хоровод розквітлих дерев стояв по дворах, уздовж вулиць. Ген праворуч, під гіллям старих в'язів та яворів, майнув цвинтар, на якому від подмуків легкого вітерецю знімались і опадали крила пов'язаних на надгробках рушників і хусток. Десь там, за спільною оградкою, мали бути поряд могили Захара та Марфи, про яких мені випало почути того дня. Цвинтар миттю зник за деревами, скоро майнула околиця Глибівки, й тут, у полі, світилися сходи озимини, й ген попереду видніла стіна лісу.

— Такі наші люди, такий народ,— мовив товариш, порушуючи мовчання. Мовив так, наче відповідав на свої думки, що не давали спокою і вчора, й сьогодні, й не вдається скараскатись їх і завтра.

Я не обізвався. В напіводхилене бокове віконце вривався пружний вітерець, що пахнув безмежним, весело усміхненим лугом, через який ми зараз проїжджали. Поміж латок дрібних озеречок послалась череда худоби. Вершник-пастух сидів на лискучому гнідому коні, дивлячись чи то на ліс, чи то на обрій. Товариш увімкнув радіоприймач, покрутив ручкою настройки — й мелодія скрипок долинула з далеких просторів, зазвучала протяжно й журливо. Звуки, наче птахи, повільно плвли, ледь-ледь ворущачи крильми, а то, здається, летіли навіть зі складеними крильми, вони снували й снували ту тривожну й болісну мелодію, якій не було краю... Я слухав і слухав, і подеколи мав таке відчуття, наче музика скрипок, залинувши в душу, стала часткою мого ества, і краєм своєї свідомості міркував про те, що зараз, мабуть, і не знайшов би кращого й глибшого вираження свого настрою, бо то він обернувся на мелодію скрипок і тепер плив у повільному табуні протяжних звуків.

НАРЕЧЕНА З БІЛОЇ ВОЛІ

З відстані майже в два десятки років пережите, відчуте, продумане бачиться, мабуть, зовсім по-іншому, ніж було насправді. Де шукати, чим пояснювати ці зміни, які, можливо, й не є достовірнішими за дійсність, проте зараз чомусь видаються об'єктивнішими за самі події, за подробиці обставин, за живих свідків чи учасників подій?

Отже, не ручаюся за точність викладу, зате сам дух розповіді (а він видається мені важливішим, та й ніколи цей дух не залишався незмінним) намагатимусь простежити так, щоб самого себе не картати за несумлінність чи нещирість.

Містечко було схоже на всі наші районні містечка. Чималий парк, де по суботах і неділях грав духовий оркестр і місцева молодь збиралась на танці — в ті роки в моді були танго, фокстрот і вальс.

Особливою прикметою цього містечка була значна кількість церков, що збереглись од недавнього, а то й геть сивого минулого, та чимало різних споруд культового призначення. В одній із таких споруд і містилась редакція районної газети, де мені випало працювати, а також друкарня, в якій друкувалась наша газета і виходили в світ різні плакати, бланки, стандартні довідки, квитанції, форми, оголошення — все те поліграфічне збіжжя, без якого не обходився і поки що не обходиться жоден район.

Двічі, а то й тричі на тиждень мені, літпрацівникові редакції, доводилось виїжджати у відрядження по району. Виїжджати у відрядження — значить сідати на велосипед, натискати на педалі і таким чином добиратись до ближчого чи дальшого села, куди посилав редактор. А він посилав чи на ферму до доярки, чи в майстерню до механізаторів, у клуб чи в школу — і з цих поїздок, що починались уранці, а закінчувались увечері, подеколи я приво-

жив по кілька матеріалів, гонорар за які дозволяв весело дивитись на світ.

А тоді, коли щойно закінчив інститут, коли тобі йшов двадцять четвертий рік, світ здавався не тільки веселим, а й обіцяв чимало несподіванок.

Працював у містечку, а жив у сусідньому селі, в Білій Волі, у рідної сестри, що була тут за бібліотекаря. Власне, свого житла сестра не мала, знімала кімнату в сільській тітці, а в цій кімнаті й на хвилю не вмовкало її горласте немовля. То я ночував у клуні, зарившись у сухе сіно й добре закутавшись у ковдри та кожухи. В тій клуні, що стояла без дверей, глибоко спалось і в осінню негоду, й тоді, коли завівало колючим сніжком, а десь по кутках попискували миші.

Перша зустріч із Касею...

Приміщення сільської бібліотеки скидалось на тісну комірчину, заставлену стелажми та шафами. Тут, звичайно, було зібрано книжки, серед яких найбільше траплялось різних сільськогосподарських брошур, а також посібників із масово-політичної роботи. При вході стояв одностумбовий столик, на ньому — чорнильний прилад, дерев'яне прес-пап'є і продовгастих ящикок. У цьому ящикку лежали картки, на яких було записане прізвище, ім'я та по батькові читачів і їхній вік.

За цим столом я й писав свої кореспонденції або ж виступи знатних механізаторів чи доярок. Писав зовсім удосвіта (до відкриття бібліотеки) або пізно (коли останній відвідувач, попрощавшись, уже давно зник у нічній темряві).

Того ж дня за вікном світило вересневе сонце, і, відриваючи погляд від паперу, я бачив у шибці високі кущі жовтих айстр, важке листя цукрових буряків, що тяглись до річечки, а за річечкою латки городів, кукурудзу, жінок поміж картопляного ботвиння, білі хати.

— Здрастуйте...

Мабуть, двері відчинились нечутно, бо, пробуджений голосом, я повернувся від вікна й за два кроки від стола, в порозі, побачив бистрооку, усміхнену жінку. Саме бистрооку, бо її очі, хоч і дивились прямо, весь час грали, метушились у глибоких западинах, ніби ось-ось мали скотитись по сухому обличчю і двома згустками живого срібла гайнути у білий світ. І усмішка її була не спокійна й лагідна, а мерехтлива, як ото мерехтить важке, грозове

небо, народжуючи трудну, лякливо блискавку, її непевне світло.

— Я приберу в бібліотеці,— по мовчанні озвалась жінка.

І ще якусь мить незрушно стояла в порозі... Мала худорляве обличчя, яке, можливо, колись було вродливе. І якимось особливим життям, здається, жили її тонкі, вишневі губи: хотіли, мабуть, сказати більше, ніж говорили, а тому ледь-ледь здригалися, сіпалися, ворушились, ніби за їхнім німим заслоном зібрався веселий табун слів, що били крильми, чубилися, товклися, телесувалися, просячись на волю й не маючи її.

В одній руці тримала віник, у другій — відро з водою й ганчірку... Швидко підмітала поміж книжкових шаф і раз у раз кидала на мене меткі погляди. Так само вправно змила підлогу, не забуваючи позирати на мене чи то грайливо, чи то цікаво. Її поведінка налаштувала мене на іронічний лад, і у відповідь я позирав запитально-весело.

Прибравши, поставила віник і відро біля дверей, а сама заходилась розглядати книжки. Діставала з полиці, гортала, наче шукаючи потрібну сторінку, а потім, плямкаючи губами, читала. Скоро ставила назад, брала другу, знов гортала... Я крадькома стежив, хоч, здається, в її поведженні не було нічого дивного.

Бо хіба є щось незвичайне в тому, що людина зайшла в бібліотеку, бере з полиць одну за одною книжки, розглядає, вибираючи найцікавішу?

І все ж таки, і все ж таки...

Зовсім несподівано пролунав хрипкуватий голос — вона читала:

— «Вже червоніють помідори і ходить осінь по траві. Яке ще там у біса горе, коли серця у нас живі...»

Читала так, наче зверталась не до мене, а до когось іншого, хто, можливо, їй зараз згадувався. Я дослухав відомий вірш відомого поета до кінця й нахилився над столом, щоб дописати чергову фразу в своїй кореспонденції... По якійсь хвилі знову пролунало:

— «Коли копають картоплю, тихо співають дівчата, озимина витикає свіжо-зелені голки, в гості запрошує всіх біла над річкою хата, діти несуть у школу завиті в хустини книжки...»

Голос її, грубуватий, хрипкий, лунав так, наче по сухому ґрунню котилось деренчливе колесо.

— Ви любите вірші? — запитав я.

І враз жіноче обличчя розцвіло в такій невимушеній усмішці, що не можна було не перейнятись її дитячою радістю.

— Підмету в бібліотеці — й завжди читаю вірші. Змию підлогу — й тоді вже беру книжку. Спершу змию, а тоді вже читаю.— Говорила швидко, наче квапилась висповідатись.— Маю карточку, подивіться, скільки прочитала.

Незграбно, різко ступила до столу, вмить дістала карточку й подала мені.

— Кася Блажко,— прочитав я вголос написане рукою моєї сестри.— Рік народження — 1926... Технічний працівник.

— Я прибираю в клубі і в бібліотеці. А як попросять, то в колгоспній конторі теж.

У карточці було записано кілька книжок. Марко Вовчок, «Народні оповідання»... «Українські пісні»... «Чи є життя на Марсі?»...

— Добре заробляю,— розказувала Кася.— Гроші не трачу, а збираю. А назбираю, то їду в місто по обнови. Тільки ж обнову не тягаю на роботу, як теперішні дівчата, а одягаю на свята. Маю все бережене й чисте, що хоч нині можна здати назад у крамницю. А хіба їсти мені багато треба? Маю все з городу, а не з магазину, тільки хліб купую, сіль, гас і сірники. А так своє...

Її худорляве обличчя сміялось приязню, зір сяяв доброю. А я ніяк не міг утямити: з якої причини виповідає свою душу?

— То ви пишть,— ураз схаменулась, беручи відро і віник.— Піду ще в клубі приберу, бо нині танці. Ви не ходите на танці? Приходьте.

Кася хутко зникла, а мене якийсь час не полишало відчуття, що вона зосталась у бібліотеці, розгорнула книжку за моєю спиною, ось продекламує хрипким голосом чийсь вірші — і я навіть мимоволі озирнувся довкола.

До початку кіносеансу зоставалось майже півгодини, і в клубі під гармошку танцювали пари. Дівчата, вбрані в святкову одіж, юрмились біля входу, під стіною, а хлопці кількома гуртками купчились навпроти. З райцентру в село на танці добилось кілька солдатів, вони не тратили часу на балачки, весь час когось запрошували.

На диво, серед дівчат я помітив Касю.

Та й як було не помітити! Її довге плаття — по блідому кремовому тлу горять червоні троянди — було таке яскра-

ве, що вбирало зір. На грудях красувалось кілька разків намиста, у вухах погойдувались великі — чи то золоті, чи то фальшиві — ковтки. Губи мала підведені, а щоки підрум'янені й напудрені.

Сидячи в кутку й спостерігаючи за Касею, помітив, що якось дивно тримає ліву руку. Так, наче рука болить, і жінка не годна забути за неї, підтягує то до пояса, то до грудей, то до обличчя, щоб поглянути, наче той невидимий біль таки можна роздивитись.

І лише згодом я здогадався, що Касі не дає спокою чималий перстень на великому пальці лівої руки! Намагалась тримати руку так, щоб той перстень весь час був на видноті, бо здавалось таким важливим, щоб кожне примітило, а найдужче, мабуть, кортіло, щоб помітив котрийсь із тих молодих солдатів, що добились у їхній клуб із районного центру.

Дівчата гомоніли між собою, і хоч Кася тулилась до їхнього гурту, проте видавалась там зайвою, чужою. Коли до когось озивалась, то їй відповідали недбало чи й узагалі не відповідали, проте вона й трохи не сердилась.

Кася була щаслива, все її обличчя дихало радістю. А коли людина щаслива, то вона великодушна, вона здатна вибачити чужу байдужість чи жорстокість. У тому щасливому настрої Кася, напевне, й помолодшала, й повродливішала, та все ж таки не могла вписатись у барвистий дівочий букет, бо літа є літа, їх ніщо не сховає.

Коли хтось із хлопців ішов запрошувати дівчину до танцю, Кася випростувалась, очі її спалахували пильною увагою, і, здається, ось-ось ладна була кинутись навперейми тому хлопцеві. Йшла в танок одна дівчина, йшла друга, зрештою, танцювали всі, а Кася вперто стояла під стіною, очікуючи, сподіваючись. І за весь час перед кіносеансом, поки грала гармошка й поки тривали танці, з її обличчя не зникла усмішка, так що подеколи вже почала видаватись закам'янілою маскою, яка навечно прикипіла до обличчя.

В мені було навіть ворухнулось бажання — підійти до Касі, запросити на танець. І, мабуть, я б таки запросив, та скоро гармошка вмовкла, мав початись кіносеанс.

Кася сиділа сама-самісінька, в першому ряду.

Й, поки я дивився фільм, до мене кілька разів навернулась не так жалість до Касі, як відчуття провини. Чому провини? Так, наче я неодмінно мав запросити Касю до танцю, а не запросив — у чомусь поглулумився, поглузував.

Адже питала зранку в бібліотеці, чи навідаюсь увечері до клубу. А що, коли вирядилась у свої дівочькі строї заради мене?

Кілька днів минуло в поїздках по району. Це були важкі поїздки — я розшукував людей, що близько знали Івана Росу, першого комсомольця з села Любелі, розстріляного бандерівцями глухої листопадової ночі.

До містка через річку, де було вбито Івана Росу, мене привела вчителька любельської школи. Сиве пасмо вибивалося з-під хустки, завченим рухом ховала, а воно свавільно випорскувало, сяючи памороззю. Під мостом текла зелена вода, гнідий кінь пив із берега, і по губах його сріблились павутинки тонкої слини. Неподалік у яворах, що оточували церкву-печеричку, чорним граєм граяли ворони. Золотаві скалочки сяяли в примружених очах учительки, кутики її вуст скорбно ламались.

Іван Роса доводився їй рідним братом.

А перестріли його тоді, коли пізно повертався з клубу додому. Вдосвіта хтось із селян побачив на мосту й подумав, що спить...

А товариш так умовляв іти ночувати до нього, хата близько від клубу, не послухався. Якби послухався, якби подався до товариша...

Цей товариш головував у сусідньому колгоспі. Був це тендітний, вилицюватий чоловік, що накульгував при ході. Дивився так прямо й гостро, наче не поглядом упирався в тебе і в довколишній світ, а випускав меткі стріли.

— Роса Іван для мене живіший за всіх живих. Чи в полі, чи в хаті—або, здається, за спиною, або плече в плече стоїть. У місто поїду, серед людей у натовпі, а на душі весь час так, наче здибаю зараз. Ось здибаю—і край. Розумом знаю, що вбито, а душа не вірить, хоч кричи... Він першим записався до комсомолу, а я був другим у Любелі. На мене теж замірялись, піднімали руку, але тільки поранили... Ось мені своєї крові не жалко, й життя свого так не жалко, як Іванового, хай би жив.

Зоране поле слалось до гори, й над його чорним сяйвом летіла зграя голубів. Я слухав розповідь про Івана Росу, й не полишала думка: той перший комсомолец із Любелі, розстріляний бандерівцями, був набагато молодший від мене, і його смерть—це невмирущість віри у справедливість нинішнього дня. У справедливість цього зораного поля, вирощеного хліба, у справедливість наших сердець

і чистоту почуттів. Я приклав життя Івана Роси до свого життя — і відчув заборгованість перед його чистою вірою.

Після того думками навертався до почутого й побаченого — і ніяк не міг написати жодного рядка. Іван Роса, з яким я ніколи не бачився, у моїй свідомості виріс до таких розмірів, до такої первісної глибини, яку, скажімо, мають поняття: земля, хліб, вода, мати. Будь-яке слово, написане про Івана Росу, здавалось мені фальшивим, дрібним, жодне повністю не годне було вмістити всієї простої значущості його життя.

Якось відразу, непомітно він увійшов своєю душею в мою душу, й подеколи мені здавалось, що я вже не належу сам собі, що то вже дивлюсь на світ його очима, думаю його думками, кажу його словами. Це був дивний стан, але я не назвав би його станом роздвоєності. Мабуть, була якась внутрішня потреба, була спонука, щоб я в ті дні поглянув довкола себе не так своїми, як очима страченого Івана Роси.

Подумки перебирав слова, шукаючи їх для першої фрази, вивіряв їх так, як вивіряють на зуб спілість зернини нового врожаю, — й жодного слова не міг знайти такого, яке дорівнялося б, яке б умістило, яке передало б...

— Здрастуйте!..

Кася стояла серед розквітлих жовтих жоржин, що сягали їй до грудей, і сама всміхалась яскравою осінньою квіткою.

— Тут я живу, — мовила й кивнула головою назад себе.

Стіни хатини були змазані підсиненою глиною, з причілка на жердці висіли качани кукурудзи.

— Маєте славне житло, Касю.

— А чом би мала погане, — щиро зраділа жінка. — Зайдіть, подивитесь, як живу. — І, помітивши, що вагаюсь, попросила сердечно: — Зайдіть, а то ображусь.

І, коли я ступив на обійстя, Кася майже прожогом кинулась із жоржин, уже опинилась поряд зі мною. Мовби не вірла, наче за руку хотіла схопити, якби я повернув назад. У виразі обличчя появилися запобігливість і благання, яких мені бачити не хотілося б.

— Самі живете?

— Живу сама, — хутко відповіла, майже перехопивши запитання на моїх губах. Уся була якась метушлива, бо

й хотіла вести мене до хати, й дорогу, як гостеві, вступити, а тому крутилась і не знаходила собі місця.— Живу сама, пораю сама, то в мене скрізь файно.

— Славна ви господиня, Касю,— похвалив я, коли вступили до хати.

— Бо славна,— охоче згодилась Кася. Так, наче тільки й чекала на мою похвалу.— Хіба хтось помагає? Все своїми руками.— На мить виставила перед собою сухі, чорні руки, яким, видно, й справді на віку випало перевергати багато роботи.— Не лежу, то й маю.

Вона хвалилась не тільки своїми руками, а й всією хатою, і всім тим, що було в хаті. Підметеною долівкою, змитим ослоном, застеленим столом, фіранками на вікнах і вазонами на підвіконнях, подушками на ліжку, посудом на миснику.

— Рушники сама вишивала,— хвалилась Кася рушниками, якими було обито фотознімки в рамках на стіні. Біле полотно горіло зелом і вогнистими півнями. Півні були буйні, веселі, кожен у молодому запалі співав досвіток, провіщав зорю.

— І шию сама,— не переставала хвалитись Кася.— Ось погляньте.

Моторно ступила до скрині, відчинила віко, і вже за якусь мить перед моїм зором зашелестіла рясна блузка білого полотна, потім сорочка перкалева, далі шовкове плаття, суконна спідниця, ще якась одіж, якийсь крам.

Кася раділа — й неодмінно хотіла побачити радість на моєму обличчі, то я не втримувався від усмішки.

— А туфлі!

Зі споду, з-під одягу, діставала вишневі туфлі на каблуках.

Каблуки були такі високі, що я засумнівався — для себе купила Кася це взуття чи для когось іншого.

— Бережете? — запитав я, милуючись модельним взуттям.

— Бережу! — гордо підтвердила Кася.— Ще ні разу не вдівала, бо де тут походиш.

— Поїдьте в місто й там походите в нових туфлях... Славне придане надбали.

— Це ще не все,— зраділа Кася моїй похвалі.— Ще намисто маю, купила в дівчат. Переплатила трохи, зате прикрас таких ні в кого нема.

Кася почепила на шию бірюзове намисто, яке, мабуть, зараз ще більше нагадувало про те, що молодість її давно минула, що роки зів'ялили вроду.

— До лиця? — запитала, й очі її грали пустоглившими бісиками.

— Вам, Касю, все до лиця.

— У нашому клубі не вміють танцювати, — раптом сказала Кася. — То я до свого клубу й зодягаюсь абияк. А от у районному Будинку культури гарні танці! Наші дівчата з Білої Волі туди ходять — і Надька Суль, і Танька Пекарська. Там у них кавалери є, щонеділі й щосуботи бігають.

— А ви б теж хотіли потрапити на танці в Будинку культури?

— Хотіла б! — не стала критись Кася. — Туди файні кавалери збираються.

— А вам кортить потанцювати з файним кавалером?

— Ну! — підтвердила Кася.

В розмові з нею дедалі я прибирав жартівливого тону, хоча, здається, моєї іронії Кася не сприймала. Кожне її слово, вся її поведінка були поважні, серйозні, і, мабуть, такими самими поважними видавались їй мої речі, моя похвала, мої відвідини.

— То зберіться з дівчатами й підіть самі в Будинку культури.

— А ви запросите на танець?

— Запрошу, — легко пообіцяв я, ще не відаючи, як це вдасться.

— Найбільше я люблю вальс, — мовила Кася. І, помовчавши, зізналась, наче в чомусь потаємному: — І фокстрот умію не гірше від Надьки Суль... Я знаю такі пісні, яких ніхто не знає. Заспівати?

— Заспівайте, Касю, — мовив я подивовано.

Кася склала руки на грудях, запишалась. На щоках палахкими пелюстками горів рум'янець. Мене поїняла гірка жалість, що вона поводитьсь, мов дівчисько, й це поводження їй зовсім не до лиця. Була в цьому якась і моя провина, тільки я до кінця ще не втямив — яка саме.

Голос у Касі був різкий, ламкий — мене морозцем пропекло поза сорочкою.

— «Я шавлію пересію, руту пересаджу, таки свого миленького до себе принаджу! — співала Кася, дивлячись на мене напруженими, іскристими очима. — Я шавлію пересію, руту пересмічу, а до себе миленького таки перекличу!»

Слухаючи, я каюся, що попросив заспівати, й, коли Кася на мить замовкла, набираючи повітря, запитав надмірно голосно, аби затіяти іншу розмову:

— А ви вірите в силу приворотного зілля?

— Ну! — підтвердила Кася.

— А самі не збирали, не варили?

— Та ні,— чомусь засміялась Кася.

На обличчі її промайнула досада, коли я почав прощатись.

— Я знаю багато пісень,— сказала так, наче ось тут, у своїй хаті, намірялась співати для мене цілий день.

На вулиці ще довго звучав у вухах Касин голос... «Я шавлію пересію, руту пересаджу...» Перед очима горіли рушники з вогнистими півнями по берегах, цвіли вишиті сорочки, мерехтіло бірюзове намисто... Я поклав собі не встрявати більше з Касею в легковажні, жартівливі стосунки, бо вона не здатна сприйняти такий тон, вона до всього ставиться з довірою.

Хто вона така, ця Кася? Чому й досі тримається гурту дівчат, які вдвічі молодші від неї? Безумовно, хоче вийти заміж, вірить, що знайде собі пару, що не пізно... Треба буде розпитати про Касю в когось у Білій Волі, тут усі знають про всіх.

«...а до себе миленького таки перекличу!»

Іван Роса всі дні не розлучався зі мною. Перший комсомолец із Любелі увійшов у мою душу, тепер, здавалось, я дивився на світ його очима, думав про світ його думками. Очевидно, в цьому й полягає безсмертя героїв: вони визначають почуття живих, правлять їхніми вчинками, формують чужі особистості силою своєї влади, яку живі добровільно визнають над собою. Скільком таким, як Іван Роса, ми завдячуємо своєю цільністю, мужністю!

Він кликав мене поїхати в Любелю, і я знову сів на велосипед, поїхав — через поля в осінньому багрянці, через тихий ліс у сумній позолоті.

В Любелі на цей раз я зустрівся з жінкою, яку колись — дівчиною — любив Іван Роса. Вона згодом віддалась за іншого, мала дітей. Діти саме поприходили зі школи, коли я в хаті розмовляв із їхньою матір'ю. Два хлопці, мовчазні, з уважними, допитливими очима.

Такі хлопці могли б бути і в Івана Роси.

Жодним словом не обмовились про нього, балакали про льон, буряки, худобу, про всякі колгоспні клопоти, а мене

весь час не полишало відчуття, що зараз ось скрипнуть двері й до хати увійде не хтось, а він, Іван Роса.

І нав'язливо здавалось, що ці два мовчазні хлопці — його діти.

Крізь сон вчувався чийсь спів. Жіночий голос бринів так, як на вітрі здатна бриніти суха очеретина, і в нехитрій мелодії лунала тривога.

Я вибрався з клуні — надворі місячна ніч розлилась, як море. Білою повинню було заляте обійстя, від стіжка сіна падала глибока тінь, а вікна хати видавались голубуватими. Я обійшов довкола клуні — хоч би тобі перст трапився. І вуличка слалась пустельна, примарна. Вчувся той спів чи ні? Але ж і досі бриніло в свідомості, і спів той наче терпко пахнув гіркотою конопель, холодком кануперу.

Лежав потім у клуні, зарившись у сіно, й ніяк не згадало в пам'яті, бриніло...

А вранці за сніданком сестра, всміхаючись, розказувала:

— Кася ніяк не надівається. Якби ж хоч із дівчатами співала в гурті, а то йде сама по Білій Волі й виспівує. Вчора, вже пізно було, в нашій вулиці співала.

Я відчув, що кров заливає обличчя. Мимоволі подумалось: а чи не мені призначались оті нічні співи?

— Скільки ж можна дівувати? — спитав.

— А так, усеньке життя. Поки хтось візьме.

— А візьмуть?

— Кася вірить, що візьмуть. Тільки про це й думає. Чим не дівка? Скажи, що стара — ворогом назавжди станеш.

— А вона й справді... працьовита.

— Гм, працьовита... могла б упоратися за цілу ланку. Навіть коли не просять її, то сама наб'ється допомгти, зробити щось. А спробуй не запроси на весілля! Найкращі обнови подістає, сама прибіжить... А вже коли хто запросить до танцю, то землі під собою не чутиме. Вже дівка ген-ген у роках, а дівка.

— Чому ж не склалось у неї?

— Хіба у всіх складається? Я в Білій Волі недавно, ще не всіх людей знаю, хтось іще розкаже про Касю або й сама розповість. А тільки вона ще не втратила надії...

— Недавно запросила до своєї хати й показувала придане.

— Кася? — здивувалася сестра. — Тобі?

— Дивна жінка,— промимрив я. І відчув, що прокидається все дужча цікавість до Касі, до її вдачі і долі.

— Дивись, щоб не зав'язала тобі світу,— пожартувала сестра.

Я вийшов на обійстя. Клуня стояла без дверей, стіжок сіна ліниво вилежувався під спокійним осіннім сонцем. З яблуні впало яблуко, покотилось по землі, і наполоханий горобець перелетів із віниччя на ворину.

Невже й справді вчора вночі в оцій тихій вуличці співала Кася?

Так сталося, що мій черговий маршрут знову проліг у Любелю. Може, винуватий велосипед, котрий, мов розумний кінь, вивчив сюди дорогу, й цього разу привів мене сам? А видимою причиною стала заготівля кормів для худоби на зиму — редактор наказав ознайомитись на місці, поговорити з головою, бригадиром, із доярками.

Та, мабуть, знову покликав мене сюди Іван Роса.

Над річкою жовтіли верби, кленове листя горіло зорями по землі. Над шляхом перелетів табун ситих гусей, гублячи з грудей сумні скрики. Стояла в Любелі осінь, і від її тихого усміху налаштувалась душа на журний лад. Наче теж хотіла сп'ястись на крила і в підсвідомому пориві полетіти в теплий вирій.

Через скатертину лугу скакав хлопчина верхи на коні. Мовби ось-ось мав дістатись обрію, де білими баранцями застиг серпанок, і злетіти в попелясті небеса, податись услід за пташиними ключами, чиї сліди, здається, ще не вигасли у високості.

Біля ями, в якій силосували кукурудзу, різко пахло студеним соком посічених стебел. Потрошені качани бризкали восковим молоком, зламані зуби-зерна іскрились талим снігом. Похмурий дядько стояв на возі й скидав вилами донизу зелені качани. Голова його схожа була на півструхлявілий пень, і навіть очі на тому пні не горіли двома гнилушками-світлячками, а наче тліли, наче чадили нудним, неживим світлом.

— Хто такий? — запитав я в бригадира, коли ми вже йшли геть від силосної ями.

Бригадир одним оком стрельнув на мене, а другим уважно вицілів отого дядька на возі.

— В кривці просидів п'ятнадцять років,— сказав у простір перед собою.— Не чув?— І з мого вигляду зрозумівши, що чути доводиться вперше, став оповідати неохо-

че:— Одурили, ходив у банді, а коли банду притисли — зник. Думали, забіг на край світу чи зогнив у лісі, вже й не згадували в селі. Аж торік об'явився, сам пішов до сільради здаватись. Де сидів? А яму вирив у хліві, в ямі й просидів п'ятнадцять років. Усе життя... Жінка носила їсти вночі, так і нидів, як звір. А за цей час усе змінилось — і Любеля не та, й люди не ті. Життя йшло, колгоспом усі давно жили, а йому там у ямі не розвиднялось, йому там весь час сорок п'ятий чи сорок шостий рік був... А торік пішов здаватись до сільради. А кому потрібен? Сам себе покарав, бо хіба гіршу кару за свої злочини придумаєш, ніж добровільно сісти в яму, сонця не бачити? Його в районі допитали, потримали трохи та й випустили. Тепер ось у колгоспі. З людьми не говорить, наче мову відібрало. Поглянеш на нього — й десятою дорогою хочеться обійти.

— Це ж отакі Любелю в ті часи не обминали,— вголос подумалось мені.

І, можливо, смерть Івана Роси саме на його совісті і на совісті його поплічників.

Ополудні я ще раз здивався з отим, із криївки, що зарив себе в землю на п'ятнадцять років. Діти поверталися зі школи барвистою зграєю, ручаєм слався їхній сміх, пропливали по дорозі їхні усмішки. І через той дитячий потік поскрипував віз, на возі сидів чоловік, чия голова була схожа на струхлявілий пень. Болотний морок застиг у погляді, мовби мороком тим віддзеркалювала душа, що давно струпішала.

Похмурую тінню віз просунув через дитячу зграю, тепер колеса глухо загуркотіли через дерев'яний місточок. Через той місточок, де листопадової ночі було вбито Івана Росу, першого комсомольця в Любелі.

День довкола стояв чистий, повітря мало не дзвеніло кришталевим дзвоном, вода в річечці грала живим переблиском, і тільки чоловік на возі видавався неживим. Це був кам'яний уламок минулого, на який не можна було без остраху подивитись.

Місточок, прогуркотівши, зостався позаду.

І мені тоді подумалось (а може, подумалось пізніше, а тепер тільки написалось), що він, Іван Роса, справді таки живіший своєю долею, ніж ті, хто вкоротив йому віку, що таке безсмертя цінніше за мертво животіння, котре є найжорстокішою самопокарою.

Тієї суботи в Білій Волі грали весілля. Я сидів у бібліотеці, писав про Івана Росу, й звуки музики, що долинали у вікно, розбивали мій настрій, руйнували думки. Високий та скорбний лад був у душі, а бадьорі мелодії духового оркестру весь час намагалися змінити той лад, збадьорити, звеселити.

Зайшла Кася. Вона була з відром та віником. З опущеною головою, навіть не глянувши в мій бік, подалась поміж тісних стелажів і шаф.

— Ви не пішли на весілля? — запитав я, вражений її сумним виглядом.

— Хай без мене веселяться, — відповіла Кася, а в голосі її пробриніла глуха образа. Тож була якась причина, що дошкулила по живому. Намочила ганчірку, зігнулась навкарачки й тільки перегода сказала: — Це ж Надька Суль віддається сьогодні.

— З ким же вона бере шлюб? — мусив поцікавитись, бо Кася непривітно вмовкла.

— А з майстром із районної гуги, з Романом... То оркестр із гуги грає, Роман привіз.

— І ви не пішли на танці? — обережно висловив здивування.

Кася випросталась поміж стелажів. Худе її обличчя пашіло гнівом, і в цю мить було не тільки зле, а й негарне. Заговорила голосно, мовби хотіла досваритися з кимось:

— Надька за ним скільки вибігала в Будинок культури? Як тільки свято — сіла на автобус і повіялась у район! Скрізь перестрівала, де тільки могла.

— А він за нею хіба не впадав?

— Якби й не хотів, то заставила б!.. Ось він весною добився до нас на Білу Волю, слухайте!.. — Від спогаду Кася подобрішала, вже не показувала такою лихою з вигляду, і я намірився почути щось гарне з її життя. — Отако заходить Роман до нашого клубу, а на нього всі й подивились, бо чужий. Потім він побачив знайомих серед хлопців, то пішов здоровкатися за руку.

Кася, всміхаючись, простягнула перед собою праву руку, стискаючи раз у раз пальці так, наче віталася. Обличчя її геть розвиднілось, покращало.

— Потім по боках став роззиратись і побачив мене.

— А Надьку Суль не побачив? — поспитав я необережно.

— Її тоді ще в клубі не було! — радісно заперечила Кася. — І пішов прямисінько до мене. Дівчата навіть розступились, як він до мене йшов.

— Розступились?

— Так! — гордо сказала Кася. І чи то очікувала, вмовкнувши, на мої нові запитання, чи то втішалася справленим враженням.

— І запросив вас?

— Так! — гордо підтвердила Кася. Її додала: — На вальс!

— І ви пішли танцювати вальс?

— Так! — цвіла щаслива Кася. Її перегодя: — А всі на нас дивились. Я тоді була в чорних лакових туфлях, у червоній спідниці, в білій блузці, а в косах мала блакитну бинду. — Вона вмовкла на хвилину, знову втішаючись тим враженням, яке неминуче її розповідь мала справити на мене. — А Роман дивиться — й слова сказати не годен... Мабуть, він ще ні з ким так не танцював, як зі мною!

Вона свято вірила в кожне своє слово. Їй нітрохи не здавалось, що помиляється, що бачить події в іншому світі, ніж відбувались насправді.

— Аж тут до клубу зайшла вона...

— Хто? — запитав я, бо Кася насупилась і знову лиха стала.

— Надька Суль... І вибалушилась на мене з Романом, наче жабу ковтнула. Ну, думаю, так тобі й треба, щоб не гонорилась, щоб не бігала по Будинках культури. Я ось нікуди не бігала, а Роман зі мною танцює.

Похнюпившись, Кася мила підлогу.

— Що ж було далі? — запитав я, слухаючи звуки весільної музики.

— Далі?.. Сама підійшла до Романа і вчепилась, мов кліщ. Він, може, радий був би ще з кимось потанцювати, а хіба Надька Суль відпустить? Не з тією здибався... Таки одурила, нині розписались. То чого маю йти на весілля!

— А може, Роман полюбив?

— Полюбив? — аж скинулась Кася. — Хіба таку полюбити можна? Сама вчепилась і не відпускала від себе! А мене він сам запросив, я не набивалась. А потім не бігала слідом за ним і за руку не хапала, бо я гонорова, от!

У Білій Волі я вже не раз зустрічався з Надькою Суль — була це сміхотлива, балакуча, веснянкувата дівчина-доярка. З тих, які подобаються багатьом із першого

погляду своєю приязню, жвавістю, гостинністю. І чув про її нареченого Романа з районної гуті — майстер фігурного лиття скла вже й цегляний дім збудував на міській околиці, і в селі багато велось розмов як про той дім, так і про близьке весілля.

Вступившись у білий папір, я все більше схилявся до думки, що Кася впевнена, мовби Надька Суль перейшла їй дорогу.

Яке наївне єство треба мати, щоб так здавалось!

Звуки духового оркестру бились у віконце бібліотеки при клубі — чужа радість долинала сюди, й Кася ніде не могла схватись від неї.

— Я через усю Білу Волю пройшла з відром і віником, та ще в старому одязі. Кожне зупиняється й питає: «Ти, Касю, не підеш нині на весілля?» А я всім відказую: «А чом би мала йти!» Й далі собі через Білу Волю, хай дивляться.

— Касю,— мовив я, відчуваючи жаль до цієї вже немолодої дівчини чи то жінки.— Запрошую вас наступної суботи на танці в Будинок культури.

Кася терла ганчіркою підлогу, мовби не дочула. Та коли я вичікувально поглянув поміж стелажів, то вмить побачив зведений на мене погляд її чистих очей. Вони горіли в півмороці тісно заставленої бібліотеки двома гострими, вдячними вогнями.

В суботу після обіду я сидів у редакції і дописував статтю про Івана Росу. І, коли поставив останню крапку, раптом укотре відчув, що мої слова не дорівнялись ні до його життя, ні до його безсмертя. Іван Роса залишився поза моїми уявленнями про нього, постать першого комсомольця з Любелі в моїй свідомості чомусь не зменшилася за ці дні, а наче повищала. Перед очима постала тиха, осіння Любеля, і мені знову захотілось поїхати в це село, пройтись вуличками поміж садів, подихати терпким повітрям.

Тоді, в дні юності, я й не здогадувався, що Любеля ніколи не зникне з моєї пам'яті, що ввійде в мою кров і плоть, стане тим краєм рідної землі, який не зникне з моєї свідомості, пахнутиме осіннім смутком, придорожнім полином, луговим вітром.

Замкнув приміщення редакції, пройшов по лунких плахах коридора й опинився надворі.

Дрібне акацієве листя шаруділо під ногами. В сквері, де стояло погруддя Тараса Шевченка, рясно цвіли айстри й чорнобривці. Срібні зорі зайнялись над супокійним містечком, і поміж далеких зір летів червоний вогник літака, мовби зовучи з собою. Куди? У вир нинішнього дня, в його клопоти? Важко тоді було вгадати, трудно було прозирнути крізь товщу часу, але вірилось, що сама молодість кличе мене до світлих почувань.

Біла Будинку культури, трохи осторонь від входу, стояла Кася.

Видно, помітила мене ще здалеку, проте й кроку не ступила назустріч. Двома руками на рівні грудей тримала велику жоржину на довгому стеблі.

— Здрастуйте! — майже пошепки привіталась.

І, мабуть, була схожа на дівчинку, яка вибралась на перші гулі. Лице їй рожевіло від зворушення, дихала часто й уривчасто, а голос був приглушений і тремтів. Коли мимо нас пройшов гурт дівчат, Кася поглянула чомусь на них із гострим острахом.

— Яка ви файна, Касю, — сказав я не без щирості.

У вечірній темряві вона й справді видавалась гарною, та й вік був не так помітний.

— Правда? — з поспішливою радістю вихопилось у неї, й Кася косим поглядом ковзнула по своїх грудях, ртегах, ногах.

До фойє вона зайшла з високо піднесеною головою, й жоржину тримала обома руками на рівні грудей, мовби серце своє гаряче, яким присвічувала не тільки собі, а й іншим.

У просторому залі горіли електричні люстри, грав оркестр і танцювали пари. Ми зупинились під колоною, роззираючись довкола. Кася розгублено всміхалась, і на її вилицях, що загострилися від хвилювання, мерехтів поблиск — сивий, мов іній.

— Так багато офіцерів! — здивувалась Кася. Це були її перші слова. Звикла, що в клубі у Білій Волі навідується кілька, та й то не завжди, та й то рядові, а тут — очі розбігаються.

Позираючи на Касю, я відзначив, що вона вже не така розгублена, як перше. Й на обличчі майнув такий вираз, наче всі довкола зібрались тільки для того, щоб подивитись на Касю — які то славні обнови на ній, як то бірюзове намисто блищить, як туфлі сидять на ногах. А ще за якийсь час, — коли оркестр умовк, і кавалери відводили

своїх дам,— Кася, либонь, почувалась тут не гіршою з дівчат, і та певність прозирала в її усмішці.

Важко було сказати, що вона тут уперше. Трималась так, наче всі — солдати, офіцери, робітники, шофери — мають бути щасливі, коли їм вдасться познайомитись із нею, із Касею.

Проте ніхто не поспішав знайомитись із Касею, не квалпився запросити на танець, і, коли обізвася оркестр, я простягнув їй руку.

Звучав вальс, який мені так часто доводилось танцювати в інституті на студентських вечорах. Довкола закружляли пари, й ми з Касею теж закружляли. Раз і вдруге я зловив на собі чи то здивовані, чи то цікаві погляди, й від тих поглядів мої рухи відразу стали грубуваті й невпевнені.

Кася танцювала натхненно. Я їй підозрювати не міг, що вона, «технічний працівник» (так було зазначено в її читацькій карточці), яка з культурних закладів знала тільки сільський клуб у Білій Волі, той клуб, котрий вона підмітала, мила, змашувала стіни,— що вона в районному Будинку культури почуватиметься надійніше, ніж удома!

Але чому ж тоді мої рухи біля неї були такі неповороткі й важкі? Незграбно танцюючи, я підводив Касю в чомусь найдорожчому для неї. І, щоб вибачитись, похвалив:

— Касю, ви прекрасні!

Вона обдарувала мене вдячною усмішкою.

Вальс закінчився, ми стали під колоною. Кася часто дихала, й груди її високо здіймались. У цю мить до нас наблизилась Емілія Склярук, вона працювала секретаркою-друкаркою в районному відділі народної освіти. Випадково зустрічаючись, ми з нею обмінювались жартами, грайливими натяками, за якими не стояли справжні почуття, а то, посміюючись одне з одного, призначали побачення, на які жодного разу ніхто з нас не прийшов.

— А ти обіцяв колись потанцювати й зі мною!— мовила Емілія Склярук, беручи за лікоть м'якими, теплими пальцями. Вона мала пухкі, повні губи, які складались бантиком.

Емілія зумисне не дивилась на Касю, наче тієї й не було поряд, а Кася їла очима друкарку-секретарку з райвно, й брови її дедалі тугішали, мов тятива лука. Проте всю ту одміну з Касею я в ту мить ледь застеріг, бо піддався на жартівливий тон Емілії Склярук, на той тон, який завше панував у наших із нею необтяжливих стосунках:

— А я й не відмовляюсь від своїх обіцянок!

Гримнув оркестр; порухом руки, що лежала на моєму лікті, Емілія Склярук запросила до танцю. Повні її груди здригались у ритмі фокстроту, й так само у ритмі фокстроту зривались запитання:

— З ким це ти забився на вечір? Якась знатна доярка з відсталого колгоспу? Чи відстала механізаторка з передової бригади? Де вона так граційно навчилась тримати жоржину під час вальсу? А нафталіном вона посипалась перед тим, як прийти сюди?

— Це жінка незвичайної долі,— сказав я багатозначно, аби якось порятуватись від злих і недобророзумних запитань самовпевненої друкарки-секретарки.

— Он як!— звела вона підмальовані брови, проте, видно, повірила, бо вмовкла.

Обернувся — під колоною стояла Кася, біла, мов із хреста знята. І, вбита зараз нападом сумного настрою, видавалась чужою в цьому залі, серед яскравих вогнів, серед веселої юрми.

Закінчився фокстрот, ми обмінялися з Емілією Склярук якимись дешевенькими жартами, й коли я повернувся до колони, то, на диво, Касі тут не застав. Оглянувшись, ніде не помітив, а тому хутенько подався надвір. У нічних сутінках блимало кілька цигарок, пахло студеною травою й прив'ялим листям.

Повернувся до танцювального залу в сподіванні, що знайду Касю там, де залишив. Проте сподівання мої були марні... Переходив із кутка в куток, перемовився з кількома знайомими, що трапились на вечорі, й дедалі дужча досада поймала ество.

Вже не сумнівався в тому, що Кася, образившись, пішла геть із Будинку культури.

І несподівано чужі веселощі стали мені відразливі, й музика зазвучала так, що тільки пробуджувала біль у голові. Я рішуче подався геть. І, вже опинившись на вулиці, остаточно зрозумів, що конче треба побачити Касю, порозумітися з нею. Й підвернулася ж ота Емілія Склярук, хай би їй ні дна ні покришки!

Я, мабуть, переживав так, як переживають хлопці, що з доброго дива посваряться зі своїми коханими. А я ж і в думках не посягав на Касину дівочість чи на її жіночість — просто хотів спричинитись до щасливого вечора в її житті, й на тобі, спричинився.

На автобусній зупинці з динаміка на стовпі звучала тиха музика, й м'який баритон співав про те, що ні роки,

ні відстані не здатні погасити любов двох сердець, якщо серця вірні й линуть на крилах одне до одного. В світлі ліхтаря дрібні квіточки морозу в палісаднику видавалися зовсім білі, мовби ніч вкрала в них живі тони. За кущами морозу, на ганку будинку, в довгому поцілунку замерли чоловік і жінка...

Може, Кася, обминувши автобусну зупинку, подалась пішки? Опале листя зашурхотіло під моїми ногами, наче вголос досадувало, співчуваючи мені.

Останні садиби містечка zostались позаду, коли ген у полі, осяяна фарами попутного грузовика, майнула чиясь постать. Я пішов хутчіше, наздогнав — жінка похилого віку й не глянула в мій бік, коли зазірав їй в обличчя...

І досі згадується той вечір, як шукав Касю на автобусній зупинці, як подався навздогін до Білої Волі. Усю дорогу ніс у собі провину, хоч, здається, й не провинився ні перед Касею, ні перед будь-ким. У небі мерехтіли холодні зірки; з поля, що облягало дорогу, пахло ріллею, полином. І, незважаючи на неспогадану гіркоту, світ ввижався прекрасним, обіцяв у майбутньому те, що тільки марилось неясно, тільки уявлялось...

Через кілька днів я розповів сестрі про наші з Касею відвідини районного Будинку культури. Живописав у веселих тонах вальс, який ми танцювали; Емілію Склярук, що викрала мене на фокстрот; як наздоганяв і не наздогнав Касю в нічному полі; й те, що після невдалого вечора вона геть пропала з моїх очей, наче остерігається зустрічатися.

Сестра уважно вислухала, хоч дитя весь час вередувало на її руках, просячись на землю. Зрештою, опинилось на землі й відразу ступило до дощової калюжі, щоб за мить знову вириватися з материних рук і рюмсати.

— Дивна жінка,— сказав я.— Адже час її давно минув.

— Тобі здається, що минув,— заперечила сестра.

Сірі хмари щідили зеленкувате світло, повиваючи Білу Волю смутком. Той смуток, либонь, блідим сльивою падав на слова, які казала сестра:

— Касі не здається, що час її минув. Не така вона жінка, щоб відмовитись від свого серця...

— Мабуть, не така,— згодився я.— Молоде в неї серце, вразливе. Аж не віриться.

— Чому не віриться? Так є, так і завтра буде. Вона жінка, хоче свого жіночого щастя, хто ж її в цьому звинуватить?

Справді, хто її в цьому звинуватить...

— Люди розказали про Касю, про її долю... То й не дивно, що така. Батько її записався до колгоспу, то бандерівці всю сім'ю вибили. Ще троє сестер у неї було, менших, жодної не помилювали. А Кася в запіччя сховалася, зарилася у дрантя, то не знайшли. Одна вона й порятувалася із усієї сім'ї... Думаєш, у Білій Волі завжди так велось, як нині? І колгосп, і школа, й заробітки, й машини? Багато лиха натерпілись.

Осокорове листя тремтіло на гіллі, і в його ріденькому шелесті чувся острах перед близьким приходом зими. Намить вигулькнуло сонце, й тоді все довкола усміхнулось хуткою, лякливою усмішкою.

— А ще десь через півроку і хлопця вбили, що до Касі ходив. Дівчина й на розумі підупала: все здавалось, що тепер її черга. По хатах чужих ночувала, по родичах, по сусідніх селах, а то в ожереді чи в стіжку сіна... Десь років два не було в селі, кажуть, лікувалася у місті, а вже потім повернулася, людина як людина. І роботяща, й при тямі. А травма назавжди лишилася, тільки не роздивишся зразу. Бач, їй і досі кортить вийти заміж. А якби не(оті не)люди, то хіба не жила б, як усі, хіба не доглядала б дітей? Жінка... Їй сім'ї хочеться, як і кожній, тут не поглузуєш, не познущаєшся.

Жовте листя на кленах і осокомах блищало, мов сльози, в тих сльозах заломлювалося сонячне проміння, розбиваючись на сипкі іскрини, на скалки яскравого болю, на сміх пекучий.

— Горя й по нинішній день багато зосталось від тієї пори, тільки зумій те горе побачити... Я тут недавно, а вже всякого наслухалась. Наслухалась, що душа кров'ю запікається. І ти ще не з таким зіткнешся. От наче минулось, не повертається, а сліди всякі здибаєш.

І, несучи дитя на руках, подалась у бібліотеку. Приголомшений, якийсь час дививсь їй услід, а потім почвалав геть із розбитою головою. Раптом зловив себе на думці, що не відаю, куди йду, й спинився. Й спинився, з дивним оторопінням приглядаючись до бакаюватої дороги, до села, до людей. І прислухаючись до своїх почуттів. Бо світ одмінився і я в світі видавався собі іншим, ніж досі,— складні-

шим, труднішим,— і в цих складнощах і труднощах слід було розібратись.

Ішов із Білої Волі до містечка, і в голові моїй снувалися слова про Івана Росу. Точніше, почуття народжували неясні образи, ті образи прагнули вираження, й надходили необхідні слова, котрі творили баладу. В цій баладі жила Любеля — така, яку я міг лише уявити і яку вже бачив під час своїх відвідин; цвіла й чорніла ожина по ярах, і лелека перелітав із дня минулого в день нинішній; з неба падали осінні зірки, щоб заступити смертельну дорогу Іванові Росі,— й цієї осені вони теж падають, наче й нині застерігають Івана Росу; в баладі куля летіла в моє серце, в мої ровесників, але своїми грудьми перший комсомолец із Любелі заслонив їй шлях.

І десь осторонь цієї балади, яка сама складалась, весь час стояла Кася, зазірала в її світ, і на всю баладу наче падала тінь її журливої усмішки.

Десь місяців за кілька я переїхав працювати до редакції обласної молодіжної газети. Згодом одержав листа від сестри. Вона, зокрема, писала, що до Білої Волі направили нового зоотехніка в колгосп, і Кася тільки й мріє про те, щоб познайомитись із ним...

Багато років минуло, а та осінь видається не такою й далекою. Та осінь весь час чомусь світить мені своїм світлом, навіває спогади. Не забув районне містечко, не забув Білу Волю й «технічного працівника» Касю, той вечір у Будинку культури. Інколи здається: щойно проснувся в клуні, а в свідомості моїй бринить жіночий спів... Усе зі мною, все склало моє життя. Зі мною Любеля, її син Іван Роса, моя балада про нього. Власне, здається, що з дня в день я складаю ту баладу, тільки ж чи до снаги мені, нарешті, знайти слова, які дорівняли б до його безсмертя?

ШУТОЧКА

Шуточка — так її звуть по-вуличному. Худенька та жовта, як ота вимолочена вівсяна стеблина, загублена десь на осінній дорозі. Переїжджають колеса, наступають ноги, топчуть копита, ратиці, а вівсяна сплющена стеблина блимає восковим світлом, не гасне і в багні.

— Чому Шуточка? — запитував я в багатьох. — Адже давно в літах, годилося б називати Неонілою Максимівною, чи просто бабою Нілою. А то старе й мале як затялись: Шуточка — й годі!

І довідався, що то ведеться ще з її дівочької пори, як що, звісно, не з пелюшок. Завжди сміялася. Заговорить до неї парубок — регоче дівчина. Знесе курка не одне, а двоє яєць у кублі — сміється. Дощик сіється на весняну розсаду, вишні цвітуть, весільна процесія йде через куток — усміхається.

— Отак усе своє життя й усміхається? — допитувався.

— Вродилась такою. Ти їй, було, пальця покажи, то заливатиметься, мов циган сироваткою. Розказують, дівчата не хотіли й до гурту приймати на вулиці. Бо заспівають, затягнуть пісню, а Шуточка стоїть із ними і знай регоче.

— А чому регоче?

— Бо смішно, весело.

— А чому смішно?

— Такою вдалася... Скажімо, хтось помре, навідається Шуточка на поминки. Люди журяться, згадують покійника добрим словом, печаляться, а в неї лице зовсім і не смутне...

— Хіба її жаль не бере?

— Бере, чом не бере, Шуточка теж людина, тільки по лицю не видно. Таке лице, вона хіба винувата?

— А чому назвали Шуточкою?

— Бо в неї, кажуть, на все була колись одна відповідь: ну й шуточка, ох і шуточка!..

Тож село й охрестило Шуточкою.

На сільській околиці жовтів глинистою спиною горб, тут росли кілька старих ясенів, кущі шипшини та гладу й крислата черешня. Горб зводився над яром, порослим ожиною та бузиною, що красувалась безліччю кошиків-кетягів. Яюсь, повертаючись у село через цю околицю, я став мимовільним свідком такої сцени.

Задерши догори вожане обличчя, під яблунею стояла Шуточка і сварилась:

— Чи ви пташки, щоб ті ягоди дзьобати? Ану злазьте на землю, якщо не хочете, щоб попекла кропивою!.. Ой, де ж це кропива, де ж це кропива, зараз вам, зараз...

На черешні сиділо двоє дівчаток, бистрооких, білявих, схожих на метких вивірок. Вони, мабуть, і не послухалися б Шуточки, що сварила й погрожувала з таким добрим, усміхненим обличчям, та в цю мить побачили мене. Мабуть, поява чужої людини й змусила їх спуститись по стовбуру черешні вниз і неохоче піти геть.

— Тікайте від гріха далі, тікайте! — вслід наказувала Шуточка.

— Хай би рвали, — сказав я перегодя нетямковито. — Ягоди вже доспіли, їх чи пташки склюють, чи повсихають.

Зіниці її були схожі на двох червоних мурашок, блискучих, клопітливих, а на лиці ожила, мимовільно здригнулась гримаса задоволеного сміху.

— Не можна по деревах лазити, де ж це бачено, щоб діти по деревах шнуркували.

— Хай ласують ягодами!

— Ой не можна, не можна, — пробубоніла Шуточка й подалась геть своєю дорогою.

Чому не можна? Черешня нічия, звалитися з неї трудно, та й завжди так водиться, що діти обносять ранню ягоду, ці ласощі є для них найбільшою втіхою.

І лише згодом, після розмов із людьми, проллялося світло на ту пригоду. За зв'язки з партизанами німці під час війни спалили всеньке село, зосталась тільки цегляна шабатура від школи на два поверхи. Люди ховались по ямах, погребах, окопах, але вогонь, кулі, багнети знаходили скрізь. Пощастило врятуватись лише тим, хто втік до лісу, а серед них — і Шуточка.

В лісі в кожного допитувалась, чи не бачили Оксена, її найменшого сина. (Двоє старших служили в армії).

Ніхто не бачив. Повернувшись згодом у спалене село, шукала серед спалених і замордованих, проте марно. Може, хлопець збіг у білий світ, повернеться невдовзі?

Шуточка вже втішилась цією примарною надією, як тут на попелище прийшла сусідка й сказала:

— Бачила твого сина, Шуточко...

— Де? — так і скинулася.

— Сидить на ясені...

Шуточка бігла до ясена на околиці, а ноги чомусь вгрузали в землю.

На вершку ясена чорніло лелече гніздо. Перше, що побачила Шуточка, був застрелений птах, що, простерши крила, лежав під деревом.

А вже потім очі знайшли й Оксена.

Розкинувши ноги на гіллі, розметавши руки поміж гіллям, обличчям донизу, у якомусь дивному, страшному польоті застряв на дереві Оксен, і цей політ начебто й тривав досі, тільки от обірвався на хвилю, на мить жахливу застиг...

— Хотів на дереві сховатись,— мовила сусідка, що прийшла слідом.— А вони, іроди, й на дереві встріли... Як падав, то й зачепився... Бачте, мовби летить.

Шуточка стояла з заломленими руками, плакала й шепотіла:

— Куди ж ти летиш, Оксенчику?..

Губи їй здригались, мов крила підбитої ластівки:

— Куди ти летиш, Оксенчику, візьми свою матір із собою...

Глянула сусідка на Шуточку — хоч і плакала, а лице й зараз, у страшну мить, зберігало відблиск свого вічного усміху мимовільного.

— Візьми мене, Оксенчику, з собою, та й полетимо вдвох, бо що ж мені робити без тебе на цій землі...

Відшумів час, нема вже того ясена, ростуть на сільській околиці інші дерева, а Шуточці здається, і досі те зловісне дерево стоїть в очу, й досі, мабуть, бачиться поміж гілля син в останньому своєму польоті.

Чому ж проганяла чужих дітей із тієї черешні? Звісно, ніхто не міг би встрілити, самі не могли б упасти й забитись, а щось таки примусило Шуточку сваритись на них, сердитися, зганяти на землю.

— Жінка як жінка,— розказують про неї.— Такій би по весіллях ходити! П'яна чи твереза, весела чи гнівна — тільки ж весь час усміхається. А на поминки їй не можна

приходити. Бо де ж це бачено, щоб у процесії чи на цвинтарі усміхатись? Не винувата, ні, та однаково... Їй уже й казали про це, сама знає, та інколи забудеться чи ще яка причина — і навідалась, а хто ж виганяти стане.

Зустрічаючи Шуточку в селі, я намагався проходити повз неї з опущеною головою, бо так і кортіло усміхнутись у відповідь, дивлячись на її обличчя. Усмінешся, а жінка візьме й подумає, що ти глузуєш із неї, тишишся з її ганджу, який вона й не сприймає за гандж.

Поки поїхав із цього села, то ще мав кілька випадкових зустрічей із Шуточкою. Й кожного разу вона вражала чимось...

Вечір, сонце хилиться до польового пруга, позолотивши далекі хмари, кинувши додолу малинову барву. Ген через дорогу йде Шуточка, тримає під пахвою сніпок трави та квітів, нарваних десь у байраді (кажуть, вона знається на лікарських рослинах, на помічному зіллі та корінні). Худенька, мов коноплина, витіпана на терниці життя, ступає дрібно й моторно, і в її ході є щось від ходи трясогузки.

Завмирає враз, і на її жовтому лиці тремтить мережа на тінь акації. Так стоїть, настрахано дивлячись на чоловіка, що йде дорогою назустріч, і несподівано починає хреститись правою рукою.

Хрест, який Шуточка трьома складеними докупи перстами кладе на себе, якийсь метушливий, похапливий і наче несправжній. Чому несправжній? Чи не в'яжеться з образом самої Шуточки, з її засмаглою усмішкою, що не полишає обличчя і в цю мить, чи не гармонує з літнім вечором, з усім нинішнім життям.

Чоловік — із мичкою ріденької бороди, з олов'яними калюжками очей — проходить повз Шуточку похмуро, навіть, здається, не глянувши в її бік. Наче нема ні жінки на його дорозі, ні її хресного знамення.

А вона ще якийсь час дивиться на його сутулу, вже немолоду спину, її рука й далі творить знамення, мовби Шуточка побачила чорта чи іншу нечисту силу. Їй тоненькі губи щось шепочуть, видихають нечутні слова. Зрештою, рушає прудкенько, тримаючи під рукою сніпок барвистого різнотрав'я...

Коли в хаті я розповів про цю okazію, мені сказали:

— Та це ж Юзва!

— Юзва?

— Шуточка завжди хреститься, коли його здибає. Хай це буде на вулиці, хай у сільмазі чи в автобусі.

— Наче відхрещується від злої личини.

— Та він зараз чоловік як чоловік. Уже відбув те, що заслужив... А за німців із дурного розуму подався в поліцаї. Ну, якось удосвіта і ввірвався до Шуточки в хату: дай самогону! Видно, похмелитись кортіло після нічної пиятики. А вона візьми й скажи, щоб забирався геть, що самогону нема. На покуті в Шуточки висіла старовинна ікона, зосталась ще від її матері-небіжчиці. То Юзва зозла й гримнув із карабіна в того бога, що був намальований на іконі. Ох і розгнівалась Шуточка, схопила рогачі й ну гамселити німецького прихвосня. Він і за карабіна свого забув, дав чосу з хати... Нічого, після відсидки вернувся до села, при здоров'ї, нівроку, робить у колгоспі, а тільки Шуточка завжди хреститься, як здибає. Виходить, наче Юзва й атеїст, вона баба не богомільна, а таки хреститься на того атеїста!

Вийжджаючи з села, сідав на автобус, як увостанне побачив Шуточку.

Збиралось на грозу, сиво-зеленими хвилями вигойдувались верби над шляхом. Переморгувались — іще без грому — лякливі блискавки. З півночі насувалась лава грізних хмар, ось-ось у природі мало статися, здається, щось непоправне, і в передчутті цього непоправного все довкола наче завмерло очікувально.

І раптом я побачив Шуточку.

Сквапна, прудкенька, вона, мабуть, поверталася з полячи з луку, як завжди. Несла торбинку, перекинуту через груди, а з торбинки квіти повистромляли голівки, стрімло якесь волоття, якийсь кетяжок. На кістявому обличчі в Шуточки промінює її вроджений, вічний усміх, котрий не полишав і на хвилину.

Забувши за грозу, я дивився на Шуточку. Дивився так, наче мав до дрібниць запам'ятати і вираз її обличчя, й ходу, й ту торбинку на грудях.

І вже коли Шуточка зникла в провулку, я помітив, що інші пасажири теж поглядають услід, наче й досі бачать тонку постать на сільському шляху...

— **Ж**ивемо добре,— хвалився Іван Корнійович Скубицький, і в кутиках його вуст збиралось проміння усмішки.— В колгоспі є своя цегла, то ніхто вже глиняних хат не ставить, тільки з цегли, під шифером чи бляхою. У кожного коли не мотоцикл, то машина, а якщо немає машини, то записаний на чергу. Механізатори восени одержують стільки пшениці та кукурудзи, що вистачає... Тепер у місті так не живуть, як у селі. Дехто з тих, що повтікали з села, зараз назад просяться.

— Авжеж,— непевно проказав літній чоловік у капровому брилику. Йшов поряд по зашпоришеній вулиці, тримав у руці парасолю, таку зайву в цей спекотний день. У другій руці ніс портфель жовтої шкіри, що вже стерлась на згинах та рубцях. Клинець сивої борідки видовжував кругленьке обличчя, на якому чебрецевим цвітом ясніли незбляклі очі.— Авжеж, так,— повторив чоловік, який, видно, був перейнятий якимось своїм потаємним настроєм.

— Раніше в нас як? — вів далі голова сільради.— І чоловік у колгоспі робить, і жінка, щоб стягнутись на сім'ю. А тепер уже коли чоловік на тракторі чи на комбайні, то жінку чи й упросиш вийти на ферму до худоби або в ланку до буряків. Бо вистачає чоловікових заробітків...

— Змінились часи,— згодився літній чоловік у капровому брилику.

З вулиці вийшли на трасу, що гуркотіла автомобілями. З протилежного боку на широкому майдані (довкола підносились Будинок культури, колгоспна контора, побутовий комбінат, магазин промтоварів та сільська Рада) зводився пам'ятник воїну-визволителю. Воїн-визволитель, ставши на одне коліно, схилився в священно-скорбному поклоні, притискаючи до грудей автомат. Полотнище гранітного піврозгорнутого прапора грубими складками застигло над його плечима.

Три велетенські стели — за спиною у воїна-визволителя, праворуч від нього та ліворуч — складала сільський меморіальний комплекс. Стели були густо списані іменами й прізвищами бійців, що загинули під Боковеньками в сорок першому при відступі і в сорок четвертому при визволенні села. На стелах також значились ті чоловіки з Боковеньок, що загинули на всіх фронтах минулої війни — на Волзі та Дніпрі, в Сальських степах, під Кенігсбергом, на Одері, Нейсе, Шпрее...

Іван Корнійович і його супутник спинились перед правобічною стелою.

— Бачте,— обізвався голова сільради, мружачи очі на гранітне тло, всіяне, мов зорями, іменами загиблих,— скільки ще тут вільного місця... От як виходить? Пропав безвісти, ніяких чуток не було десять, двадцять і тридцять років, аж тут повідомлення з військкомату: такий-то, що досі значився серед загиблих безвісти, поліг смертю хоробрих за населений пункт М. чи Н., похований у братській могилі там-то. Даємо знати рідним, а прізвище дописуємо на стелі. Правду ж кажуть, що немає невідомих героїв, так?

— Так,— тихо мовив супутник, знімаючи бриль.

— А хто сьогодні ще невідомий, того розсекретимо завтра, правда?

На знак згоди супутник кліпнув вицвілими повіками.

— Скільки я роботи проводжу! — гомонів Іван Корнійович, і в голосі його, перевитому жалобними нотками, чулась гордість.— Листуюся з організаціями, навітуюсь до військкомату, шлю запити в архіви, відповідаю усіляким кореспондентам... Дивись — і пощастило з'ясувати ім'я загиблого або ж довідатись, де живуть його дружина чи діти, брат чи сестра. Хіба з вами, Полікарпе Семеновичу, не так було? Шукали вас, поки знайшли!

— Переїздив після війни було багато — з одного села до другого,— винувато мовив той.— А хіба ми не шукали? Й ми шукали, тільки світ великий... Багато їх перебито, багато пропало безвісти, ось і думали з жінкою, що й наш Петро...

— От бачте! — чулось торжество в голосі голови сільради.— А він і зовсім не безвісти загинув, а за наші Боковеньки, й могилу їхню братську тут доглядаємо... Ось і Катерина йде до нас, її син тут похований, то старенька щодня клопочеться на комплексі. І квіти садить, і землю поливає... Біля братської могили, наче біля своєї...

Прив'ялою пелюсткою шипшини рожевіла на голові в жінки косинка, пов'язана ріжками під підборіддям. Несла з собою сапку, грабельки, віник, відро з водою, лійку.

— Катерино Трохимівно! — неголосно покликав Скубицький. І, коли жінка наблизилась, мовив: — Уже їде наш гість, прощатись прийшов.

— Хай щастить, — озвалась Катерина, ставлячи відро та кладучи інше знаряддя на доріжку, посипану гравієм.

— Пора, — наче виправдуючись, мовив гість. — Бо ж і пенсію треба одержати...

— Наступного разу навідуйтеся із дружиною, — порадив голова сільради. Їй у наших Боковеньках сподобається. Та й не чуже вам наше село, коли подумати, бо син тут ваш спочиває, Полікарпе Семеновичу!

— Не зможе дружина, занедужала, — сказав той.

І Катерина докинула спроквола:

— Нездужає, ноги віднялись у неї, то племінниця глядить, поки вони, — кивнула на гостя, — крутнулись у Боковеньки.

— Не завжди ж і хворіти, — бадьоро вів голова сільради. — Хай видужує і вже тоді добивається до нас, жда-тимем!

— Та їй би хотілось, бо якій матері не хотілося б, — знову сказала Катерина, бо гість мовчав. Мабуть, за ці дні, що гість провів у селі, вони встигли переговорити за всяку всячину. — Та чи вдасться...

— Вдасться, — з награною бадьорістю сказав Скубицький. — А зупинитись у нас є де. Хіба погано в баби Меланки?

Меланка, про яку мовилось, жила самотиною й охоче приймала в свою хатину приїжджих, — мали де переночувати й поїсти. А також мали нескінченні Меланчині балачки про пережите життя, бо було воно в баби довге, як мотузок, який ніде не перервався по нинішній день. Гості віддячували хазяйці й помірною платою, й розповідями про себе, — от і виходило, що бабина хата в Боковеньках незрими нитями була зв'язана чи не з усім світом.

Авжеж, чи не з усім світом, бо з яких тільки усюд не лежали в братській могилі, з яких країв тільки не добивались віддати останню шану!

— В Меланки добре, — визнав непоказний чоловік. На його зморшкуватому чолі мовби тінь зажури лежала. — Свого молока нема, то в сусідки брала для мене, а я на молоці тільки й живу.

— Меланчиних тут двоє записано,— мовив Скубицький.

— Двоє записано, а третій теж не повернувся,— сказала Катерина.

— На третього нема ніяких документів.

— А хіба то не документ?

— Який?

— Ну, що не вернувся? Другого такого документа й не придумаєш.

— Е, вас послухати,— всміхнувся голова сільради.— Мало в який бік війна могла зав'язати людину.

— Але ж війна винувата, якби не війна...

Гість села Боковеньки, човгаючи по гравію ногами, як важкими прасками, пройшов повз схиленого в поклоні воїна-визволителя й спинився в короткій тіні, що падала на землю від гранітного прапора. Зблякли очі завмерли на куцій борозенці літер — Варавя П. П. ст. лейтенант — і довго не відривались, наче вгрузли в їхній магмі. А скількома такими борозенками було зорано безмежне поле цієї велетенської брили! За прізвищами та іменами, за армійськими званнями стояло чиєсь невідоме життя, трагічні долі, подвиги, смерть, стояли сльози осиротілих дітей і горе самотніх вдів.

Довкола цвіли квіти, над квітами гули бджоли та джмелі, мерехтіли метелики, гострокриллі ластівки мало не грудьми черкали гілля калини, що стояла в кетягах іще зелених, недозрілих ягід. З-за кущів бузку, що густою хвилею докочувались до меморіального комплексу, долинали заливчастий сміх і вигуки — там містились дитячий садочок і ясла.

Катерина полола сапкою поміж рясних кущів півоній. На мить випроставшись, побачила, як той приїжджий чоловік, зоставивши на доріжці портфель і парасолью, наблизився мало не впритул до стели, зігнувся і став порпатись пальцями в землі. Першою її думкою було — мабуть, знайшов щось чи, може, квітку хоче зірвати, ген які там троянди червоні палахкотять. Та вже наступної миті втямила, що то він розстелив хустинку й згрібає землю на хустинку, вже й вузлик зав'язує навпочіпки, вже й до портфеля ховає.

— На пам'ять про сина,— мовив Скубицький.— Жінці своїй завезе, як та нездужає дістатись до Боковеньок.

І звідси, з узвишшя, глянув на село, що шатрами садів по'ялось по горбах, що зеленими веретами городів про-

слалось по видолинку, що пов'юнилось річечкою синьої води, рябіло чередою й мерехтіло голубами, які повсюдно зринали до небесних високостей. У своєму селі молодий голова сільради знав кожне обійстя й кожну стежечку поза тим обійстям, знав, у чиєму садку які на смак родять яблука та грушки, він, здається, і думки людей міг би вгадувати на відстані, бо так добре відав їхні звички, вдачу...

З мотоцикла, що зупинився на узбіччі дороги, звівся хлопець у засмальцьованому комбінезоні й з якоюсь веселою рішучістю подався до голови сільради.

— Що скажеш, Федоре?

А що той лише всміхався, лючи рівне, ясне світло з безхмарних очей, додав:

— Тільки гарне скажи, щоб душа цілий день раділа.

— Та зрадіє, чом не зрадіти,— весело відказав Федір.

— Чи не розписатись хочеш часом? — здогадався Скубицький.

— Хочу, якщо розпишете.

— Була б ваша охота!.. З Клавкою?

— З Клавкою... В п'ятницю прийдемо до сільради.

— Гостей багато скликаєте?

— Її родичі, мої родичі, та сусіди, та товариші, та знайомі...

— Зберуться всі Боковеньки!.. А не боїшся?

— Чого боятись? — Федір звів брови на переніссі.—

Я дівчат ніколи не боявся.

— Та не того! Ти ж увосени до армії йдеш, а Клавка без тебе сама зостанеться.

— Ждатиме,— спохмурнівши, сказав Федір.— Заберу до своїх батьків.

— Правильно. Бо в Клавки багато перцю та вогню, за нею догляд та нагляд потрібен.

— Будьте спокійні, Іване Корнійовичу,— з тією самою похмурістю мовив хлопець.— Я до армії часу не гаятиму, забезпечуватиму собі спокій.

— А як?

— А так, що через дев'ять місяців спадкоємець знайдеться! От ніхто тоді на мою Клавку й не гляне.

— Хіба що,— всміхнувся Скубицький.— Є в тебе практична жилка.

— Слава богу! — згодився Федір. І, вже йдучи геть, кинув: — То ми в п'ятницю...

Мотоцикл покушпелив дорогою, й червона сорочка, зворохоблена вітром, вогнисто заклекотіла на дужому юнацькому тілі, летючою смугою промайоріла поміж зеленого шумовиння верб. «Клавка за ним не пропаде,— подумалося Скубицькому про їхню сільську піонервожату, котра справді-таки всім подобалась, навіть горбатим дідам.— Та й добре, що в дівках не засиджується, а то крутила б голови наліво й направо. А так чекатиме, поки повернеться з армії...»

Часто кліпаючи зволженими очима, наблизився гість їхнього села Боковеньки.

— Значить, їдете, Полікарпе Семеновичу? — запитав голова сільради.— А може б, шишились? У нас і рибку можна половити, й до лісу гайнули б...

— Жінка з думок не йде,— зі звичною винуватістю в голосі мовив той.— Ми завжди разом, я не відлучаюся від неї.

— Бачу, землі взяли пригорщ...

— Хай буде...

— Та хай, авжеж...

— Так наче легше...

— Приїжджайте! Боковеньки вам не чужі, й ви не чужі в Боковеньках. А коли про село наше подумати — поріднилося з усім світом, бо нема, мабуть, такого куточка на землі, де б наші не лежали.

Катерина звелась поміж кущів півоній:

— Щасливо! Та хай ваша жіночка очунює!

По дорозі на автобусну зупинку Скубицький гомонів:

— Багато людей приїжджає, найбільше — на День Перемоги. Торік дві сестри з Челябінська були, тут у них брата поховано. Тиждень тому чоловік і жінка з Ленінграда навідувались до свого сина... А грузин із Сванетії таке говорив. Говорив, що то на братській могилі поставлено пам'ятник його синові Аміранові, бо, мовляв, дуже схожий... Хоче вірте, Полікарпе Семеновичу, хоче не вірте, а тільки я тепер цей пам'ятник як зву подумки? Називаю собі Аміраном!

Гість оглянувся на пам'ятник, підсліпувато покліпав збляклими очима й сказав:

— А мені все здавалось, на мого схожий.

— На Петра?

— Схожий на Петра.

Й повмовкали. І вже на автобусній зупинці Скубицький обізвався:

— Солдат — значить, схожий на всіх тих солдатів, що там лежать. І на Амірана, й на вашого Петра.

І, вже сідаючи в жовтавий автобус, гість сказав на прощання:

— Спасибі!

Й незабаром попливли у віконці його зсутулені плечі, зажурене обличчя, тихі, наче в осінню негоду, заводи очей.

Їхня сільська листоноша, тітка Марта, йшла від пошти з чорною сумкою через плече.

— Іване,— покликала,— візьмеш кореспонденцію зараз чи занести в сільраду?

— Листи віддай, а газети занеси.

— Міг би й газети взяти, щоб менше носитись,— незлобиво буркнула тітка Марта.

— Не захлянеш, до пенсії ще далеко,— підморгнув.

Завжди мав нетерплячку до кореспонденції — й так само зараз посеред дороги розпечатував конверти, читав, угамовуючи цікавість.

І, не дійшовши до сільради, звернув до меморіального комплексу.

— Катерино Трохимівно! — покликав жінку, що поралася серед квітів, і помахав аркушиками розгорнутого листа. — Скоро прийматимемо свіжих гостей, написали аж із Башкирії.

У цю хвилю був радий майбутнім гостям, наче рідним.

— Хто ж приїде? — спроквола озвалась Катерина.

Скубицький глянув на адресу:

— Васильєв М. Н. зі своїм сином Васильєвим О. М.

— А хто в них тут?..

— Степан, син і брат, як говориться.

Наблизились до лівобічної стели. Тут, серед інших призвищ, значилось ім'я капітана Васильєва С. М.

— Ось послушайте, Катерино,— радів голова сільради,— що пишуть.— І прочитав уголос: — «Думали всяке, а найчастіше гадалось, що загинув, бо війна нікого не милувала. Мати казала, раз немає чуток ніяких, то, може, живий, тільки не озивається, вона й по вчорашній день так думала, аж поки вашого листа одержали. Тепер уже точно знатимемо, що поліг наш Степан за село Боковеньки, що лежить у братській могилі, доглянутий, кісток його не січе дощ і негода...»

— «Дощ і негода»,— мимоволі повторила Катерина.

— Що ви сказали? — не второпав Скубицький.

— За дощ і негоду написали добре.

І раптом по її землистому обличчю покотилися сльози. Катерина витерла долонею живі стьожки, а вони знову заструмували по зморшках.

— За своїх згадала,— схлипуючи, мовила. І вже коли голова намірився йти, жінка самим бодем озвалась: — А може, не треба вам ото писати по всіх світах?

— Чому? — не втямив.

— Бачте, люди ще й досі вірять, що, може, не вбито на війні, що, може, десь живий. Хай би вірили.

— Та навпаки ж, Катерино! Скільки хочуть довідатись, де поховано їхнього родича! Й дякують мені, й на могилу хочуть приїхати. Скільки в нашому селі слідопитів, скільки по інших селах, по всій державі. Не повинно бути невідомих героїв, дітей маємо виховувати на їхніх прикладах!

— Так, так,— згодилась жінка. Й по мовчанню повторила:— Але ж, бачте, є такі, що вірять. Хай би вірили, що їхній син чи брат живий. Може, їм та віра більше потрібна, ніж знаття, що вбито й зарито в землю.

— Чому?

— Хай хоч у пам'яті живими застаються, з такою вірою легше на світі. А хіба добре, що ви своїми листами вбиваєте віру?.. Ось цього чоловіка провели ви на автобус. А він же теж...

І, взявши до рук сапку, стала сапати землю поміж зелених півників.

— То що той чоловік? — похмуро спитав Скубицький.

Катерина зосереджено орудувала сапкою, наче й не до неї мовилась.

— Та ні, ви скажіть!

— А що казати? — поправила рукою косинку, з-під якої вибилось пасмо сивого волосся.— Йому теж вірилось, що син десь блукає в світах, не загинув.

— Так і казав?

— Стала б я вигадувати... Ятріла на душі рана в чоловіка, хай би ятріла тихенько, а нащо ж її сіллю посипати, га?

— Ви, Катерино Трохимівно, помиляєтесь,— без недавньої певності мовив Скубицький.

— Може, помиляюсь, але ж і правду кажу.

І знову згорбилась поміж квітів, що блищали барвистим цвітом, грали райдужними кольорами. Й косинка на голові здавалась великою прив'ялою пелюсткою. Скубицький оторопіло якусь мить стежив, як жінка тримає сапу в руках, як заклопотано рухається її худа постать. Ось білий

метелик сів на гострий дзьобик косинки, гойдав крильцятами, наче балансував, потім полетів понад квітами... Катерина була мовби заворожена своєю роботою, запахами землі та зела, мовби прислухалась до найтоншого польоту мислей, які зараз снувались у голові.

Скубицький, миттю перейнявшись шаню до тих її рухів, до зосередженого виразу обличчя, до несподіваних думок, рушив із місця трудно, наче ноги йому обважніли.

На дорозі спинився газик, одчинились дверцята, й голова колгоспу покликав:

— Іване Корнійовичу! Ось у поле їду, хочу на пшеничку подивитись, то, може, пристанеш до компанії?

Голова колгоспу всю дорогу тільки й гомонів про кущову нараду кукурудзоводів, де їхню артіль було похвалено за механізовані загони, а іншим господарствам перепало на горіхи. По обійстях, під самими вікнами хат, цвіли мальви, світячи свіжими вродливими пелюстками-личками. Рідкий потік тонконогих мальв вибігав і в поле, світячи й тут, на волі, під безмежною небесною вікниною.

Коли машина спинилась і вийшли дивитись лан молоді пшениці, Скубицький почув спів жайворонків. Степове повітря було пронизано дзвоном їхніх голосів, які наче згорали в полум'ї сонячних променів.

— На цій ділянці славна пшеничка, як вода,— хвалився голова колгоспу.

Скубицький самим виразом очей згоджувався, гладив долонею вусаті колоски, присідав навпочіпки, розрихлюючи ґрунт біля стебел і розглядаючи коріння, потім загортаючи його біля волокна, проте думки його зараз були не в цьому полі, а там, на сільському меморіальному комплексі, й розмовляв у цю хвилину не з головою колгоспу, а з тіткою Катериною.

Й не так, може, розмовляв, як просто слухав жінку, намагаючись досягнути не так слова, як саму душу, яку вмещали ті слова. Бо ж і в самій не один із родичів списаний глибокими літерами на тих гранітних стелах.

Глянув перед собою — пшениця слалась рядками, що зливались до купи, творячи зелене рівне плесо, й лісопосадки теж стояли рядами, чимось нагадуючи оті написи... Може, тим, що це були живі написи в живій книзі землі? Й хор жайворонків співав зараз не реквієм, ні, а складав пісню на славу всьому сущому, — тому, що зеленіло, цвіло, тужавіло колосом, плодоносило. Ніколи не могла вичерпатись творяща сила цього чорноземного степу, думалося

Скубицькому, ніколи тут не може обірватись життя чи отого долину, що мерехтить на сонці, ні зникнути тінь шуліки, що ген-ген майнув у високості, ні перестати бігти невловною отарою сріблясте марево на обрії.

Значить, правду сказала Катерина.

Правду сказала, що смерті немає, що небуття не існує і людям не хочеться вірити в справжність тліну, наперекір усьому вони вірять у справжність розквіту. Й ця віра потрібна живим, і в цій вірі — істина.

— Іване, ти задрімав? — Голова колгоспу сидів у газику й сміявся. — Кличу, щоб сівав, і ніяк докликатись не можу.

— Ви їдьте самі, — сказав Скубицький.

— А ти?

— Пшеницею помилуюсь...

— На інших ділянках краща, помилуєшся там.

Скубицький наблизився до машини й з дивною проникливістю в голосі попросив:

— Їдьте, я пройдуся тут...

Голова колгоспу чіпким поглядом степового беркута окинув степ, небо над степом, підозріливо примружився на Скубицького:

— Ну, дивись! До села неблизько...

— Яюсь доберуся.

— Що ж ти збираєшся робити? Дивитись у небо й думати про вічність?

— А чом би й не подумати про вічність?

— Зараз часу нема, от вийдем на пенсію — тоді!

— Ніколи не пізно й ніколи не рано.

На зламі степового путівця, що погойдував м'якою вовною рясної пилюги, голова колгоспу обернувся й на коротку мить закріпив погляд на Скубицького, що неквапно посувався попід зеленим берегом посівів.

— Що він робитиме серед степу? — сам у себе запитав голова колгоспу, вправно ведучи машину, що наче плавила по пшениці.

І вже добравшись на найдальшу латку пшеничного лану (тут землі їхньої артілі межували з землями сусідньої), голова колгоспу заглушив мотор і ступив у затінок лісопосадки. Відокремившись від акації та кленів, тут ріс розлогий кущ глоду. Цупке гілля було обкидане пахучим цвітом, у якому солодко гули бджоли.

Голова колгоспу обійшов довкола розквітлого глоду і, ставши спиною до лісопосадки, задивився в степ, оповитий

жайворонковими піснями. Але зараз чомусь не хотілося думати ні про глід, ні про пшеницю, ні про жайворонків — перед зором стояв, не зникаючи, Скубицький. Чому? Що саме в його постаті, у виразі обличчя, в тоні голосу так вразило свідомість, що свідомість тепер боліла й боліла тим спогадом-загадкою?

Наче він і справді конче мав щось обмислити, обміркувати... Осягнути — не менше, ніж вічність...

Голова колгоспу взяв між пальців пшеничний колосок, що м'якими зеленими остюками випручувався з довгого листячка, й задивився на це диво майбутнього врожаю так, наче бачив уперше в своєму житті.

ПЕНСІЯ НА СИНА

По сусідах Марфа ніколи не ходить із порожніми руками, щось та несе. Весною любить роздавати всіляке насіння, бо по численних вузликах — і під бантиною на горіщі, й на жердці в сінях, і за комином на печі — зберігається в неї і сіянка цибулі та часнику, сім'я льону та конопель, зернята гарбузові та соняшникові, насіння кропу, петрушки, моркви, колендри, перцю, огірків. А що вже тоді казати про квіти! Насіння, корінці та цибулини найрізноманітніших квітів у Марфи завжди є в такій кількості, що, мабуть, вистачило б засіяти й засадити не тільки на своєму городі та подвір'ї, а й по всій землі.

Сусіди звикли, що Марфа роздає насіння квітів. Звикли й до того, що дістає розсаду помідорів і капусти не тільки для себе, а й вам принесе. Коли повертається з районного ярмарку, то привезе пряного оселедця: пам'ятає, що у вашій сім'ї люблять оселедців, і саме прямих. Чужій дитині не пошкодується купити цяцьку, чийсь онуці дасть у згортку цукерок-подушечок із повидлом.

— Знов пенсію дали на сина, — каже Марфа, — то вистачає.

А ще любить вона віддавати позичене. Йї може, не так потрібна та позичка, як кортить піти до людей, погмоніти про всяку всячину. А вже через тиждень чи два квапиться повернути позичку — є нагода зайти до людей, розпитати, поспівчувати...

— Вам яечок не треба? — перестріне на вулиці знайому молодицю. — Мої зозулястенька тя рябенька з гнізда не злазять.

— Спасибі, в мене три десятки курей, сидимо на яечні...

Здибала знайомого чоловіка:

— Трохиме, скажіть своїм дітям, хай прийдуть і черешню обірубуть, бо я дістати не годна, а ягоди повсихають, та горобці поскльовують.

— Повиростали діти й розїхались — дочка в Казахстані, вийшла заміж, а хлопець служить армію на кордоні.

Перейняла у левадах дядька:

— Є в мене два мішки качанів кукурудзи торішньої, то забери для свиней.

— Дурно? Е-е ні, хоч якихось дрівцят вам підкину, бо все роздаєте і роздаровуєте, а грошей у вас катма, щоб купити...

— Пенсію маю на сина.

— Скільки ж тої пенсії?!

— Та не жалуюсь, він, Ілько, й досі мене тримає на світі.

Дядько дивиться на Марфу, що по коліна потонула в луговій траві. Неспокійні вічка мерехтять двома брунатними бджілками. Спрацьовані руки в жилках небесної блакиті лежать на сучкуватому костурі. Сидять, наче химерна птаха, якій уже не злетіти, і, знесилена, охляла, відчайню вчепилась пазурами в вишневе дерево.

— Скільки тої пенсії? — повторює дядько.

— Таж мені більше не треба.

— А поглянеш на вас, бабо Марфо, то ви за ту пенсію всеньке село хотіли б утримувати. Не клопочіться, село й саме себе утримає.

— Але ж не вбуває пенсія.

— Бабо Марфо, всі знають, що маєте пенсію на сина, ви не стомлюєтесь нагадувати.

— Зайди за качанами, не гнівайся...

А ще така вдача у жінки, що напрошується всім помагати, пособляти. Її й не кличуть — у літах, скільки вже того здоров'я лишилось! — то вона сама набивається. Тому обіцяє помастити хату знадвору, другому береться підгорнути картоплю, третьому неодмінно має вижати серпом романець та деревій по межі, бо так густо, що не можна пройти, доводиться ступати на засаджений город.

— Спасибі, що посікли той бур'ян на межі, — дякує здивована сусідка. Вже добре знає Марфу, проте не перестає дивуватись. — Ото не можете без чужих клопотів і чужої мороки...

— Чоловік твій у полі, ти на фермі, діти ще малі, — каже Марфа, — а я сиди цілий день без діла, зі складеними руками?

— Краце відпочивали б.

— Хай відпочивають ті, в кого багато життя попереду.

— Всієї роботи однаково не поробите, її не меншає, а більшає.

— То й добре...

В селі є кілька жінок, яких завжди кличуть готувати страви — чи то на весілля, чи то на похорон, чи то на

проводи до армії. Марфу не кличуть, проте вона якось дізнається про ту okazію й навідується сама. А що не звикла приходити з порожніми руками, то неодмінно принесе пучок лаврового листа, або меленого перцю, або сушених грибів.

І якось завжди вміє вона вгадати із тією приправою, з тим гостинцем. І вже, опинившись у чужій хаті, вмить знайшла собі місце, подибала заняття: патрає курей, січе м'ясо на м'ясорубці, ліпить вареники, готує колотуху, переціджує кисіль через друшляк.

Потім, коли весілля чи проводження до армії в розпалі, сяде Марфа десь у куточку на кухні чи, непомітна, примоститься в іншому глухому закапелку, мимо неї бігають, ходять, дзвенять пісні, гримить сміх, телесуються радощі та веселощі, а вона зсутулилася, згорбилася, пригасла та прив'яла, й лише, здається, дві бджілки очей живуть на її тьмавому, як осіннє небо, обличчі, й ті неголосні бджілки співають нектар із чужої втіхи, пісень, сміху...

Є одна родина в селі, родина Варки Штихової...

Хата за цвинтарем, уздовж вулиці лава яворів; криниця біля воріт, над криницею дерев'яний журавель задер високу шию; влітку під вікнами розцвітає так багато гарячих мальв, що довкола полум'яніє, вогнистішає, жаром різнобарвним палахкотить; на гребені телевізійна антена роги наставила, щось виловлює сторожко в небі над селом, у небесах над усім світом. Хата — мов птаха в табуні: багато схожих на неї.

Чому ж тоді Марфа ніколи не пройде мимо обійстя, щоб не кинути погляд на город, соняшники в городі, на яблуні, від яких угинається гілля, на криницю й голубі вікна? Чому навесні жодного разу, здається, не забула зайти в гості до Варки Штихової й занести вузлики насіння, хоч, може, у Варки того насіння й свого вистачає, могла б поділитись, але бере, не відмовляється, дякує? Чому розпитує за чоловіка, який споконвіку робить на тракторі, чому цікавиться сином, який став кадровим військовим, служить на Далекому Сході в танковій частині, має двох хлопчиків? І чому не стомлюється випитувати про тих дітлахів, які ще ні разу не добивались у їхнє село, і чому просить Варку вблагати сина, щоб приїхав у відпустку з усією родиною, привіз та показав дітей?

Якби хоч рідними онуками доводились, а так хто їй Варка Штихова, хто їй Варчин син, що служить на краю землі, хто їй ті двоє хлопчаків небачених?

У Варки є мати й батько, старі вже, але чому — і в очі, й позаочі — називає Марфу матір'ю? І чому Марфа, в якій, крім сина, інших дітей не було, скрізь — і межі людьми, і в хатніх балачках — називає Варку своєю дочкою?

— Ось послухай, дочко, що я тобі скажу. Не вилітній-ся так увосени, бо схопиш якусь простуду, краще без неї.

— Спасибі, мамо, за той мед, що передали в глечичку через чоловіка. А тільки нащо було тратитись? Якби хоч свою пасіку мали, а то не маєте...

— Пенсію маю на сина, треба ж ті гроші десь дівати.

При згадці про пенсію Варка Штихова вмовкала так, як мовчить грозове небо, — після спалаху блискавки, в передчутті грому.

— Чула, хочете хлівець перекидати, бо протікає?

— Хочемо, тільки руки не доходять.

— Може, допомгла б вам якою копійкою.

— Де ж у вас ті гроші?

— Пенсія на сина...

Обличчя у Варки Штихової знову ставало схожим на заволочене хмарами грозове небо, в якому ось-ось має гуркнути, покотитись, розколотись вибухом грому.

— Хату свою, дочко, на тебе переписала.

— Спасибі, мамо, тільки нащо вам ті думки...

— Самі беруться голови, хіба я винна?.. Хата нікудишня, сама розвалиться скоро, але ж садиба славна. То хай Грицько поставиться, як верне з Далекого Сходу.

— Ой мамо, хто знає, чи не захоче він там зостатись, раз стільки служить.

— А як передумає? То нема краще, як на батьківщині...

Скільки вже між Марфою та Варкою Штиховою таких балачок точилось, і, певне, краю не видно їм, бо стара все в одну дудку за ту садибу, за ту майбутню хату для Грицька, якщо відслужить і в село повернеться.

Увечері Варка відписує синові листа на Далекий Схід. Насамперед дякує за те, що не забуває, а вже потім оповідає за своє та батькове здоров'я, про сільські новини. Серед тих сільських новин — хто помер, хто женився чи розлучився, хто купив нову машину чи, може, покалічився ненароком. І десь на самісінькому березі листа згадає за Марфу, яка оце навідувалась недавно, знов казала за хату, просила після армії повертатись до села, бо чекає і побоюється, що й не дочекає. А вже й справді сухенька стала, мов скіпка, й ходить по землі нечутно, мовби то не людина, а сама тінь від неї...

Після вечері миє посуд, важко сідає до столу і, поклавши перед собою гілля рук, похмуро оповідає чоловікові те, що він уже давно знає. Але слухає так, наче вперше, і на його крутому чолі чорніє рілля зморщок.

— Сховалась на горищі в соломі за старими кошами, ті коші батько нав'язав колись на ярмарок, та так і не продав. Чую, драбина зарипіла, хтось на горище лізе, вже біля комина, бо брязнув затулкою від печі, лежала там нікудишня. Й другий по драбині сопе, вже їх двоє. Ну, думаю, пропала, таки хтось виказав. А пощади ніякої не жду, бо комсомолка, бо ж партизани в село прислали. Лежу за кошами, боюсь і дихнути, й поворухитись. Чую, ходять, шукають мене, а тут уже зовсім близько хтось, моя душа полетіла з грудей, колода колодою, й звестися не змогла б. Зашаруділо наді мною — і голову побачила, дивиться голова на мене Ільковими очима, й хоч би кліпнули ті очі! Мабуть, перелякався, що мене вгледів, краще б йому не натрапити на схованку. «Знайшов?» — питає той другий, поліцай. «Нікого нема, тільки мишва, чорти б її вхопили!» — сказав Ілько, взяв руками оберемок соломи, наче порпається, наче шукає, й присипав соломною згори голову мою, що я вже нічого не бачила... А потім хтось виказав старості, що я в соломі на горищі ховалась, що Ілько покрит мене — ось і розстріляли хлопця. Він теж комсомольцем був. На кого я тоді могла покластись, як не на Ілька з його матір'ю Марфою? Своім життям заплатив за моє... віддав мені своє життя, дітям нашим — Грицькові й хлопцям...

Щось дописує в листі; тиша звела гніздо у звечорілій хаті; чорною ріллею зморщок блищить чоло в чоловіка, як весняне поле, що має прорости зелом-думкою.

За якийсь тиждень Марфа знову здибується з Варкою Штиховою біля сільської крамниці.

— Ось, — каже, купила хустку, приміряй, може, тобі до лиця.

— Мамо, собі ж ви купили, а не мені, от і носіть на здоров'я.

— А ти приміряй.

І що Варка Штихова, суплячись, таки бере хустину до рук і мовчить, то Марфа, сяючи жовтавими бджілками своїх очей, каже:

— Пенсію дали на сина...

НА КРАСНОМУ ХУТОРІ

Увійсті напіводхилених воріт стояв рудий пес, грудастий, на струнких і дужих ногах. Витягнувши вперед гостру морду, пес дивився на подвір'я. Поряд завмер цибатий хлопчина в волошковій сорочці, а з розхристаного коміра на тонкому стебельці шиї тяглась не так голова, як біла шапочка відцвілої кульбаби.

Хлопчик теж дивився на подвір'я. І в хлопчика, і в пса були схожі очі: наче молоді жолуді, що випали з кошиків.

— Ходіть-но ближче! — покликкала жінка, стоячи на дерев'яному ганку.

Жінка від голови до п'ят була зодягнута в самі тільки квітки — великі, пишні. Ці квітки полум'яніли на довгій сукні, що загорнула її юне тіло: мовби й не жінка, а велика лялька в сповитку. Але ця велика лялька в барвистому сповитку мала привітну дорослу усмішку і лункий оксамитовий голос.

Ні хлопчик, ні пес ніяк не відгукнулись на той поклик.

Тоді жінка по низьких приступцях ганку спустилась на землю й подалась до воріт. Здавалось, що пливе в повітрі, бо не було видно ніг. А тому зачаровані пес і хлопчик не відривали поглядів од неї.

Наче йшла не людина, а сама тільки жіноча усмішка.

— Ферапонт не кусається! — попередив хлопчик, коли жінка була за кілька кроків од них.

— Такий гарний собака — і не кусається! — зі здивуванням і захопленням сказала вона. — А чому Ферапонт?

— Можна було б і Джульбарсом назвати, — серйозно мовив хлопчик. — Або Джеком.

— Та вже хай застається Ферапонтом, славне ім'я.

На ганку появилася чоловік у срібному пенсне на перенісці. Чорні вуса та борода надавали похмурості добродушному обличчю. Він дивився, як жінка повільно стала опускати руку, як її пальці лягли на голову пса, й тварина ще в передчутті дотику витягла морду, примружила очі, й шкіра на шиї затремтіла. Далі жіночі пальці стали гла-

дити між вухами, які нащулились і ледь здригались, мов од пронизливого вітру.

Чоловік стояв на ганку й мовчки стежив, як собака приймає жіночу ласку, як усе більше звикає до тих доторків, що дають насолоду, й раптом, зробивши пружний хвилястий рух усім тілом, сперся передніми лапами на жіночі груди.

— Обережно! — мимоволі вирвалось у чоловіка.— Може покусати, Галю!

— Він не кусається! — не обертаючись, відповіла жінка.

Чоловік іще якийсь час стежив, як жінка й пес, схожий чи то на добермана-пінчера, чи то на дога, продовжують своє знайомство, а хлопчик захоплено спостерігає їхню гру. Пес, роздимаючи ніздрі, вже торкався ошчиреною пащею до її шиї, до щоки, а жінка, ухилиючись, реготала, й то однією рукою лоскотала поза вухами, то другою гладила по лискучій дузі вигнутого загривка.

Тільки звідки в цьому глухенькому селі міг узятись доберман-пінчер? Або дог? Ні, пес, либонь, не чистої крові...

— Ну, тепер ти не скучатимеш! — кинув чоловік із ганку.— Маєш компанію...

— Славна компанія,— згодилась жінка.

Потім чоловік стежив, як вони втрьох подались у ліс, що починався зразу ж за воротами. Власне, це мале сільце було тільки на одну вулицю: з одного боку садиби з хатами, городами та подекуди садками, а з другого боку змішаний ліс. Жіноча постать майнула між білими стовбурами беріз, далі посеред дубів, уже й зникла їхня весела, безтурботна зграйка.

— І де ти таке чудо знайшов? — запитала тітка, коли небіж повернувся до хати.

Вони приїхали до тітки вчора пізно ввечері, й лише сьогодні тітка нарешті мовила слово про Галю. Те слово, на яке він і сподівався.

— Довго шукав, але знайшов-таки,— відказав не без гордості, сідаючи на дубовому ослоні.— Тепер нікому не віддам.

— Бережи, не віддавай,— порадила тітка.

В хаті стояла прохолода, хоч надворі смажило сонце, перед вікнами хлюпав зелений сутінок дерев. Невисока, з жовтавим обличчям тітка була схожа на свою стару господарку, в якій опустилася стеля, підперта сволоком, на поточену шашелем розсядисту скриню, обшпуговану залізом,

на похмурий мисник, що світився, наче очима, кількома поставленими на ребро мисками в голубеньких малюночках на дні.

— Й не віддам,— пообіцяв небіж.— Уже все вирішено.

— Напарубкувався, пора й про сім'ю подумати, Василю,— сокоріла жінка.— Вчився — то добре, науку за плечима не носити. Але ж малюєш і малюєш... Хіба можна змалювати все? Ну, змалюєш, то що? Без сім'ї не можна, без дітей не годиться.

— Хіба живемо в ім'я дітей?

— А хіба ні? — На тітчиному обличчі була всім її життям випечена певність у справедливості цих слів.— Тільки в ім'я дітей, більше нема чого й жити.

— А діти живуть в ім'я чого? — усміхнувся ледь іронічно.

— А вони в ім'я своїх дітей.

— І так без кінця?

— То й добре, що без кінця, таке людське щастя.

— Щастя?

Не міг повірити, що смисл людського існування в цій простій істині. Що ця проста істина відповідає на всі запитання, сумніви, проблеми... Бач, тітка — непомітно для всього людства — розкусила таємницю буття, призначення людини на землі!

Увечері сиділи на ганку, з якого відкривався розлогий краєвид. На цьому краєвиді вміщувалися берег, петляста річка, луг, стіна лісу ген-ген. Усе було повите бузковим серпанком, здавалось легким, невагомим, як і обрій. Як і обрій, який — коли напружити зір — відсовувався все далі, в безвість, а на видимій картині можна було запримити значно більшу кількість подробиць.

— Як у пустелі,— сказала молода жінка.— Як у прекрасній пустелі.

— От і чудово!

— Аж не віриться, що в наш час можна так усамітнитись.

— Знаєш,— мовив художник, поблискуючи скельцями пенсне, і голос його прозвучав глухіше, ніж завжди,— тут на тебе ніхто не посягне.

— Хіба я хочу, щоб на мене хтось посягав? Хіба дозволю?

— Хай місяць нашої відпустки так і промине... Тут я буду спокійний, що ніхто не зазіхне на тебе не тільки бажанням, а й поглядом.— І зізнався в тому, в чому раніше

не осмілювався зізнаватись.— Ревную, коли на тебе навіть дивляться.

— Але ж не заборониш! — забринів її сміх.

— От і жаль, а то заборонив би.— І, відчувши на своїй щоді вдячний поцілунок, сказав: — Можливо, ревності свідчать про обмеженість, але...

— Але,— перебила,— ревнуй, я люблю твої ревності.

В небі займались перші зірки; рідкісні звуки в первозданній тиші мовби набирали первозданного смислу; на гострих крилах пташок наче ширяли тіні вже близької ночі. Далеко в лузі золотою цяткою проткнувся вогонь багаття, й тільки тоді там, удалині, завидніла людська постать, народжена чаром надвечірнього багаття...

Уночі раптово прокинувся-збудив неясний страх, що, мабуть, весь час жив у його підсвідомості. Безтямно полапав долонею обіч себе — молода жінка спала поряд на ліжку, і йому відлягло від серця. І зразу ж осяяло: уві сні здалось, що втратив її, позбувся, навіть уривки сну клаптями туману майнули в свідомості.

Проте спокій не повертався, й художник босими ногами почалапав надвір, наче надворі мав спізнати розраду своїм острахам і побоюванням. Зорі були такі великі і сяяли так близько, що здалось, наче ступив поміж їхні розсипища, поміж їхні хащі крижаного сяйва, і це відчуття наближеності зірок принесло якщо не полегшення, то бодай піднесеність...

Уранці, за сніданком, тітка розказувала:

— Їздила до Петра в город, чом не їздила... Зачинила віконниці, забила дошками двері, яких курей зарізала, а яких сусідам роздала. Ну, думаю, прощай, Красний Хутір! А в городі лиш два тижні пожила, більше не змогла. Все мені не так, і я їм не так. Не пускали, казали, що звикну, а я наврипилась — і гайда назад. Ступила на рідне обійстя — й наче вдруге на світ народилась. Оддираю дошки на дверях — і плачу... Тоді й відкрилось мені, що з Красного Хутора більше й ногою нікуди, що тут уже й віку добувати. Хоч смійтеся з мене, а таки біля чоловікової могили легше. Бо ж, виходить, не сама тут. І на могилу подивившя, і згадується все... Петрів дробовик зостався, то тут один свій, тракторист, щозими просить: дай, походу лісом, може, якусь дичину встrelu. Я й дала б, може, а жалко розлучатись. Ото як випущу з рук — наче саму Петрову душу випущу. Це ж він колись і зайців приносив, і вовка вполював.

— Ану покажіть дробовика,— несподівано озвався небіж.

Галя, сяйнувши лукавим зором, спитала:

— Та чи ти вмієш тримати зброю?

Тітка з комори до хати внесла промаслений мішок у павутинні, де, загорнуте, вгадувалось важке тіло дробовика.

— І є набої?

— Є, в мішку.

— Сховайте,— благально мовила Галя.— Сховайте, бо він не знає, як і торкнутись, ще ненароком вистрелить.

— А чого ж, буває,— згодилась тітка,— коли ненароком і вбивають.

Тільки вийти за ворота — і вже ліс, тільки спуститись по схилу поміж кущів жостеру — і вже луг. А цьому лугу нема краю, і трава тут зросла висока, й зорями зазоріли квіти скрізь, і над ними тчуть медову музику бджоли, й птаство заповнює щебетом простір від землі до неба. Ото як немає межі цьому простору, так немає берега пташиним пісням. Літають пісні на крилах пташок, і вже тільки на крилах тих пісень здатне триматись таке високе й чисте небо!

— Медоносна пора...

— Ти ні разу не взявся за олівець...

— Безнадійна справа...

— Чому?

— Ще надірвусь. Хіба хтось здатен дорівнятись у своїй досконалості до рівня природи?

— Раніше ти був зухваліший.

— Спокій теж не позбавлений мудрості.

Вони перекидалися словами, йдучи через розквітлий червневий луг, і тут не те що зашелестіло у верболозах, а наче дріж і сивий тремт пройняв їхні живі налякані душі, і з того дрожу та тремту в хвилю високої трави щось упало, звалилось, далі випірнуло, пострумувало дужим потоком — і вже скоро перед їхніми очима вигулькнув пес гнідої масті.

— Ферапонт! — впізнала молода жінка і засміялась.

Пес оббіг довкола них, гайнув назад у кущі, вискочив і, радісно повискуючи, припав на передні лапи перед жінкою, тулячи морду до землі й б'ючи хвостом.

— Ти сам? А де твій хазяїн? І як ти зумів знайти нас у лузі?

Видно, була втішена цією зустріччю і, нахилившись, почала гладити долонею понад очима, горбкуватий лоб, відчуваючи, як під пальцями здригається гаряча шкіра.

— Дивний пес,— мовив художник, спостерігаючи за ними збоку. І, наблизившись, спробував погладити собаку.— Так ти полюбляєш ніжність, еге?

Ферапонт завмер, стежачи за рукою, що підкрадалась, і раптом, ошкіривши ікла, озвався коротким погрозливым гавканням. Художник якусь мить тримав руку непорушно, й собака пильно стежив за нею очима-жолудями.

— Еге, то ми не з усіма ласкаві, тільки з жіночою статтю! — мовив іронічно, проте не без легкої досади.

— Та ти всміхайся йому, а не витріщайся вовкулакою!

— Гаразд, усмінемося,— згодився художник і, надавши своєму обличчю якомога добрішого виразу, загравши переливами голосу, мовив: — А тепер, собачко, не гарчатимеш?

Пес знову насторожився, і знову почувся погрозливий звук. Добрий вираз на чоловічому обличчі пропав, мов полум'я свічки від вітряного подуву.

— Ти не вмєєш, треба отак...— Молода жінка, зодягнута в довгу сукню до п'ят, гойднулась квітчастою хвилею, присідаючи, долоня її в ласкавому доторку припала до лискучої шиї.— Правда ж, Ферапонтіку, ти розумний, (всіх любиш, нікого не кривдиш?)

Пес покїрно приймав жіночу ласку, проте не спускав настороженого погляду з художника, що відчужено стояв поряд.

— От бачиш, Василю,— торжествувала,— все дуже просто. Попробуй так, як я!

— Не вдасться...

— Чому? Тільки лагідно, він і відповідь лагідністю.

— Не вдасться, бо для цього принаймні потрібно бути жінкою.

Почувши сказане, молода жінка зареготала так, що, знесилівши від сміху, сіла в траву. Мабуть, стривожений і підстьобуваний тим нападом сміху, пес підвівся з землі і, високо підстрибуючи, став носитись довкола. Його навальний біг виражав якусь гостру тваринну радість, він носився по колу, толочачи, б'ючи грудьми травостій, і з пащі його розтуленої разом із надсадним диханням виривалось коротке скімлення.

— Перестань сміятись! — різко наказав художник.

Проте жінка чи не розчула, чи не могла перебороти

сміх — у безсилій позі відкинула назад голову з розкош- ланим волоссям, а пес і далі гасав по траві.

— Та годі! — не тямлячись, крикнув чоловік.

І тут із верболозів вихопився хлопчик у волошковій со- рочці.

— Ферапонт, до мене! — скомандував. І, коли пес винувато наблизився до хазяїна, коли молода жінка, пере- боровши сміх, звелася з трави, сказав: — Ішли через горі- шину, а він шасть у кущі — й нема! Я кликав, слідом по- біг — нема. Аж це він почув у лузі вас! — І посварився на пса: — Зачиню в хаті й не пускатиму на волю!

Пес винувато крутив головою, наче обіцяв слухатись...

Ото й усі пригоди у Красному Хуторі за перші дні їх- нього перебування. Звісно, якщо ці дрібні оказії можна назвати пригодами. Чи були й інші? Та, либонь, були, коли, скажімо, так поставитись до цілком звичайнісінького. Наприклад, до неправдоподібно великого місяця, що вночі князував у чорній голубизні небес, а ватага зірок стояла неоглядним табором, як вірні джури. Чи коли так поста- витись до лося, що ополудні пройшов через лісову галяву, пройшов неподалік од них погордно, війнувши духом зві- риної сили, й вони ще якийсь час прислухались, як він тріщить гіллям кущів. Чи коли так поставитись до корот- кочасної грози, що знагла громом ударила у велетенський бубон небес, шаманствувала, караючи прекрасний світ шмалькими блискавками, затоплюючи його потоком прозо- рої води, та вже скоро змінила гнів на милість, перестав гри- міти апокаліптичний бубон, гнівні вибухи блискавок обер- нулись на сяйво дня, а вода потопу — на коштовні краплі, якими обнизалось усе те, що зеленіло, цвіло, йшло в ріст.

Якось уранці художник подався до річки на рибалку. Біля берега текла не вода, а сон блакитного молока, що повсюдно парувало. Співав луг, омитий досвітніми росами. Душа сама налаштувалася на високий лад, сповнилась любов'ю до всього суцього. Чи зловилося, чи не зловилося, а від річки повертався з отим високим ладом думок і по- чуттів, яких зараз нітрохи не соромився.

На ганку, осяяний сонцем — наче виліплений із рудої глини й обпалений у печі на найсильнішому вогні,— сидів пес Ферапонт. Сидів, статурний, виставивши дві вузласті жердини передніх ніг, і поза його виражала велич.

— Ти ж бач! — скептично всміхнувся художник, мимо- вільним — і непотрібним — рухом руки поправляючи пен- сне.— Сфінкс!.. Цезар Нерон!..

Зневажливі «Сфінкс» і «Цезар Нерон» прозвучали марно, бо пес ніяк не зреагував, сидючи й далі в монументальній позі.

Художник, поставивши вудочки на причілку, ступив до ганку, як пес звівся на всі чотири й, ошкірившись, гавкнув.

— Ти що, в себе вдома? — здивувався художник. — Чи здурів? Ану гайда з дороги!

Ферапонт завмер, блимаючи очима, що налялись кров'ю.

— Гавкай у себе вдома, а тут ти в гостях, зрозумів? Давай не сваритися, зійди геть!

Шкіра на гострій морді тонко тремтіла.

— Слухай, чому я так тобі не подобаюся? — запитав художник, силувано сміючись, а своєму сміху надаючи саркастичних відтінків. Тільки чомусь саркастичні відтінки йому не вдалися. — Я тебе не бив, дрючком не замахувався, а зараз іду не до твоєї хати, яку ти повинен стерегти... Слухай, Цезар Нерон, ти мене ображаєш, і я попрошу сатисфакції...

Пса, видно, не могли підкупити лестоці, які звучали в прозвиську «Цезар Нерон». Та й, вирісши в селі, він не втямив погрози, що крилась у слові «сатисфакція». Тому й не збирався відкрити дорогу до хати.

— Виявляється, ти не тільки неосвічений, а й невихований.

І раптом у несподіваному здогаді ляснув себе долонею по лобі:

— Ага, ти не просто не пускаєш у дім, а не пускаєш до жінки! Ха-ха! Ха-ха!

Дурним реготом реготався прямісінько в насторожену морду пса. Мабуть, Ферапонт зрозумів, що з нього глузують, бо в беззвучному оскалі показав гострі ікла.

Художник постукав кулаком у вікно. Скоро до шибки припало жіноче обличчя з німим запитальним виразом в очах.

— Пусти до хати! — сміявся художник.

Постать у шибці нетямковито стенула плечем.

— Цербер не пускає!

Скоро жінка показала на ганку.

— Не пускає цербер оцей! — повторив художник. І вже не сміявся, відчуваючи злість і несподіване приниження. — Відведи пса, і хай його прив'яжуть, чи що.

— Ми так славно гралися з ним! І в ліс бігали, поки ти ловив рибу. Чи повернувся з порожніми руками? Сніданок готовий...

— Відведи пса,— роздратовано сказав художник.

Молода жінка взялась рукою за нашійник, і пес слухняно подався разом із нею до воріт. Художник сів на колоду, до якої рубали дрова, й запалив цигарку. Роздратування не минало, як і недавня злість.

— Ти сказала, щоб собаку тримали на прив'язі? — поспитав, коли жінка повернулась.

— Навіщо прив'язувати? Він звик до волі...

— Звик до волі? Але ж не пускав мене до хати.

— Всіх пускає, а тебе чомусь ні. Мабуть, ти налякав чи погрожував йому... Василю, й чому ти такий роздратований?

— І ти не знаєш, чому я роздратований?

— Справді, чому?

— Пес стеріг тебе, ось тому й не пускав мене в хату.— І, уникаючи дивитись на жінку, вів із досадою:— Є така популярна легенда, чи то правда, про змію...

— Яку змію?

— Що закохалась у людину. Й коли людина померла, то змія якимось чином знайшла її могилу серед тисяч інших. Змія і днювала, й ночувала на цій могилі. Може, сподівалась на чудо? На те, що людина постане з могили. Але так і не дочекалась, умерла з туги на могилі.

— Нічогісінько не розумію,— мовила жінка.— Чому ти розповів цю легенду?

— Може, й не легенда, а правда... Ще зрозумієш.

Із того дня художник замкнувся в собі, в погляді випуклих, сливових очей появилось щось недобре. І, нарешті, взявся до малюнків із натури, скрізь носив із собою альбом, олівці, туш. Не те що набрався відваги на аркушах паперу рівноцінно відтворити картини природи чи колоритні постаті людей, а просто, мабуть, намагався схватись у знайомій атмосфері роботи. Так, у його альбомі появилась тітчина хата, де під вікнами цвітуть мальви та соняшники. Колодязь із задертим журавлем, на журавлі стримить цебро, а внизу телятко задерло морду з міткою на лобі, просить пити... Хлопчик і дівчинка йдуть верхи на коні, хлопчик тримає в руках гусака, а дівчинка якимось наче розпачливим рухом притискає до грудей гребенястого півня... Ось тітка сидить у вимощеному сіном переду воза, поряд із тіткою лежить коза зі зв'язаними

ратицями, й очі в цього пекельного рогатого створіння схожі на тітчині.

А ще він малював Галю — ось вона, підбравши поділ плаття рукою, забрела у воду, всіяну розквітлим глечиками латаття; Галя, перехилившись, несе від криниці двоє відер води на коромислі (навмисне впросив, щоб узяла те коромисло та саме так принесла води); ось Галя миє довгі коси над великим дерев'яним коритом, що відсвічує барвою липового меду, миє під зірчастою вишнею в садку; ось Галя спить, простеливши на подвір'ї ряденце, а біля неї кіт умивається лапкою; ось Галя йде по вулиці, несучи обома руками горнятко з молоком; а вже тут Галя підгортає картоплю на городі; ось Галя сидить на лаві під грушею, а голуб клює кришки мало не з її долонь...

Якоїсь ночі він прокинувся, вдруге вві сні переживши той самий страх, наче втратив Галю, наче й ніколи не зустрічався з нею, і вони обоє не забилися сюди в Красний Хутір до тітки. І хоч знав, що не слід вірити химерній маячній сну, усе ж полапав рукою, торкнувшись до м'яких жіночих губ, і їхнє тепло оживило й збадьорило його.

— Чуєш, Галю... — покликав тихенько.

І довго лежав, прислухаючись до її майже нечутного дихання, і був радий, що маячня сну зосталась маячнею, що Галя поряд із ним тут, у Красному Хуторі. Йї перекодя, зовсім не збираючись розбудити жінку, проказав пошепки:

— Чуєш, Галю...

Це вже сталось незабаром, коли наспіла пора сінокосу. Художник ходив у луг до косарів, подеколи малював їх, подеколи брав косу в руки, щоб подолати в гурті одну чи дві загінки. А то просто баглоось йому пройтись поміж покосів, відчутти, що в різні пори дня скошена трава пахне зовсім по-іншому, і її ранковий прив'ялий дух одмінний від ополуднього, а вечірній не схожий на денний чи досвітній. «Я дегустую запахи скошеної трави, — кпив сам із себе художник, мимовільним рухом поправляючи пенсне, — й ніхто не заборонить мені бути луговим гурманом, матері вашій трясця».

Ніхто не забороняв, звісно, дегустувати дух червневого сіна, але художникові чомусь кортіло звертатись до уявних опонентів і брати над ними гору в своїх примхах або чудних забаванках...

Громадили сіно, виростили копиці в лузі, наче шатра степової орди, якими віяло та хурделило в минулому.

Косарі сиділи гуртом, їли вечірній куліш, блакитними па-семками снувався димок від пригаслого багаття. Ген-ген дві чаплі ходили по болітцю, що зблискувало більмом невидючої води, й художник звівся, неквапом подався ближче до них. Може, тому, що давно не бачив цих птиць, що стають усе більшою рідкістю, чи просто кортіло побути якусь часинку наодинці.

Повертаючись назад, іще здалеку побачив, що косарі сидять кружкома, як і сиділи, а Галя, бігаючи біля копиці сіна, грається з Ферапонтом. Звідки він тут узявся без хлопчика, свого малолітнього хазяїна? Яким чином угадав?

Рудий пес присідав то на передні лапи, то на всі чотири відразу або кидався стрімголов за молодую жінкою, що кокетливо тікала від нього, або вже вони борюкались груди в груди, й передні лапи Ферапонта лягали на жіночі плечі, його морда тяглась до обличчя, намагався лизнути язиком.

Хутко підійшовши, блідий художник наказав:

— Негайно перестань!

— Але ж він грається! — нестримно сміялась Галя.—

Тримає в полоні, хіба вирвешся.

Косарі зацікавлено поглядали на ту гру й зовсім не тямили гніву художника.

— Облиш ці забавки! — мало не крикнув він.

— Та що тут такого? — присоромлена тим криком, спробувала захищатись молода жінка.— Хай собі трохи покажеться пес.

— Авжеж, хай пес покажеться, а тобі нема чого казистись!

По-дитячому ображено склались губи молодої жінки, вся її постать зів'яла. Тільки пес ніяк не міг второпати, що з нею сталось, і далі телесувався поблизу, вимагаючи ласки, бажаючи гратись, благально зазираючи в обличчя.

— Пішов геть! — з притиском видихнув художник.

Пес застиг, наче перед кидком, і загарчав. Косарі позводились від вечері, хтось узяв граблі. Та враз Ферапонт зірвався з місця й прудко подався до річки — там появилсь хлопчик у волошковій сорочці, голосно кликав собаку до себе.

За кілька наступних днів у альбомі появились нові малюнки. Ось клапоть пшениці, вибитий і витолочений градобоем, куш польового маку теж потрощений, лежать посічені пелюстки. Ось із козубком стара жінка, тримається за костур, а той костур вищий за неї вдвічі. І — малюнки

з Галею: йде по вузькій кладочці, розставивши руки, вже тут тримає на руках сусідське дитинча, а ось на голові їй красується вінок лісових квітів, і підперезана вона пояском, виплетеним із квітів, і ноги босі...

Знову віддавшись малюванню, художник зосередився в собі, появилася у погляді гіркота мудрості, відблиск лиховісності несподіваного життєвого досвіду.

Недільного ранку тітка взяла з собою Галю — подались у сусіднє село по всякі продукти, бо маленький Красний Хутір і досі обходився без свого магазину. Художник, зоставшись сам, сидів без діла за дубовим столом, обмірковував якусь думку, дивлячись у сволок. Далі пішов у комору, зняв із гака мішок, у який було загорнуто зброю, і виніс надвір. Біля ганку дістав із мішка дробовик, зламав на коліні, подивився в ствол і загнав у магазин заряд, що теж лежав у мішку. Тримаючи зброю в руці, вийшов із воріт, поминув вулицю й подався в ліс...

Туркотіли горлиці. Наче з хворих грудей, через астматичні бронхи, виривались їхні кволі й водночас лункі голоси. Поблизу озвався одуд, а потім, замайорівши барвами оперення, пролетів над стежкою, зник у гущавині.

В траві зорили достиглі суниці, й достиглі ягідки серед соковитої зелені здавались краплями живої крові, яку зронили підстрелені пхати, б'ючись над землею в останньому передсмертному польоті. Художник збирав суниці, кладучи дробовик у траву, а потім, визбиравши ягоди поблизу, повертався й брав зброю. Залишав знову — під кущем кінського щавлю чи біля розбуялого куща ведмежого вушка — і рвав солодкі ягоди, що пробуджували спомини дитинства, далі, схаменувшись, повертався по зброю, яка весь час видавалась важчою, ніж сподівався.

І — пухирячись звуками, булькаючи голосами — туркотіли горлиці, не перестаючи ткати й ткати свої нехитрі мелодії.

Цікаво, якому поету належать оці рядки, що мимохить спливали в пам'яті: «Сьогодні зрізав у лузі калинову гілку — й почув плач Ярославни»? Отже, озвалась таки дучка живого дерева гірким голосом княгині, озвалась через млу століть!

Береза посилала до берези, осика до осики, від ліщини вело до черемхи, з галяви на галяву, роїлись думки в голові, напливали спогади, починали звучати колись кимось сказані фрази, зринали читані рядки — в такому настрої блукав у лісі, аж поки опинився на згірку на узліссі. Зі

згірка відкривався той самий безмежний луг, на якому лежали покоси сіна й поодинокі копиці, синій ліс удалині.

Скільки часу він так сидів, дивлячись у простір? Мабуть, багато.

Й раптом побачив, як унизу, по стежці поміж султанів розквітлих будяків, біжить пес рудої масті. Це був Ферапонт. Пес то зупинявся, когось, мабуть, очікуючи, то знову кидався вперед. Зі злою рішучістю рука художника потяглась до зброї. Миттю прилігши, він прицілився — легко цілилось, і, мабуть, не трудно буде влучити, бо пес біг за кущами будяків зовсім близько.

Палець твердо завмер на спусковому гачку, і в цей час на стежці вигулькинула моторна постать хлопчика у волошківій сорочці...

— Ферапонт! — кликав хлопець охлялим голосом. — Не поспішай!..

Наступного ранку художник виїжджав із Красного Хутора.

Коли в газикау, випрошеному в голови колгоспу, лежали спаковані речі, тітка витирала сльози й наказувала не-божу:

— Ти ж, дивися, бережи Галю! Й матері передавай, що дуже б хотіла здибатись, бо, чує мое серце, не так багато лишилось, пора збиратись у дорогу вслід за Петром.

Тітка, підперши щоку долонею, стояла в рамі розчи-нених воріт. Біля її ніг, вилізши з городу на вулицю, лежало гарбузове гудиння в грамофонах жовтого цвіту. Машина віддалялась, а тітка стояла й стояла непорушно, під-пираючи щоку, наче боліли зуби.

— Прощай, Красний Хутір! — мовила Галя й погля-нула на художника так, наче сподівалась на його підтрим-ку й розуміння.

Але художник не відповів поглядом на погляд, змусив себе не обернутись.

І вже на виїзді з Красного Хутора — лишенько, скіль-ки ж того виїзду, скільки того хутора! — глянув назад. Глянув назад, проймаючись холодком, дрожем, подумки лаючи все на світі — збіг обставин, містику, самого себе, найізолюваніший на світі Красний Хутір, цей релікт ми-нулого...

Бо, відстаючи й відстаючи, не в змозі зрівнятись у швидкості з машиною, біг слідом рудий пес, біг і відставав, біг і відставав, меншаючи, стаючи неправдоподібним...

Сизою млою була повита ріка. Мла густішала на обрії, де зводилося сонце, даруючи воді, землі та небу спокійний, золотавий усміх. Чайки літали вгорі над човном, стояли на піщаній косі, сиділи на голубій поверхні Дніпра. Й кигикали, особливо ж ті, що ширяли в повітрі. В їхніх хрипкуватих голосах чувся відголосок древньої тривоги, що наче був луною цього вересневого ранку, високих правобережних круч, рожевих від сонячного проміння, та неоглядної течії ріки, що з правіку по нинішній день бігла, котилась, нуртувала, соталась... Мовби то й не стародавня ріка несла свої могутні води, а плинув час, плинув незворотним потоком, плинув поміж непорушних берегів, під розверстим безмежжям небес, поміж подій історії та людських доль...

Коли човен пропливав мимо чайок, які сиділи на воді, табунець, не зриваючись на крила, повертав точені голівки на точених шийках, і випуклі оченята видавались порским живим сріблом, яке ось від необережного чайного руху випаде з очного обідка й покотиться краплиною по лискучій шії, безслідно розчиниться у воді.

— Чайки вміють ловити рибу? — запитав Ілько.

Він сидів на носі човна, що при плавбі задирався догори, й стара шерстяна шапочка з китицею наповзала на самісінькі брови. Зодягнений у куфайку, в кирзових чобітках, він скидався на гномика, що передчасно постарів, пізнаючи складнощі й протиріччя життя, і батько не зміг стриматись від усмішки.

— Уміють, — відказав. — Дивись уважно — й сам побачиш, як вони стрімголов кидаються до води, а потім у дзьобах тримають здобич.

Зовсім низько пролетів табунець диких качок. Їхні прудкі тіла наче вгвинчувались, всвердлювались у туге повітря, зоставляючи при тому похапливий посвист. Ілько стежив за польотом качок, аж поки вони розтанули в млистій далечині.

В очеретах гримнув постріл, за ним — другий розлігся.

— Тату, стріляють, — сказав Ілько, вглядаючись у річковий простір.

— Сьогодні початок мисливського сезону на пернату дичину.

— А чом ти не купиш собі рушницю?

— Навіщо?

— Ходив би на полювання.

— Знаєш, синку, чомусь ніколи не хотілось мати рушницю.

— А стріляти вмієш?

— Умію, в армії навчився.

Знову, полохаючи тишу, пролунали постріли. Ілько мерзлякувато зіщулився, й пухнасті вії раз і вдруге здригнулись, як здригаються на вітрі тичинки в розтуленій маковій пелюстці.

Віддалеки, залишаючи на поверхні річки довгі водяні вуса, линув моторний човен. Мотор, мабуть, стояв на човні дуже сильний, бо ніс задерся високо вгору. На носі, рудою мордою вперед, сидів великий собака.

— Шкода, що ми не взяли з собою Білочку, — з жалем сказав Ілько про їхнього домашнього пса.

— Клопоту не обібралися б, — заперечив батько. — Дворняга — це тобі не мисливський собака.

Тепер їхній дерев'яний човен плив по дзеркальній заводі, що ледь парувала туманом. Невдовзі пристали до зеленого острова, що білів пласким піщаним берегом. Батько скочив у воду, витягнув човен на суше, якраз до вербового стовбура, прибитого сюди хвилию.

— Ось тут і кинемо якір, — сказав. — Кращого місця годі й шукати.

Ілько, сівши на стовбурі, стежив, як батько дістає з човна спінінги, вудочки, підсаку, саджалку, бляшанку з наживкою та торбину з приманкою, що гостро запахла підсмаженою соняшниковою макухою. Батько заходився розплутувати й готувати свої рибальські снасті і за якийсь час закинув вудочку, а там, нажививши черв'яків на гачки, взявся до спінінгів. Спінінги були з маленькими дзвіночками, які мелодійно щибетали, поки були в батькових руках, а потім повтихали, і язички-бильця сторожко вмовкли.

— Тату, а навіщо дзвіночки? — спитав Ілько. — Ти цими дзвіночками скликаєш рибу?

— Та ні,— всміхнувся батько.— Риба сама дає знати, коли попадеться на гачок.

— Вона дзвонить у дзвоник?

— Ага, дзвонить у дзвоник.

— Щоб ти почув?

— Ага, щоб почув.

— І витягнув рибу з води?

— Ага, й витягнув рибу з води.— Усмішка знову майнула на батькових устах.— Тепер така риба розумна пішла, що калатає в дзвоники, як попадеться, кличе рибалку, щоб не проспав.

Ілько задумався, приглядаючись до спінінгів, на яких поблискували жовті дзвоники. Прозорокрила бабка примостилась на вершку спінінга, біля самого дзвоника, тріпотіла, здригалась, і ледь погойдувався язичок-бильце, але беззвучно.

— А риба вміє говорити? По-своєму?

— Мабуть, уміє. По-своєму...

— І шука розмовляє зі щукою, а линок із линком?

— Ага, як ми оце з тобою.

— От би навчитись розуміти їхню мову!

— А чого ж, може, колись і навчишся, якщо дуже хотітимеш... Роззуйся та роздягнись, бо важко в чоботях і куфайці. Назбирай палива, юшку варитимем. {

Ілько послухався батькової поради, і вже скоро ступав босими ногами по вогкому піску. В густих верболозах збирав паліччя, як раптом почув тоненьке щebetання дзвоника. Прожогом кинувся до берега — батько, напружившись, змотував жилку, й за якийсь час на траві бився, спалахуючи сріблом, великий лящ.

— Він подзвонив! — сміявся Ілько.— Подзвонив!

— Ага, подзвонив,— радів і батько,— й каже: тягни мене, чоловіче добрий, швидше... Ану давай покладемо нашого ляща в саджалку.

З корми човна опустили саджалку зі зловленим лящем у воду, й Ілько знову подався у верболози збирати паливо. У верболозах пахло сухим жабуринням та прив'ялими водоростями, поблискувало перламутром безліч потовчених черепашок. Барвіста птаха з гострим чубчиком на голові пролетіла зовсім низько над Ільком, скрикнула, й той чубчик гойднувся вогнистим віхтиком.

— Тату...— озвався Ілько, вийшовши з верболозів і кинувши паливо на купу.

Батько порався з вудкою, з якої тільки що зняв колючого, як тертку, йоржа.

— Тату...— Ілько спинився за спиною в батька, що стояв на колінах.

— Та кажи, слухаю.

— Де все це взялось...

Батько, закинувши вудку в воду, обернувся до сина, сподіваючись побачити якусь знахідку в дитячих руках. Проте руки були порожні.

— Що саме?

— Все,— й Ілько повів головою, показуючи на весь довколишній світ.— Усе... Й Дніпро, й риба у воді, качки, чайки, дерева, кущі, трава... Ну, все!.. І коні, й худоба, й квіти...

— Споконвіку є... І Дніпро, і кручі...

— А де взялось? Народилось?

— Народилось.

— Коли?

— Так споконвіку,— не знаходив кращої відповіді.

Ілько знову подався по паливо, а батько, здивований його запитаннями, поглянув довкола так, наче вперше бачив і такий вересневий день, і повиту сизою млою ріку, й коричнево-рудий ліс на далекому гористому березі. Звідки ця гострокрила чайка в застиглому повітрі, крик її різкий, розпачливий? Звідки ця жовта квіточка, що росте біля вербового стовбура, приглядаючись широко розплющеним вічком до всього сущого? Звідки цей безмежний річковий простір, що манить, кличе, вабить удалечінь, наче там, за обрієм, є якась інша річка, інший острівець, інші береги?

Віддалеки вдарили рушничні постріли, й зразу ж показався Ілько з верболозів.

— Риба не дзвонить? А мені почулось, наче дзвонить...

Потім вони розклали вогнище, готували юшку. Юшка вдалась на славу — навариста, духмяна, з перцем та лавровим листям. Обідали на розстеленому брезенті, позираючи на ріку, по якій то пролітала швидкісна ракета, то моторний човен, а то повільно сунула велетенська баржа, вщерть навантажена крутoboкими херсонськими кавунами. Тепер, ополудні, мла погустішала, і в її вогкій пелені сховалося сонце, і коли озивався мимойдучий пароплав, то гудок його видавався басистішим і стурбованішим.

— Про що ти думаєш? — запитав батько в припишклого Ілька.

Хлопець закліпав повіками, наче заскочений на чомусь гарячому.

— Зізнаєшся чи не хочеш?

— Тату,— благально мовив Ілько,— ти не сміяти-мешся?

— Ні,— пообіцяв.

— Мені здається, наче я завжди був, розумієш?

— Розумію,— дивився серйозно й ледь супився.

— І здається, що я не помру ніколи, розумієш?

— Розумію,— мовив батько, вмить відчувши холодок непевної тривоги в грудях. Звідки в сина ці думки? Й чи давно? А може, народились уперше саме сьогодні, саме тут, на Дніпрі, на пустельному островці, до якого лише зрідка пристають човни рибалок? — У твоєму віці ще рано думати про смерть.

Беззахисна довірливість світилася в Ілковому погляді, й батько зараз чомусь остерігався пильно вглядатись у синові очі, наче в їхній синяві побоювався прочитати щось несподіване — й небажане.

Далі полуднали в мовчанні. Дрібна хвиля вже вигойдувалася на річці, мла погустішала, перетворившись на туман, вологи побільшало. Зникли білі піщані коси та береги в киреї коричнево-рудого лісу, видимий світ звузився і поменшав, і тепер у цьому видимому світі, здається, зоставались тільки вони вдвох.

По обіді озвався дзвоник — батько вхопився за спінінг, став змотувати жилку.

— О, щойно зійшло з гачка,— мовив досадливо.— Таки величеньке, хвостом блиснуло... Мабуть, треба збиратись і плисти додому, бо негодою пахне... А жаль, такий досвіток видався славний, могли б рибалити до смерку, а ввечері вогнище розпалили б і заночували в наметі, правда, Ільку?

— Правда,— згодився син.— Так, як минулої суботи?

— Ага, як минулої суботи,— згодився батько.— Пам'ятаєш, якого ти в'язя вранці підсік на вудочку?

— Пам'ятаю... Ти зловив, а я лишень до берега підвів, до підсаки.

— До берега підвести, Ільку, теж треба вміти.

Пригасле багаття залили водою, зібрались, і скоро вже їхній дерев'яний човен погойдувався на воді. Низькобортний, старий, легенький, човен погойдувався, мов осінній вербовий листок. Батько завів мотор, який спершу кашляв, чхав, пирхав, а потім застукотів рівно й зосереджено.

Острівець зостався ззаду, вже й зник у млистому тумані, й тепер човен посувався по рукаву, що з обох берегів означався чубатими кущами шелюгів. Горбата верба росла не рівно, а криво, наче намагаючись одірватись від землі, наче рвучись у водну просторінь, і гілля її похиленої верхівки мало не торкалось поверхні.

— Давай, Ільку, пристанемо до цієї верби. А-а, ти стомився, задрімав? Таки на негоду клюєш носом. То залазь у спальний мішечок, і від дощучуку сховаєшся, й подрімаєш у теплі, бо нам іще далеченько до села.

Прив'язавши човен до вербового стовбура, допоміг Ількові залізти в спальний мішок, застебнув замок, зав'язав поворозки біля шиї.

— Вмоцуйся на кормі, покунай, а я покидаю спінінг біля цієї верби, може, щось і попадеться.— Міцно розставивши ноги, височів на носі човна й, розмахнувшись, кинув спінінг. Змотуючи жилку, гомонів: — Рибальське щастя, сину, однакове не буває. Сьогодні з уловом, а завтра з порожніми руками, трапляється по-всякому, отже, треба звикати. Краще звикнути змалку, бо потім трудніше.— Стьобав спінінгом воду, скручував жилку, знімав із блешні кушир та коріння, знову стьобав стемнілу поверхню рукава.— Ми з тобою не вперше отак на ріці, вмієш і вогонь розкласти, і рибу зловити, і юшку зготувати. А вміння завжди згодиться, за спиною носити не треба, правда, Ільку?

Не почувши відповіді, батько обернувся. Заплющившись, син спав, і на його спокійному, незахмареному обличчі застиг вираз уваги, наче він прислухався і вві сні.

— Спить,— усміхнувся батько.— Що ж, риба не ловиться...

Він змотав спінінг і, якийсь час стоячи навколішки на дні човна, дивився, як синові губи ледь-ледь здригаються, наче хочуть мовити слово. Слово було тихеньке, мов політ перлистої краплинки дощу,— ні почути, ні вгадати. «Треба плисти до села, бо рознегодиться,— й понамокаємо до рубчика». Так подумавши, обережно став заводити мотор. Мотор не заводився, наче йому заціпило. Добре, що в човні завжди є весло, але ж веслом гребтись і гребтись!

Усі спроби завести мотор були марні, й довелося братися за весло.

— Добре, хоч Ілько поспить,— уголос мовив.— Що ж, у рукаві вода майже стоїть, зате коли виберемось у русло — там уже за течією...

Накрапав дощ. Дрібненький, мов макове насіння, сіявся на човен, на річку, і в його сивій маковій пелені тонув світ. Кущі шелюги росли у воді, й тепер човен плив через їхню зелену отару. Чим далі пробирався до головного русла, тим лункіше чулось ревіння моторних човнів: очевидно, рибалки, які сподівалися на Дніпрі провести суботу й неділю з ночівлею, у передчутті негоди квапились до міста.

За шелюговими кущами позвонились гінкі стебла очерету, деякі з них розступались, деякі пропадали під днищем човна, щоб потім за кормою випростатись невшкодженими й струнками, як перше.

У сивому мороці дня раз і вдруге пролунали рушничні постріли, й вереснева моква проковтнула ті звуки.

— Ого, пальба яка, — без осуду, але й без захоплення уголос озвався батько. Наче й не собі казав, а синові, що спав у нього за спиною на кормі. — Стріляють...

Очерет розступився — човен ось-ось мав вихопитись у молочний морок туманного капежу, що спадав на хвилі, які тут повищали й пошвидшали. І раптом із цієї мокви, з моторного невсипного гомону, що стояв на ріці, зовсім близько вродився потужний рев, і не встиг батько оговтатись і втямити, що ж відбувається, як той рев ударив у самісінькі вуха, вуглий дерев'яний човен затріщав, здригнувся, зачерпнувши води, загойдався хисткою шкаралупою, — і, зоставляючи пінний біло-зелений бурун, металевий катер, який ударив їх, швидко віддалявся, й над його брезентовим покриттям аж пухирилось, аж мерехтіло збите дрібнесеньке водне порохно.

Однією рукою хапаючись за борт, а другою тримаючи весло, що тільки якимось чудом не вилетіло в річку, він щось кричав услід катеру, а той усе віддалявся й віддалявся, покритий хмарою водяного пилу, ось-ось уже мав зникнути в дощовому мороці, й так-таки ніхто не виглянув із-під брезентового накриття, щоб, може, хоч зацікавитись причиною зіткнення, щоб, може, допомогти потерпілому.

І вже за якусь одну-другу мить, глянувши на корму, не міг зрозуміти: а де ж подівся спальний мішок із сонним Ільком?

Той мент, коли прикипів зором до спустілої корми, був зовсім короткий, і він навіть не встиг відразу злякатись чи якоюсь всеоб'ємною думкою-спалахом обмислити, що ж могло статись. Човен зачерпнув води, що плюскалась на дні, й у воді плюскалися зів'яла трава, спалені сірники,

луска, а корма здавалась неправдоподібно пустельною, мовби випалена смертельним напалмом.

А вже наступної миті загледів: спальний мішок пливе по воді, гойдається, й хоч би крик звідти долинув Ільків, хоч би голос його почувся!

Лихоманково гріб, а весло розтинало воду, наче повітря, й човен, здається, стояв на місці, й спальний мішок міг ось-ось потонути. І вже гребучи, відчував, що нарешті страх, який барився десь, опосідає тіло важкою вагою, страх дедалі дужче пронизує кожен рух, липкий страх пригнічує мозок...

Обличчя в Ілька було непорушне, й, коли різко шарпнув до себе спальний мішок, коли розпачливо обмацував у човні, термосив, будив, не вірячи, що вдасться розтермосити чи збудити,— страх у цей час був сильніший за нього, за світ.

В Ілька невдоволено сіпнулись губи, на щоках наче промайнула хмаринка,— і вже скліпнув повіками, і вже подивився перед собою неправдоподібно ясно.

— Ільку...— прошепотів батько.

Руки міцно тримали спальний мішок, відчуваючи м'яке й живе синове тіло, і, гаряче дихаючи, він повторив:

— Ільку...

— Де ми? — запитав Ілько, марно намагаючись підвестись. А що батько мовчав, чудно дивлячись несправжніми, спопелілими очима, спитав знову:— На Дніпрі?

— На Дніпрі,— чужим голосом проказав батько.

— Я спав?

— Ти спав...

— Ми вже пливемо додому?

— Додому...

— А мотор чому не гуде?

— Зіпсувався, я гребу веслом... Ти полей, поки пристанемо до берега, добре?

— Добре... А чому спальний мішок мокрий?

— Що ж ти хотів, дощ іде...

Сіялись макові краплини, лілово-зелена запона стояла над рікою, і з того живого мороку долинав гуркіт моторних човнів. Батько обертався на гуркіт, мовби на пожежу, і в кожному його русі прозирали і острах, і ляк, і зацькованість. Гріб веслом, наче хотів хутчій вибратись не так із водного безмежжя, як із цієї безпросвітної непевності, що здавалась йому за невсипну погрозу. А човен, як навмисне, ледь посувався, наче його тримала загускла смола,

і в мороці ще не проглядав берег, щоб можна було зітхнути полегшено, відійти зболеною душею.

Дождова мла завібрувала густим, потужним двигінням, у якому потонули всі звуки, навіть краплини тепер сіялись тихо, без шемрання, й скоро прямо перед їхнім човном окреслились контури великого теплохода, що з невідвратною силою долав річковий простір. Теплохід як появився несподівано, так і зник, лише чулось двигіння його машин, та й воно віддалилося, згасло, й тоді ожили інші звуки, й так само зашемерали, зажебоніли дощові краплинки.

— Тату,— озвався Ілько,— а ти плавав на теплоході?

— Плавав...

— Цікаво?

— Цікаво...

— А мене візьмеш із собою коли-небудь?

— Візьму...

— Будемо плисти день, а потім ніч... Теплохід і вночі пливе, так? І не збивається з курсу?

— Не збивається, бо на фарватері стоять бакени, вказують дорогу і вночі.

— А потім на теплоході запливемо в море, так? Можна?

— Можна і в море.

— Тату, я ще ніколи не був у морі. Пообіцяй, що візьмеш.

— Обіцяю.

— Може, ще цього року. Або наступного...

— Цього року або наступного. Попливемо, Ільку... Скрізь побуваємо. А коли виростеш, тоді вже сам об'їдиш цілий світ.

— Я писатиму тобі, добре? З усіх міст писатиму, з усіх портів. Знатимеш, де я і що зі мною.— І, пильніше приглянувшись до батькового обличчя, поспитав вражено: — Тату, ти плачеш? Тату, чого ти плачеш?

— Це дощ,— сказав батько, витираючи долонею обличчя.

— Ні, ти плачеш.— У Ільковому голосі забриніли сльози.— Не плач...

— Це дощ.

Страх дужчав і дужчав... Тоді, коли, розгублений, побачив нарешті на воді спальний мішок із сином, коли гріб до нього, то не встиг і злякатись по-справжньому. А зараз страхом сковувався кожен нерв, страхом були пронизані рухи, страх звучав у голосі.

— Тату, я й справді писатиму, повір,— переконував Ілько.— Тільки не плач...

— Вірю, вірю...

— З усіх портів, із кожного міста.

— Я ждатиму.

В сивій дощовій млі, в молочному тумані вже сіріли горби берегових круч.

Мотоцикл круто розвернувся під ворітьми, в'їхав на подвір'я й завмер під старим дубом, у гіллі якого сьогодні не переставала туркотіти горлиця. З мотоцикла звівся міліціонер у захисному шоломі на голові та в довгих, по лікоть, рукавицях. На коротку мить старшина задер голову на верхівку дуба, наче заслухався голубиним туркотінням, далі, знявши чорні краги з рук, кинув на сидіння.

А шолом із русявої голови скидав на ходу, кваплячись до хати.

— Маріє Онуфріївно! — проказав півголосом до жінки, що стрілась на веранді, й припав до її повної постаті, щокую й губами притулився до шиї в пасемках сивого волосся. Й відчувши на своїх грудях тепло жіночих сліз, повторював благально: — Не треба, Маріє Онуфріївно!.. Не треба, мамо!..

В неї дрібно цокотіли зуби, й через те цокотіння линув, тремтів гамований плач, який ось-ось міг обернутись голосінням.

Десь узявся чоловік у темному приношеному костюмі, зі спухлими, почервонілими очима, які наче піском були натерті. Чоловік поклав заспокійливо одну долоню на спину жінці, другу опустив на плече міліціонеру.

— Приїхав, Миколо...— не так запитав, як ствердив чоловік.

— Затримався на чергуванні, та ще дорога...

— Вже поховали Льоню, нема... Ну, годі, годі, Маріє...

А Марія, відірвавшись від грудей міліціонера, кусала пальці зубами, наче так сподівалась подужати свій біль.

— Давайте, Несторе Карповичу, поїдемо на цвинтар, покажете могилку, я теж попрощаюсь, квіти покладу.

— Там тих квітів, тих вінків навезли,— схлипувала мати,— що й могили не видно.

— Як там Настя? — спитав міліціонер.

— Пропало її життя молоде...

— Годі, Маріє, годі...

— А синок?

— Мале, хіба воно розуміє щось?

Коли мотоциклом за якихось півгодини повернулися з цвинтаря, на подвір'ї під розлогим дубом стояла Настя в чорній сукні і в чорній хустині, пов'язаній так, що затуляла мало не все обличчя. Лише очі — великі, сірі, глибокі — жили на тому блідому обличчі, мов двоє перепелів у неволі. Ні жалобний одяг, ні горе не пригасили вроди, тільки тепер її врода стала пронизливо скорбною й сприймалась як мимовільний, неусвідомлений виклик. Як виклик сліпій долі, цьому сонячному літньому дню, стражданню свекра й свекрухи.

Біля хліва стояли клітки з кролями, й білявий хлопчик, босоногий, зодягнений у короткі штанці на шлейках, годував їх травою. Простягував тонкі жмутики через металеву сітку, пухнасті звірята брали корм, перетирали кривими зубами, а хлопчик підсовував траву двома руками й не переставав осміхатись — очима, личком, губами.

— Петрик нічого не знає, — сказала Настя.

Голос її прозвучав неспізнанно: мовби в грудях над-ривно озвались басові струни.

— Ми йому сказали, що батько в командировці, а коли повернеться, то привезе гостинця.

— Ох, я й забув...

Дістав із коляски мотоцикла цяцьковий автомат, важкою ногою наблизився до кліток із кролями. Хлопчик ухопив подарунок — і вже за якусь мить в автоматі затріщав механічний пристрій, вдарили черга за чергою, й хлопчик клубком вогню викотився на вулицю.

В хаті поминали. На обважнілих від скорботи обличчях червоними лишаями розіллялись рум'янці від випитого. Злиті докупі голоси шуміли не так, як могла б шуміти на вітрі срібна ковила, а приглушено й похмуро, як очерет у грозу.

— Пий, старшина! — сказав Миколі сусіда за столом і налив чи не повну склянку. Й коли той випив і взявся закусувати, спитав: — Разом служили?

— В один день і прийшли в міліцію.

— Робо-о-ота!.. — гойднув лисою головою сусіда, й на маківці затанцював сонячний зайчик. — У колгоспі можеш руку в соломорізку встромити, шофер має остерігатись усякої чортівні, в міліції теж не з медом... Значить, панелевоз наскочив на їхню коляску?

— Панелевоз...

— Жаль Льоною Губатенка, такий хлопець, тільки армію відбув! Ти ж знаєш, служив у караульних військах у Києві, а в такі війська беруть здорових та добірних, бо це ж і паради, і урочисті варти, й зустрічі зарубіжних високих чинів... Значить, панелевоз не хотів спинятись?

— Ішов на дорожні знаки, на заборонений обгін, а вечір, люди з роботи повертались...

— Він і кинувся навздогін?.. Ех, якби знаття!.. Дитина, жінка... Хату ставити хотів свою, на державну квартиру не сподівався. Знаєте, дядьку Самійле, казав мені, хочу картопельку мати зі свого городу, огірочок і бурячок. А як повернусь, каже, з роботи, хай і вишню зірву чи яблуко, бо з магазинів усе не таке...

Хлопці з міліцейського відділення, що проводжали свого товариша в останню путь, зібрались і дружно встали з-за столу. Кликали й старшину з собою, проте Миколу не пустили, бо, мовляв, і запізнився, і найближчим другом доводився. Якби, мовляв, три дні були разом на чергуванні, то, може, й не сталося б лиха.

Й він відчув на мить свою вину, що живий, що всі говорять про товариша в минулому часі, що й справді не були разом на тому наряді...

Мов у тумані, появилась Настя в кімнаті, й очі її, великі, сірі, бились на змертвілому обличчі двома перепелами, що потрапили в смертельну пастку. Раптом, слідом за нею, на порозі вродився поривчастий вихор, що був схожий на її білявого сина, пролунав стрекіт іграшкового автомата, з якого хлопчик розстрілював це гірке застолля, розстрілював зі сміхом, весело, далі крутнувся, зник, і чорним привидом зникла Настя...

Старшина знайшов Нестора Карповича в хліві, який водночас правив йому за столярну майстерню. Той, зодягнений у темний костюм, тримав у руках рубанок і стругав дошку.

— Батьку...

Заскочений зненацька, старий сахнувся й завмер, оторопіло дивлячись на людину в міліцейській формі і не впізнаючи в першу хвилину.

— Що ви тут?..

— Дошку в підлозі треба поміняти,— сказав батько,— ніяк не доходили руки.

Й з-під рубанка знову закучерявилися соснові стружки. В хліві пахло свіжим деревом, соломною, павутинням.

Старшина ні в сих ні в тих стовбичив за згорбленою спиною в старого, потім покликав:

— Батьку...

І знову той ледь сахнувся поstattтю, наче заскочений зненацька.

— Акордеон у Льоні був, де він?

— Є акордеон,— відповів батько, роздумливо суплячи гіллясті брови.

— Грає? — запитав.

— Раніше грав...

— Принесіть,— попросив. А що Нестір Карпович і далі стояв біля верстака, тримаючи в руках рубанок, пояснив:— Хочу заграти на акордеоні.

— Ти гратимеш?

— Льоня, як був живий, казав мені якомсь: доживу до старості, помру, то ніякої похоронної музики не треба, заграй, Миколо, веселих пісень, які я любив... Такий, значить, заповіт.

Батько подався з хліва до хати, а старшина сів біля дривітні, біля якої порозростались беззові кущі, а за ними — тополя вигнала верхівку в прозору блакить неба.

— Бери, сину,— повернувся Нестір Карпович і простягнув акордеон. І дивився так, наче не вірив.

Старшина взяв інструмент, розстібнув защіпки.

— Я б і не грав, може,— вибачливо мовив.

— Та ні, ти грай,— твердо сказав батько, й губи його, попелясті, осклизлі, здригнулись.

— Якої? — Старшина замислився.— Підкажіть.

— Я подарував Льоні акордеон. А перша мелодія, якої навчив його грати, була «Розпрягайте, хлопці, коней».

Старшина, ковтнувши слину пересохлим горлом, набрав через ніздрі повітря, з тугим посвистом видмухнув і дерев'яними пальцями пробіг по ладах. Звуки народились боязкі, мовби несправжні, та враз набрали на силі, подужчали, поллялися злагоджено.

— Розпрягайте, хлопці, коней...— затагнув старшина охриплим тенором, низько опустивши чубату голову.— Та й лягайте спочивать...

Звів догори погляд — Нестір Карпович стояв із тремтливими, приплющеними повіками, з-під яких, наче з-під двох каменів, ручаїсто поблискували сльози.

— ...а я піду в сад зелений...— співав старшина, відчуваючи, що слова застряють у грудях, а рот затерп чи змертвів, як обморожений. І враз, обірвавши спів, склав

губи так, наче видихав огонь і боявся опектись: — Не можу.

— Ти грай, грай,— просив батько, й одутле його лице судомилось від болю.— Раз Льоня просив, то вволь його останню просьбу.

Знову озвався акордеон непевними звуками, й старшина заспівав:

— ...в сад криниченьку копати.

— Копав, копав криниченьку,— ледь чутно підтягував батько, стискаючи кулаки й двома каменями повік намагаючись пригасити сльози, що пекли й пекли, що сочилились і сочилились.— У вишневому саду...

Старшина звів голову — в чорній рамі жалобної хустини світилось біле Настине обличчя, а на ньому, як на стерні, зранені перепели...

— Льоня, чоловік твій покійний, заповідав...— озвався свекор.

— Що заповідав?

— Заграти його улюблених... щоб на похоронах... не траурні мелодії...

З хати виходили люди, застигали на подвір'ї.

— А вони зрозуміють? — скрикнула Настя.— Хіба кожній людині в селі поясниш?

— Насте!..

— Чи не вийде дівчинонька,— співав старшина,— вранці-рано по воду...

— Скажіть людям! — благала Настя.— Скажіть людям!

Батько, сутуло ступаючи, по-качиному ключучи головою, наблизився до гурту під хатою:

— Льоня заповідав... Не грати похоронних маршів, а його улюблених... Не судіть, старшина його волю вволює.

— Просив, заповідав,— значить, треба, аякже,— згоджувались. І слухали.

— Вийшла, вийшла дівчинонька,— граючи на акордеоні, співав старшина голосом, який зривався,— вранці-рано воду брать...

А чомусь Насті в цю мить чулись не так музика, не так пісня, як горлиця, що не стомлювалась туркотіти в безмежному гіллі дуба, що кидав на них свою тінь. А з лісу, який темнів за городом, клично відповідав голуб.

— А за нею козаченько...

З-за тополі, з-за бевзових кущів огнистим вихором вискочив білявий Петрик із цяцьковим автоматом у руках.

Він, регочучи, припав на коліно, зброю наставив на дідуня, на маму, на акордеоніста в міліцейській формі — й пролунали перші черги...

— ...веде коня напувать,— співав старшина.

Хлопчик, вважаючи, що всіх перебив, скочив на рівні й поміж похмурих постатей майнув у вулицю.

— Марії зле... матері погано,— вийшов на веранду дядько Самійло, й голова його лиса блищала, мов розпечений мідний таз.

— Просив, просив відеречко, вона йому не дала...

Тоді Настя забрала акордеон із рук старшини.

— Мати знепритомніла, годі.

В запалій тиші чувся лункий спів горлиці на зеленому дубі...

Згодом, ховаючись від сонця, старшина заліз у бевзовий куш, у його суху прохолоду. Стискував долонями скроні, бо голова розколювалась, і зараз її, здається, не врятували б залізні обручі. Гула мурашва в листі, бриніла, дзижчала; й долинали жіночі голоси — за кущами розмовляло дві жінки, хутенько так жебоніли.

— Таке горе — й ворогу не побажаєш. Молода мати з маленькою дитинкою на руках... Скільки до неї сваталось, а вона віддалася за міліціонера.

— Андрій Кушніренко сохнув за Настею, женився, має двох діток, робить на заводі й добре живе з жінкою, нічого не скажеш.

— А Дмитро Овід! Хіба не казився, коли Настя відшила? Довго не міг женитись, тепер ось учительку взяв, сам вчиться на зоотехніка, хату батьки їм поставили.

— А Василь Соцький і досі через неї телесується, ніяк до вподоби дівку не знайде, кожна йому недогода...

— Тепер хто гляне в її бік?

— Хіба вгадаєш? Не вгадаєш... А з Кушніренком жила б добре, тримала б у руках... Та й Василь Соцький біля неї став би схожий на людину.

— Тепер настраждається, сердешна.

Старшина дістав із кишені сюрчок і зозла свиснув — несподівано, лунко.

За бевзом жіночі голоси гулькнули в колодязь літньої тиші, далі почулось лопотіння ніг. Старшина ще раз сюркнув — протяжно навздогін.

Так і звечоріло йому в куцах.

Поминальники порозходились, батько з матір'ю двома тінями темніли в хаті. Невидимою птахою за їхніми спинами

стояло горе, вага його тяжких крил лежала на похнюплених плечах.

— Маріє Онуфрївно і Несторе Карповичу,— сказав старшина з порога, й вид його промінився хворобливою рішучістю.— Мамо й тату...

Вони, схожі на сонних кажанів, відповіли мовчанням. Старшина спинився посеред хати і, виструнчившись, наче здавав рапорт, сказав:

— Маю до вас важливе слово... Де Настя?

— Взяла малого й пішла до своїх, там переночують,— сказала мати.

— Значить, так,— сказав старшина,— значить, так, слухайте...

Вони позводили корчуваті голови, слухали, а він мовчав, граючи жовнами.

— Самі знаєте, яка в нас робота,— сказав старшина.— Служба... Ляоня ще жив, був при тямі, коли я прийшов до лікарні. Він мені за рідного брата, і я за рідного... Попросив, щоб не кидав Настю й сина, щоб допоміг... Сказав, щоб женився з Настею.

— Ляоня?..— розклепились батькові губи.

— І я пообіцяв йому перед смертю побратися з Настею і всиновити хлопця. Буду за чоловіка й за батька, а вам за сина... Чи не бажаєте?

— Ляоня так просив? — не вірилось матері.

— Заповідав мені.

Мати скрушно гоїдала головою, й на обличчі її тьмяніла тінь від крил, які непоправне горе розпростерло в їхній хаті.

— Настя знає? — спитав батько.

— Спершу ви їй скажіть, а я вже потім.

— Настя згодиться,— мовила мати.

— Хлопця я любитиму так, як Ляоню любив, а він мене.

— Згодиться...— обізвався й батько.— Й ти для нас як рідний.

— Як рідний,— сказала мати.

Й раптом батько надривно схлипнув, у горлі булькнуло глухим звуком, далі його згорбленим тілом струснув такий плач, що старшина відчув, як полотніе обличчям, як, віднімаючись, мертвіє спина від крутого морозцю.

— Ляоня наш,— видихав батько через плач.— Ляоня наш...— І, конвульсійно здригаючись побитою постаттю, не годен був спромогтись на мову.— Ляоня наш...

Старшина, чітко повернувшись через ліве плече, пішов до дверей так, наче на плацу перед лавою міліціонерів.

Уже не лунав спів горлиці в дубовому верхів'ї, і чулась у повітрі вечірня прохолода. Старшина одягнув шолом та краги, сів на мотоцикл, пружно виїхав за ворота. В скронях ритмічно пульсували живчики, наче ковалики-молотобійці не стомлювались лупити й лупити. Мотор набрав обертів, вулиця обіруч ринула назад потоком дерев, хат, городів, і цей барвистий потік густішав і густішав од збільшення швидкості. «Слухай, старшина,— звертався подумки сам до себе.— В тебе ніколи не було вірнішого друга, ніж Льоня Губатенко, з яким ти ловив бандитів і затримував грабіжників, з яким ти збирався рука в руку пройти все життя. Може, в тебе будуть інші друзі, з якими служитимеш і ділитимеш хліб-сіль, але такого, як Льоня, доля тобі вже не подарує. Ти сьогодні вволив його волю, грав на акордеоні й співав, хоч легше було б мовчати, лежачи плече в плече у спільній могилі. Слухай, старшина! Коли ти прийшов у лікарню, твій найближчий друг Льоня Губатенко вже лежав із охололим серцем і не міг сказати й слова ні про дружину, ні про свого хлопця. Але про це до самого скону знатимеш тільки ти, більше ніхто, й цей заповіт для всіх стане широю правдою. Прости, товаришу, що я любив і люблю твою Настю, ти ніколи вже не довідаєшся про найсокровеннішу мою таємницю, єдину, яку приховав од тебе».

Коли мотоцикл із вулиці вихоплювався на дорогу, з крайнього обійстя вискочив білявий хлопчик у коротеньких штаних на шлейках і, стріляючи з іграшкового автомата, кинувся слідом за мотоциклістом, випускав чергу за чергою, сміявся, весело кричав, а мотоцикл, невшкоджений, віддалявся, й старшина прямо тримав тверді свої плечі.

„У СИНЬОМУ НЕБІ Я ВИСІЮ ЛІС”

Спершу пригадую хлопчика з того далекого літа. Можливо, в нього були крила, які він завжди ховав під сорочкою, а то під курткою чи піджаком. Крила мали рости саме там, де на спині сходились до купи гострі лопатки. Літав на тих крилах низько над землею, поміж розквітлих будяків на пасовиську, поміж копиць свіжого сіна в лугах. Поряд із ним або над ним кружляли птахи, подивовані здатністю маленької дитини літати.

А відтак літав на крилах шпаркий погляд його зелених, мов горохові стручки, очей. Літав шовковистий чубчик, схожий на волоття кукурудзяного качана. Літали щоки — дві великі пелюстки польового маку, літали брови — дві стрімкі стрілочки.

А що хлопчик ніколи не мовчав, то разом із ним літали слова про те, що довкола бачив, бо він любив усе називати. Називав зірку — і вже летіла зірка, називав яблуню в червоних яблуках — і вже вирушала в політ яблуня.

А сам хлопчик звався Миколкою. Миколкою Кострубою. Кожне в селі здебільшого так і казало: «О, полетів малий Коструба на крилах».

Отже, спершу пригадую хлопчика з того далекого літа, а вже потім його собаку.

Бо, звісно, Коструба мав собаку.

Цей собака вдався рудої масті — такими рудими бувають восени гарбузи на городах. І навіть по рудих його боках темніли розмиті смужки, які ото оперізують опасисті гарбузи, щоб вони, мабуть, не розпались від своєї достиглості й сили-силенної зернят, схованих у їхніх могутніх грудях.

Лапи собака мав білі, наче надів білі вовняні панчохи, щоб не мерзнути взимку. Але чомусь не скидав ті вовняні панчохи і влітку, так і гасав. Чи боявся, що вкрадуть, коли зніме, чи, може, не парились йому лапи і в жнив'яну спеку.

На лобі хтось приліпив йому білу латку, то, звісно, собака з тією міткою й не розлучався.

А такої розумної морди не мав, певне, жоден собака. Я, потай від хлопчика, думав, що це хитре створіння має очі життєлюбного мудреця. Отого мудреця, який спромігся на мудрість не на схилі віку, а замолоду, коли можна вдовольнити всяке своє розумне чи нерозумне бажання.

Собаку звали Боніфацієм, і, мабуть, це було єдино справедливе ім'я для цього чотириноного життєлюбця з очима юного філософа.

І коли хлопчик змахував своїми невидимими крильми, зриваючись у політ, то разом із ним у цьому польоті завжди перебував Боніфацій. Пес Боніфацій летів слідом чи попереду по стежці між соняшників, майорів рудою своєю мастю через садок чи город, палав летючим огнем через долини, по чебрецях. Він натхненно летів разом із тими словами, які в польоті зривалися з уст хлопчика, і серед тих живих див, які таїлись у могутніх словах: серед хрещатого барвінку, що саяв неправдоподібно синіми вічками, серед криниць, що таїли цілющу воду, а також, звісно, серед стрічних людей, яких називав хлопчик, і серед коней, корів, телят, машин, мотоциклів!..

Хто відає, може, хитрий Боніфацій з очима життєлюбного мудреця більше втішався в тих польотах над землею, ніж хлопчик?

У всякому разі, мені подеколи здавалось, що саме так.

— Боніфацій! — чувся задихано щасливий поклик біля річки.

— Боніфацій! — лунало серед моря конюшини, над розквітлими хвилями якої білою квіткою цвіла голова хлопчика і язиком метушливого вогню показувалася стрибуча спина рудої масті.

І чомусь завжди мені чулось те, чого, можливо, не чув хлопчик. Мені чулось: «Я тут, Кострубо!»

А може, йому теж чулось, тому він так часто кликав свого вірного Боніфація?

Одного разу хлопчик запитав у мене:

— А може так статись, що одного разу всі люди перестануть розмовляти своїми людськими голосами?

— Як же вони тоді спілкуватимуться? — здивувався я.

— Дуже просто. Хай переймуть голоси пташок.

— Нічого не второпаю...

— Знаєте, що тоді б сталось? Одні розмовляли б між собою, як горобці, другі, як ворони, треті б, як сороки.

— Як би тоді розмовляв ти?

— Як щиглик!

— А твоя мама?

— Як ластівка!

— А батько?

— Як голуб!

— А, скажімо, я?

— Як лелека!.. Всі люди навчилися б говорити по-пташиному, тоді б тільки й чувся на всій землі пташиний спів, було б так цікаво!

— Але ж стривай, Миколко, поміркуй над таким. Щиглики розуміють щигликів, ластівки ластівок, голуби голубів, а лелеки лелек. І вже твоя мама-ластівка не зрозуміла б тебе, щиглику, а ти, щиглику, не зрозумів би свого батька-голуба. І така сім'я розпалася б.

— Чому?

— Бо ластівка полетіла б до ластівок, голуб подався б до голубиної зграї, а щиглик водився б із такими, як сам, щигликами.

— А ви полетіли б до лелек?

— Авжеж, до лелек.

— А потім у вирій?

— Восени полетів би у вирій.

Подумалось, що, звичайно, в цій метаморфозі багато привабливого — зняти з шиї комут набридлого побуду, звичних занять і майнути спільно з безтурботними птахами в екзотичні краї, звідати химерні почуття, набратись феєричних вражень... Але не я сам подався б у вирій, подалися б і всі інші люди, то що тоді сталося б із нашою рідною землею?

Хлопчик побіг, слідом за ним чкурнув пес Боніфацій, а через якийсь час вони обоє повернулись, тільки вже попереду біг Боніфацій, а слідом за ним Миколка Коструба. В обох палахкотіли очі, тільки в хлопчика вони палахкотіли зеленими гороховими стручками, омитими літньою грозою, а в розумного пса вони сяяли, як душі веселих грішників.

— Я не подамся до щигликів, а мама не полетить до ластівок, і батька нашого не заманять голуби! — ще здалеку закричав Миколка Коструба.

— Правду кажеш?

— Правду! Бо ми навчилися б перекладати мову на мову! Мову щиглика на мову ластівки й голуба. А мову ластівки й голуба на мову щиглика!

Того літа пощастило мені довідатись те, чого раніше й підозрювати не міг. Наприклад, я взяв від Миколки

Коструби, що не тільки, мабуть, люди ходять у гості одне до одного, а й дерева до дерев. Так, скажімо, верба в лузі, певне, ходить у гості до калини, й то святковими вечорами, гомонять тихенько. І квітки вчащають у гості до квіток — настурція до калачика, красоля до повитиці, матіола до березки, бо їм, напевне, теж кортить побути разом.

Може, комусь іншому я й не повірив би, але як я міг не повірити Миколці Кострубі, в якого за незмінного свідка завжди виступав пес Боніфаций!

Я також довідався, що зозуліні черевички не відцвітають так, як усі інші квіти. Просто настає пора, коли кожна зозуля взуває той цвіт на свої лапи й так літає в тому незвичайному взутті.

Авжеж, інші квіти відцвітають і в'януть, а зозуліні черевички завжди собі літають разом із зозулями по галях та левадах.

Це від нього, від Миколки Коструби, я довідався про таємницю заячого холодку. Мовляв, ця тендітна рослина виростає там, де в полі за грудкою землі переночує заєць. Але хіба наперед угадаєш, де куцохвостому заманеться переночувати? Ото вже по зелених, полохливих кущиках пізніше бачиш, де він снів свої короткі, сторожкі сни.

Може, вам кортіло б проникнути в таємницю волового ока? Чи збагнути загадку, яку криє в собі ведмеже вушко? Кінський шавель? Куряча сліпота? Суццю істину міг повідати тільки Миколка Коструба.

Іноді він всідався під стовбуром верби, а поряд всідався пес Боніфаций. Мені здавалось, що обое зосереджено стежать, як я ловлю рибу в річці. Здавалось, що обое навіть бачать крізь товщу води, як та риба плаває між куширу, як завмирає біля стебел очерету, як обачно оминає наживку на гачку.

Вони сиділи й мовчали, непорушні. Зрештою, я запитав:

— Миколко, де це ти зараз?

Він здригався, прокидаючись, і так само поряд здригався, прокидаючись, пес Боніфаций.

— Оце ми з Боніфациєм були в Києві,— казав хлопчик.

І мені, здивованому, здавалось, що в його замислених очах справді можна в цю хвилю помітити непевні відображення стародавнього міста над Дніпром — з золотими банями Лаври та Софії, подзьобаною кулями стіною «Арсе-

налу», річковим свіжим вітерцем над «Ленінською кузницею», ошатненими станціями метрополітену.

Здавалось, можна було побачити обриси міста, в якому насправді Миколці бувати не доводилося, та ось зараз силою уяви явленого отут, на цих луках, під спопелілим від спеки подільським небом.

Як багато, як цікаво Миколка Коструба зумів помандрувати в своєму юному віці!

Ото, скажімо, прийшли ви до лісу, рвете черешні чи суниці, довкола палахкотять сині дзвоники, туркочуть горлиці, а Миколка начебто з вами — й водночас десь далеко-далеко. Де саме? Не бачить лісу, не рве черешень чи суниць. А що ж він бачить замість дерев, які голоси замість пташиного співу чують його вуха? І так не хочеться необережним словом порушувати те зачарування.

Зрештою, наче прокинувся, знов опинився на лісовій галяві.

— Миколко, ти де був?

— Десь в Африці, а де — й не скажу.

— Обійшлося без пригод, чи з пригодами?

— Хіба трапляється без пригод? Боніфацій весь час виручав.

Авжеж, виручав вірний пес Боніфацій, бо хіба ж могло обійтись без нього чи тут, у лісі, чи в золотоголовому Києві, чи в джунглях Африки...

Та якось він пропав. Пропав лише на один день, проте за цей день де тільки не вибігав хлопчик, шукаючи. Вірніше, не вибігав, а вилітав, озиваючись тужливо кличним голосом, яким ото озивається чайка перед бурею. Кликав на околиці, в лугах біля річки, по чагарниках, по байраках, по глиняниках, — і нізвідки не чулось у відповідь заливчастого гавкання пса Боніфація.

За цей день хлопчик згас очима, обличчям, прив'яв своїми рухами, згорбився гінкою постаттю, як ото згасає, в'яне і горбиться самотня в степу житня стеблина, яку спалив подих смертовбивчої спеки.

Та вже ввечері пес Боніфацій прибився додому зі своїх невідомих блукань, і хлопчик знову ожив. Обое літали по селу, й кожній стрічній людині Миколка радісно казав, що Боніфацій знайшовся, ось він, поряд, бо хіба може зрадити вірний друг!

Того літа між нами відбулась розмова, що згадується й понині. Ми йшли через поле, довкола стежки слалась розквітла конюшина. Синів ліс праворуч, а попереду на

горбах розляглося село в садках. По блакиті небес пливли й пливли білі хмарки, й Микола, задираючи голову, стежив за їхньою плавбою. Пес Боніфаций то попереду біг, то ззаду, а то спинявся й задирав морду з очима життєлюбного філософа, наче теж стежив за польотом хмар.

— Де краще — на небі чи на землі? — мовив хлопчик.

— Згадай, — усміхнувся я, — ти колись запитав у мене: «Що сильніше — дерево чи літак?»

— Бо й справді, що сильніше? — не втямив моєї іронії хлопчик, який, здається, і понині не дошукався відповіді.

— У всього своя сила. І своя краса.

— Колись, — сказав Миколка Коструба, — люди додумуються до того, що селитимуться й на хмарах. А в синіх небесах посадять ліс, посіють пшеницю, розведуть квіти...

Можливо, в ту хвилию він уже бачив те, про що говорив. На отій частій хмарині бачив веселе село, на отій більшій, що сяє золотавим боком, бачив містечко, а поміж ними — березовий гай, у якому співають солов'ї чи в свої лунки дудки виграють іволги!

Можливо, бачив таку картину, а можливо, й іншу цей мій малолітній товариш, якому так баглося з'ясувати: що ж усе-таки сильніше — дерево чи літак?

Який у синьому небі хотів би посіяти ліс — із калини та дуба, з беріз та ялин, а в тому лісі поселити птахів.

Якому хотілося, щоб квітка ходила в гості до квітки, щоб люди розмовляли не людською мовою, а голосами голубів, журавлів, ластівок, і так, як птахи, восени, відлітали до вирію, в теплі краї.

Який, не полишаючи чорноземне подільське село, міг собі поміж його зеленочубих верб вибудувати золотоголовий Київ та й так сидіти поряд із вами: він у Києві, а ви під вербою на березі...

Того літа пес Боніфаций пропав удруге.

Знову хлопчик бігав по селу, розшукуючи, і, здається, ладен був запитувати про пса не тільки в людей, а й у дерев, вулиць, колодязів, кущів. Ладен був запитувати в собак, що сиділи на ланцюгах, у коней та гусей, що паслись у лузі. І знову голос його звучав кигиканням чайної тривоги, кличучи, благаючи.

Довколишній світ, начебто застаючись тим самим світом, що й досі, вже був іншим світом: це був світ без Боніфация.

І хлопчик не міг змиритися з цим ні сьогодні, ні завтра. Мабуть, він відчував, що я не хочу поділитися з ним якоюсь дуже важливою таємницею, бо, скільки літав по селу в пошуках пса Боніфація, скільки розпитував у людей, птахів та дерев, неодмінно звертав до мене.

Й наступного дня я затіяв таку розмову:

— Ти ж знаєш, Миколко, що квіти ходять у гості до квіток.

— Знаю,— сумно сказав хлопчик.

— І що люди колись навчаться говорити так, як, наприклад, ластівки чи лелеки.

— Авжеж,— згодився.

— Й відлітатимуть до вирію.

— А потім повертатимуться додому,— нагадав хлопчик.

— Колись житимуть на хмарах, а в синьому небі садитимуть калину, вербу, тополю, дуб, сіятимуть жито й пшеницю. Ти посадиш ліс, там співатимуть пташки.

— Посаджу ліс,— не став заперечувати він.

— А де зараз може бути твій пес Боніфацій? Можливо, йому закортіло побігти в Індію й погратися з бенгальським тигром.

— Він пограється і прибіжить назад?

— Пограється і прибіжить... А може, йому заманулось гайнути в Африку й побавитися з левами та носорогами?

— І знову прибіжить назад? — запитав.

— Звичайно, прибіжить... Згадай, адже коли ти бував у Києві, то повертався назад.

— Але в Києві ми бували разом із Боніфацієм! — вигукнув хлопчик.— А він мене забув узяти з собою.

— Він повернеться й наступного разу візьме. Ти чекай.

— Я чекатиму.

Після нашої розмови Миколка Коструба ожив і знову став схожий сам на себе. Крила, які він завжди ховав під сорочкою, носили його по селу, і в своєму польоті, звісно, хлопчик хотів якоїсь радісної миті стрітися з Боніфацієм, який ось уже скоро повинен був повернутись із далеких мандрів...

І тепер, коли вже минуло стільки часу, я пишаюсь із тодішньої нашої розмови. Не з того, що підтримав Миколчину віру в гостювання квіток, перельоти людей до вирію та з вирію. А пишаюся зі свідомого свого обману. Адже я бачив, як пес Боніфацій востаннє у своєму житті перебігав дорогу, як на нього наїхав вантажний автомобіль. І не

хтось, а я таки сам викопав яму в придорожній бузині й засипав його там.

Але чи міг я про цей випадок розказати хлопчикові, який літав?

Я не бачив Миколку Кострубу з того далекого пам'ятного літа, часто згадую наші розмови й подеколи з таким радісним очікуванням зводжу очі догори, наче навіч сподіваюсь нарешті углядіти в синьому небі посіяний і доглянутий його руками ліс — березовий та дубовий, калиновий та в'язовий, зі співом солов'їв та зозуль...

Ще подільське село раніше славилось не тільки чорноземом, садками та буряками, а й ставками з рибою. У повоєнний час рибу тут ловили і старі, й малі. Тітки з клумаками коропів, линів, плаіток та окунів добирались на базар не тільки в сусіднє село, не тільки в район, а й в область, де їхньому товару ціни не було, як, зрештою, і скрізь. За вторговані гроші купувались по міських магазинах платтячка дівчаткам і штанці хлопцям, черевички, сандалики, валянки на ваті, галоші, а також тюлька, хліб, пшоно, крупа, м'ятна карамель, ситро.

З риби не те що жили, а мали живу копійку. Добре, коли маєш заробіток на трудодні в колгоспі, добре, коли маєш картоплю, моркву та квасолю з присадибною ділянкою, добре, коли тримаєш корову й ця корова навіть доїть-ся, а ще краще, коли в твоїх руках крутиться ота жива копійка!

Згодом колгосп увійшов у силу, появилось удосталь тракторів та комбайнів, земля стала віддячувати врожайми, худоба — молоком, м'ясом, шерстю та шкурами, артільний сад не скупився на яблука, груші, вишні та сливи, з пасіки теж був непоганий взяток меду. Отже, згодом якомось самі собою поменшали значення й вага живої копійки, яку дехто мав із риби. Та й належного догляду ставки не мали, десь були розорані береги, десь засипані старі ручаї, десь замулені лугові джерела (давались взнаки інтенсифікація господарювання та засилля техніки, якої більшало і яка не завжди працювала з розплющеними фарами) — води в ставках поменшало, вони обміліли, подекуди висохли, вже не водилось тієї риби, що перше. А вбавилось риби, то вбавилось і рибалок, і колишня слава села — слава, яка докотилась не тільки до сусідніх сіл чи до району, а й до області, — пригасла.

Хоча й на безриб'ї — слід визнати — феномен колишньої слави водився й далі.

І тому коли в район діставались із адміністративних верхів люди для ревізій, в складі комісій для перевірок,

у складі делегацій для запозичення чужого досвіду або, навпаки, для поширення свого досвіду, їх часто везли в село Телепеньки на «лоно природи». А на «лоні», звісно, можна й відпочити після ревізій-комісій-запозичення-поширення, можна й рибки половити.

— Знаєте, в Телепеньках живе неймовірний чоловік, — інтригував районний представник, коли комісія-ревізія-делегатія вже сиділа в машині, а машина прудко бігла, зриваючи розкішні шлейфи подільської куряви.

— Що за чоловік? — гострувато цікавилисьь.

— Ас риболовлі!

— Знає місця, де найкраще клює?

— Куди таким проти нашого аса!

— Може, вміє готувати монастирську юшку?

— Монастирська юшка вже потім! А спершу треба риби наловити, так? То він її ловить без вудочок і ятерів.

— Хваткою? На перемет? Донкою? Сіткою?

— Руками! Ото роздягається, пірнає у воду, а на беріг повертається з рибою.

— Мабуть, у корчах дістає...

— А коронний номер у нього — риба на замовлення!

— Як це — на замовлення?

— От, скажімо, ви просите зловити голими руками королівського коропа. Пірнає у воду й без королівського коропа не повертається. Так само кажете зловити плітку — він ловить плітку.

— А попросити, щоб зловив баночку червоної ікри? — жартували гості. — Або кілька кілограмів балічка? Чи консервованих далекосхідних крабів?

Отже, вода в Телепеньках була вже не та, риба не та, а слава про рибу й цього знаменитого рибалку досі трималась, жила вже своїм життям. Кожен виходець із Телепеньок, потрапляючи в Київ, у Москву, за призовом до армії чи за комсомольською путівкою на ударні будови в Сибір, Казахстан чи на Крайню Північ, розказуючи новим товаришам про своє село, неодмінно згадував за їхнього Якова Нечиталюка, наділеного вмінням ловити рибу голими руками. Скрізь слухали, захоплювались, дивувались, які тільки чудеса та чудотворці трапляються на білому світі!

Отже, розголос про Якова Нечиталюка з часом набрав всесоюзного масштабу, і, безумовно, в легендах його постать обросла такими неправдоподібними подробицями, що сам себе він навряд чи й упізнав би в тих легендах.

Та й таке слід сказати... Слід сказати, що — на гірку досаду голови сільради та голови колгоспу в Телепеньках — десь на нараді в районних чи обласних верхах хтось неодмінно кидав:

— Телепеньки? Це ж бо які Телепеньки? Чи не ті, де рибу големи руками ловлять?

Або таке:

— Телепеньки? Це те село, де й облизня вміють зловити голіруч!

От і виходило, що заплющувались очі на трудовий ентузіазм і виробничі показники колгоспу. Якби ж той ентузіазм і ті показники були нікудишні, то хай би вже глузували, що годні навіть облизня зловити голіруч, такі вже майстри й хитруни. Але ж річ у тому, що колгосп ішов за зведеннями на другому-третьому місці, мав своїх орденоносців, заслужених механізаторів, шановних депутатів, сивих ветеранів громадянської та Вітчизняної, аж ні, чомусь не про них насамперед згадувалось, а з упертою й несправедливою послідовністю таки про Якова Нечиталюка!

Хоча сам чоловік про свою славу знав мало. Ото слава жила своїм життям — яскравим, незвичайним, а він — своїм скромним і тихим, відмінним од слави. Та й таке порівняти: слава сягнула берегів Льодовитого й Тихого океанів, почувалася своєю, а не гостею на магістралі віку БАМ і по інших не менш знаменитих місцях, а Яків Нечиталюк знав тільки береги напіввисохлих ставів у Телепеньках і коли вже кудись і виїжджав, то здебільшого в район по цвяхи, клямки, шурупи, гайки та інше залізне збіжжя, таке необхідне в його роботі м а й с т р а.

Коли в селі зводились хата, хлів, гараж чи погрібник, то майже завжди було кликано, звано, прошено Якова. І хай би тільки ставилися стовпи чи зводились крокви, клались лати чи мостились лаги і настелялась підлога, завжди гукали Нечиталюка, бо не було біля хати роботи, якої б він не робив, не вмів чи не знав. Бо він був мастак закладати фундамент, лити стіни зі шлаку чи класти з цегли, вивершувати гребінь, зводити стелю, він знав, де й куди який цвяхок забити, який має бути поріг, де слід стояти печі, грубі, плиті.

Мабуть, у Телепеньках не було такого житла, де б він не доклав своїх рук. І так само по інших селах. Але, на диво, слава м а й с т р а не виходила за межі Телепеньок та околиць, вона ніяк не могла змагатися зі славою людини,

котра вміє голіруч зловити у воді будь-яку рибу. Отже, як бачимо, слава славі не пара, навіть якщо йдеться про одну й ту саму людину.

Так от, Яків Нечиталюк любив свою роботу м а й с т р а. Й саме цією славою пишався і дбав про неї. І, як кожний трудящий чоловік, ніколи не відмовлявся від пригощання. Попрацювавши до пізньої зорі та до холодного поту, він старанно мив чорні свої від рубців, мозолів та куряви дебеті руки, сідав до столу й неквапливо починав їсти. Інші в гурті гомоніли, жартували, посміювались, а Нечиталюк у розмови не встрявав, на свої дотепи не спромагався, а на чужі не реготав. Неквапливо відкусював хліб, роздумливо жував м'ясо, неспіхом гриз цибулю. Коли наливали чарку, то не відмовлявся, випивав без слів, проте після випитого ні жвавішав, ні веселішав, а так само зосереджено брав, жував, ковтав.

Але майже завжди за такого застілля наступала мить, коли Яків Нечиталюк, наївшись і напившись, втрачав будь-який інтерес до страв і напоїв. Якусь мить послушавши застольну балачку, він теж встрявав до спільної бесіди.

— Все це так, — озивався Яків, — усе це так.

— Що? — запитували.

— Все, що ви говорите, — переконано відказував Нечиталюк.

Люди за столом замовкали, знаючи, що наспіла його пора. А також із прихованою недобррозичливістю очікуючи, кого ж цього разу вибрано за жертву. Бо коли вже наспіла його пора, то неодмінно мала бути вибрана й жертва.

— Але ж не все так, як ви думаєте! — глухим басом казав Нечиталюк.

— А що не так? — обережно запитували.

— Ось я, скажімо, інкубаторський, тобто приютський, з дитбудинку. Де мої батько й мати — ніколи не відав. Може, вмерли, то я до приюту втрапив, а може, й досі живі, та як раніше не подавали голосу, то вже тепер не подадуть. Бо то які часи були? То тобі революція, то громадянська, банди всякі, завірюха, так?

— Мело тоді, авжеж, — згоджувались.

— Може, денікінці побили, може, відщурались від мене, так? Але ж, — палко прикладав долоню до грудей, — хочеться мені знати: хто вони такі?

— Авжеж, усім хочеться...

— Хочеться знати: хто мати? Хто батько? А як узнаєш, га? Світ кругом широкий, а глухо, ніхто не озветься,

не скаже.— Де той корінь, га? Я ж людина, хочу знати...
А що ми знаємо про себе?

— Мало. Ще батька й матір, ще діда й бабу...

— А далі, а за дідом і бабою?.. Ось ти, приміром...

Той, до кого звертався, вже наперед здогадувався про свою долю. В таких випадках дехто намагався обернути все на жарт, дехто відмовчувався, а дехто просто тікав із-за столу. Якщо тікав — знаходилась інша жертва, але ідея, з якою Нечиталюк носився, як дурень із писаною торбою, мала бути доведена до кінця.

Цього разу звертався до Василя Гонтаря, котрий за своє життя де тільки встиг побувати! У Воркуті рубав вугілля, в Мурманську ходив у портових вантажниках, в Астрахані був робітником консервного заводу, у Вінниці трудився на суперфосфатному, в районі слюсарем паровозоремонтних майстерень. До всякої роботи брався, знав усі ремесла, проте жодної роботи по-справжньому не любив і жодному ремеслу не віддав повністю своєї душі. Залицявся до різних дівчат, але шлюбу так ні з ким і не взяв. Жив із жінками бездітними й багатодітними, можливо, десь у світі посіяв і своїх дітей, але про них або зовсім нічого не знав, або знав дуже мало, перекочуючись по чужому життю й по чужих почуттях так, як перекотиполе по степу.

Зрештою, в Телепеньках померла самотня мати, й Гонтар, викликаний листом, прискочив у село, щоб продати хату й знову повіятись. Але хату чомусь не продав і в безвість не завіявся — мабуть, тому, що обважнів черевом, полисів головою, а в грудях перестали густо скажені, безпритульні вітри. В селі теж не мав певної роботи і, прагнучи гарячого заробітку, то комусь хату помагав зводити, то з гробарями копав яму для небіжчика, там вибуртував яму під погріб, там звів погрібник... Сім'ї не завів, проте обпирала й варила йому їсти молодиця, в якій в давніші часи спинялись, як правило, всілякі уповноважені — по яйцях, по шерсті, по молоку, по хлібоздачі.

— Ну, я, то й що,— безпечно відказував Василь, прозваний у селі бовтуном, бо завжди — йде чоловік, сидить чи лежить — у животі йому бовтається щось.

І коли зараз обізвався, то йому й при звуці голосу бовтнуло.

— Коли ходив на могилу до своєї матері?

— Та ходив колись, а що?

— Ні разу не ходив. Ото як люди закопали без тебе, так і стоїть могила. Та ще ростуть на ній ті півники, що баба Тизунька посадила. А ти що посадив?

— Нащо садити, коли посаджено? — посміювався бовтун.— Якби той бур'янець помагав...

— Якби той бур'янець здатен був і воскресити, то ти його не тицьнув би в землю,— похмуро виказував Нечиталюк.— Що виходить? Може, мені б самому хотілось піти на могилу батька чи матері своїх, а де шукати? Нема.

— Послухай, Якове, живим за живе думати, а ти...

— Живі повинні пам'ятати за свій рід, як же інакше. Ото дивишся у вчорашній день — і всіх бачиш, геть-чисто всіх, які в тебе були предки.

— Чого назад оглядатись...

— Ти, Василю, хоч свого діда знаєш? Чи бабу пам'ятаєш? — навідав Нечиталюк.

— Не знаю... А навіщо?

— Може, твій дід із чумаками по сіль ходив?

— То й що? Подумаєш!

— А твій прадід, може, турків на Шипці бив? А прапрадід із наймитами палив пана?

— Чи на нашу долю своїх Шипок не вистачило?

— Я тобі, Василю, скажу... Добре, що своїх дітей не маєш.

— Авжеж, добре,— засміявся Гонтар, і в животі йому бовтнулось так лунко, як ото лунко хляпає жаба у воду.

— А добре чому? Бо, може б, і згадували свого батька; а чи ти заслужив на їхню пам'ять?

— Що ж із тієї пам'яті? Що з пошанівку? Ні кожуха не пошиєш, ні чобіт не стулиш.

Яків Нечиталюк грізнів чорним лицем, карбував слова:

— Живеш, мов кукіль. Чуже місце займаєш за столом. Ось, може, зараз за цим столом сидів би хтось достойний.

— То що, встати мені? — безтурботно всміхався Василь Гонтар, і в його плюсклих очах не було ні гніву, ні образи.

— І встань, і геть іди! — з придигом наказував Нечиталюк.

Хтось із хазяїв, за чім столом обідали чи вечеряли, просив помиритись, мовляв, по рівній праці для всіх рівний відпочинок і товариська бесіда, проте Нечиталюк незмигливим, камінним поглядом утелющувався в свою жертву, й той камінний погляд горів невмолимим наказом, і Василь Гонтар таки зводився і йшов геть. Краце було

піти, бо Нечиталюк не відсахнувся б від чужої горлянки, не дав би дихати.

За оцю в'їдливість не те що недолюбували, а побоювались Якова Нечиталюка. Поважали за роботящість, за сумлінність — коли вже майстрував двері, то це були двері, через які й весілля рікою могло влитись до хати, й небіжчика за поріг винесеш, коли вже викладав піч, то на її теплій черені не тільки на копу дітей можна було розстаратись, а й вигрівати на старість ревматичні кості. Проте знали: сьогодні Яків Нечиталюк присікався до бригадира, виказав йому за глухоту й забудькуватість до бабиної могили, ввввв завтра вже причепився до бухгалтера, який знає тільки рахівницю, дебет-кредит, сальдо-бульдо, а прийти в школу й розказати піонерам про свого діда-котовця ніяк не збере часу, позавтра зігнав злість на молодій доярці, яка, вийшовши заміж і побудувавшись, не захотіла зі старої хати в нову перенести фотопортретну галерею всіх своїх родичів до сьомого коліна, мовляв, і старорежимні вони, й старосвітські. Гаразд, сьогодні, ввввв завтра, позавтра відводив душу Яків Нечиталюк із кимось іншим, але хто гарантує, що за першої-ліпшої нагоди не настане твоя черга, що Яків не вчепиться до тебе? А він завжди знайде, що сказати, бо за всіма бачить один і той самий гріх, та й, коли подумати, справді таки водиться той гріх за кожним. Клопочуться чим? Клопочуться шматком хліба насущного, телевізором, холодильником, машиною, зарплатнею, живуть днем нинішнім, заглядаючи в завтрашній, а не в учорашній, що правда, то правда.

Отже, чимало знаходилось таких, що оминали Якова Нечиталюка, а коли вже зводило до купи якесь діло, то намагались швидше розскочитися в різні боки, так безпечніше.

А ця пригода сталась торік, улітку.

Яків Нечиталюк разом із іншими дядьками косив із досвітку до полудня в лісі траву. А як наморились, а як сонце припекло, подались по хатах, і Яків теж почовгав додому. Тінь його куца з косою через плече скидалась на журавлину, й чоловік раз та вдруге всміхнувся зі своєї тіні, коли раптом його було покликано з кущів горішини над водою.

«Волга» й «Жигулі» з розчиненими навсїбіч дверцятами скидались на жуків, що розгорнули крила й наступної миті вже зірвуться в політ. І так само підпила білотіла компанія, розмахуючи руками, була схожа на коників та бабок,

які втратили свою пігментацію й теж безнадійно намагаються відірватись від землі.

Серед цієї дверцятокрилої та рукокрилої зграї сидів, теж у самих тільки плавках, молодий чоловік, який усміхався Нечиталюку, як знайомому.

— Що, Якове, — засміявся, оголюючи міцні ікла в широкому роті, — не впізнаєте?

І коли той заперечливо похитав головою, довкола всі засміялись.

— Траву косили? Присядьте з нами та по чарці випийте.

Нечиталюк присів і, за своїм звичаєм, після чарки почав неквапливо їсти все, що лежало на простеленому брезенті, — мастив паштет, брав шпроти, огірки, цибулю, сир, шинку. Компанія гомоніла, сміялась, кидаючи цікаві позирки на Нечиталюка, який — після косовиці — вдовольняв голод. Зрештою, обізвався той, що покликав Якова до компанії:

— Ось не вірять, Якове, що ви можете голими руками зловити рибу.

Нечиталюк глипнув на веселу компанію, та не відповів, а так само жував шинку, хрумтів цибулею, редискою. І коли вже на нього перестали звертати увагу, скинув розтопані черевики, зняв штани, сорочку, майку, зоставшись у довгих трусах.

Розвальцем пішов до берега й обачно ступав по воді, хапаючи дрижаків. Дихнув глибоко раз та вдруге й занурився так, наче сокирою потонув у калабані. Дехто з компанії зостався біля машин, дехто подався на берег.

Вода за очеретами якийсь час зоставалась гладенька та блискуча, мов скло. А потім на плесі це скло взялось виром, вибухнуло, розпалось клаптями й бризками голубого литва, й над поверхнею, відсапуючись, появилася Яків Нечиталюк.

У руках він тримав сріблястого сазана.

Всі закричали, зааплодували. Обличчя аса риболовлі не виражало ніяких емоцій. Піднесли чарку, він випив. Сазан, кинутий на берег, бився у траві, спалахуючи на сонці біло-червонястим переблиском.

— Хоч побачили — однаково не віриться, — гомоніло жіноцтво та чоловіцтво. — Таж наче риба сама до рук не йде, а тут пішла.

— Якове, ще! На цей раз — лина! Чи сома! Ви ж на замовлення можете зловити?

— А 'я згадав тебе,— похмуро мовив тому молодикові, що покликав до компанії.— У воді згадав уже, як зловив сазана. Ти син Ганни Федорівни, вчительки, Борисом звати.

— Точно! — зрадів син телепеньківської вчительки.

— Ти де тепер?

— У Києві, заступник директора фабрики. Треба що дістати — звертайтесь до мене. Й вони всі,— мав на оці решту приїжджих,— кожен на своєму посту, а це їхні жінки та дівчата... Якби ляща зловили, то й на юшку вистачило б! Ну, спасибі за атракціон!

Яків Нечиталюк назад у воду лізти не квапився. Пригаслою барвою осінньої конюшини цвів погляд, руки звисали вздовж тулуба двома важкими жердинами.

— Скільки ж це тебе в селі не було, що вже й призабувся мені?

— Як не було, коли є! — посміювався Борис, синок Ганни Федорівни, почувачись упевнено, як почувався б хазяїн цього лісу, берега, неба.— Аж куди на пікнік забились, хоч можна було б ближче до Києва.

— А в Телепеньки чом не заглянув?

— До кого?

— До людей.

— Якби хтось із родичів жив, можна було б до родичів, та нема.

— А до матері, до Ганни Федорівни?

— В могилі мати, ви ж бо знаєте,— скучним голосом сказав заступник директора фабрики.

— Зловіть ще рибу... так цікаво... зваримо юшку,— озивалось безтурботне товариство.

— От і приїжджав би на могилу та говорив би з матір'ю,— правив своєї Нечиталюк.— Бо хіба не кортить поговорити з матір'ю?

— З сирою землею хіба що...

— З матір'ю, а не з сирою землею. Думаєш, їй не хотілося б послухати?

— Матері? — вчительчин син дивився отетеріло.

— Матері, а кому ж. Онуків маєш? І про онуків розказав би їй. Вже, либонь, без неї женився та дітей надбав, хай би довідалась про них.

— Ви серйозно? — примружився, й на примерхлому від недавньої радості моложавому обличчі проступили жорсткі й тверді риси.

— От я, приміром, інкубаторський, тобто з приюту, з дитячого притулку...

— Гайда до столу, бо напої випаруються,— перебив заступник директора фабрики.

Компанія всілася на брезенті, а Яків Нечиталюк якийсь час стояв на березі, а біля його ніг лежав заснулий сазан. Колупнув пальцем рибу й почвалив до машин, що й досі не відірвались від землі, марно настовбурчивши всі розчинені наобіч дверцята, мов крила.

Яків спинився над головами компанії.

— То що я хочу сказати? Може б, мені самому хотілось поговорити з матір'ю, але з ким погостиш, коли навіть могили нема...

— Послухайте, ви завжди співаєте за упокій, коли треба за здоров'я? — Син Ганни Федорівни розмовляв тоном, яким, певне, розмовляв із підлеглими на роботі. І з обличчя став людиною, безмежно далекою від Якова Нечиталюка й недавньої галасливої пригоди, коли було зловлено рибу голірuch у воді.

— Ти тут не порядкуй, не командуй,— глухо сказав Яків.— А тільки чому б тобі дітей не привезти в Телепенки...

— До кого він дітей привезе? — виступила на захист приїжджа компанія.— Ні гнізда ні кореня.

— І гніздо є, і корінь є, тільки треба їх триматись. Таж і онуки не були на бабиній могилі, хай би барвінок полили. Ганна Федорівна, може, півсела нашого вивчила, то люди не оминають її могилу на цвинтарі, а чом би дітям не приїхати й не вклонитись?

— Я сам знаю, як виховувати своїх дітей!

— Знаєш, а не виховуєш. От я інкубаторський...

— Слухайте, ви!.. Феномен!.. Ви зловили свою рибу?

— Зловив...

— То беріть свою рибу і йдіть геть! — І, застерігши, що дядько нікуди не збирається йти, а зараз ось знову візьметься за проповідь, умить змінив наміри: — Чи нам тут клином світ зійшовся? Збираймо манатки та гайда звідси, знайдемо не гірше місце, а краще, бо чом це кожен має заважати!

Яків Нечиталюк одягнувся, взувся, поклав на плече косу і, стоячи з косою, похмуро стежив, як компанія хутко збирається, сідає в машини. На нього вже ніхто не звертав уваги, мовби на корч або на горіховий куц, яких траплялось тут поспіль.

Заревли мотори, і, гойдаючись, машини поповзли вгору по схилу, зблиснули вікнами на гребені горба й пропали.

Літній полудень сліпив сонцем, дурманив різнотрав'ям, гув комахою та виспівував птаством. Наче підфарбований синькою, фіалково чорнів ліс, мирний спокій води за очеретами не порушувало ніщо, й село неподалік було виразне, мов на картині прискіпливого художника-копіїста. Яків Нечиталюк якийсь час іще стояв у центрі цієї подільської краси, в центрі всесвіту, а потім із косою на плечі подався геть...

Химерний чоловік, що й казати. Такої великої слави, як він, не має ніхто ні в Телепеньках, ні по околицях. І часто допитуються в нього, як йому щастить рибу у воді зловити. Чи такі місця знає, де риба нічого не боїться, чи вміє гіпнотизувати її. І як розплющує очі у воді, щоб дивитись. І чи ганяється за коропом чи карасем, коли тікають. І чи не страшно щупака чи щуки, бо пащі в них зубаті, пальців не клади.

Розпитуються, бо хіба ж побачиш, хіба вгадаєш, як він там у глибині ловить рибу? Не побачиш, не вгадаєш — все приховано товщею води. І з тієї товщі води раптом виринає мокрий дядько зі здобиччю, що б'ється в чіпких руках!

Нечиталюк мовчки слухає ті розпитування, пропускає мимо вух жарти і кепкування, мовби й не його стосуються. У якомусь товаристві чи за якимось застіллям визріває в його естві думка, що їсть його поїдом повсюди, не дає спокою, за якусь мить обізветься дядько Яків, уже, мабуть, і вибрано чергову жертву.

— Усе так, усе це так, що ви говорите, — зриваються перші слова. — Але не все так, як ви думаєте!

Його слава людини, що ловить рибу голіруч, росте й росте, завойовує нові села та міста, владно опановує нові ударні будови, трудові колективи на шахтах і заводах, окремі підрозділи армії, кораблі флоту, а Яків Нечиталюк і не підозрює про свою славу.

ЩО МИ ЗНАЄМО ПРО ЛЮБОВ

Блокпост, на якому зупинявся цей приміський поїзд (пасажери жартували, що він стає біля кожного стовпа), залишився за стіною лісопосадки, і я опинився в безлюдному полі. Мела хуртовина, й блокпост зник за її пеленою, як і лісопосадка розтанула, й дорогу до села можна було вгадати хіба що по наметених кучугурах снігу.

Звечоріло ще в поїзді, й тепер я потерпав, щоб не заблукати в незнайомому полі. Адаже до цього подільського сільця, званого Сосницею, добрався вдруге, а вперше це сталось минулої суботи, ополудні.

Хуртовина була в обличчя, засліплювала очі шмальною крупною, і я звів комір та опустил голову на груди — так, наче буцався з вітром. Був я тоді молодий, тільки недавно почав працювати в редакції газети і, змагаючись із хуртовиною, то мугикав популярні пісеньки тих часів, то голосно декламував вірші, відчуваючи, що пісеньки та вірші збадьорюють мою кров ще дужче, ніж мороз, шпаркий вітер і сніг.

Здибавши нарешті три верби, що гурточком мерзли в зимовому полі, я зрадів: незабаром із снігового мороку постане старий колгоспний сливняк, що чорнітиме де-не-де похмурими деревами, за сливняком зразу ж Сосниця!

І тільки я зрадів, що благополучно перейшов заметільне поле від залізниці до села, як зовсім близько, у сливняку, бухнув рушничний постріл.

Постріл був такий несподіваний, що я присів до землі, оглядаючись на всі боки. Хто стріляє і в кого? В зловмисника, в злодія, в розкрадача соціалістичної власності чи, може, просто хтось захотів одвести душу? Захотів одвести душу — й розрядив рушницю в білісінський світ, у безбережне море снігового бушовиська!

З-поміж скособочених стовбурів сливняка, зі снігової веремії, вигулькнула людська постать, наближаючись. Я звівся, напружено очікуючи. Постать була у валянках, кожусі і шапці вовчого хутра, яке облямовувало начебто доброзичливе чоловіче обличчя.

— Хто такий?

Кучугурками снігу обросли кострубаті брови, так само сніжинки замели опуклі щоки, ямку на підборідді. На цьому заметеному снігом обличчі великі очі здавались двома ополонками глибокої води, що не замерзають і в сильні морози.

— Людина.

— Бачу, що людина! — Постать у білому кожусі переклала рушницю з однієї руки до другої. — Звідки?

Може, переді мною стояв сторож. А може, чоловік, якому сільрада з певних міркувань доручила стеретти вхід до села. Тобто, зважаючи на місцеві умови, з якими я не був знайомий, цілком офіційна особа. І я сказав, що з міста.

— А з якою метою? — почулося запитання.

— До тітки Меланки.

— До Марушак? — Грізна постать, видно, знала тітку Марушак. — Може, родич?

— Родич, — мовив я, хоч ніяким родичем тітці Меланці не доводився.

— Ясно, — зм'якшуючи тон, сказала постать із рушницею. — Можна йти.

Я видобув ноги зі снігу, обминаючи незнайомця, що непорушно застиг, і, чомусь злостячись на нього й на себе, запитав:

— А ти хто такий будеш?

Й на диво, постать у кожусі обізвалась одміненим голосом — це був ламкий голос парубка, що змерз від холоду.

— На зайців засів у сливняку!

— Як то на зайців? — не повірилось мені.

— Засів, може, встрілю.

— А перед цим по кому стріляв?

— Так... примарилось.

— Значить, мисливець?

— Ага! — несподівано зареготав, і в тому сміхові вже зовсім пропали ворожі нотки, натомість чулись тільки дружелюбні.

Та й, горблячись, почвалав у сливняк, де, мабуть, мав засідку, й скоро пропав у мигливих пасмах заметілі.

Кволим проліском блимнув вогник за яблунями старого саду, і я побрюхався по коліна на той приятний поклик: То цвів вогник у Меланчиній хаті, що мало не по вікна потонула в снігу, а перед порогом так намело кучугуру — вдосвіта доведеться тітці відгрібати лопатою, щоб пробити стежечку до криниці, до погребка, до хвіртки.

Я постукав у шибку й підійшов до дверей. Тітка довго допитувалась із сіней, нарешті впізнала (чи вдала, що впізнала) і, клямцнувши клямкою, впустила мене в сіни разом із хурделицею. Тут я обмітав віником чоботи, оббивав поли пальта, обтрушував шапку, а тітка лише зітхала:

— Хіба можна в такій благодній лахманині — і в дорогу, і на мороз?

І вже в хаті, коли я роздягнувся, щиро поспівчувала: — Ох, нема кому бити, певне.

Сама тітка хоч і сиділа в хаті, зате була озута в прошиті валянки чорного рубчика, в довгій спідниці, у в'язаній кацавейці, на голові хустка кролячого пуху.

Очі її жваві скидалися на чорнобривці-повняки, а щоким — наче двоє підпечених, підрум'янених у печі яблук.

У тому, як виглядала, як трималась, як говорила, відчувалось близьке щось і рідне, мовби з тіткою Меланкою були знайомі споконвіку, а не з минулої суботи, коли перекинулись кількома фразами, умовившись про зустріч.

— Подалися б у кіно чи на танці, а то до мене, в Сосницю!

Господиня таки вболівала, що я бив ноги у неблизький світ, почувалась винуватою, і та її винуватість ще дужче зріднювала.

— То покажуть свою фотографію.

Вона мовби й не почула — подалась до печі, відсунула заслінку, рогачем дістала банячок, закушканий ганчір'ям.

По стінах у хатині висіли рушники та портрети в різьблених дерев'яних рамках. Над ліжком красувався яскравий плакат, випущений до Першотравня. Поки я розглядав сімейні фотознімки, тітка насипала в миску пахучої печені, накраяла хліба й виставила на стіл вишневої наливки в літрової пляшці білого скла.

— Підкріпіться, бо зголодніли з дороги.

Хіба станеш відмовлятися? Тітка дивилась, як я їм, і її чорнобривці-повняки цвіли якимось давнім спомином, так мені здавалось.

Поговорили про всяку сільську всячину (і що діти через мороз та хурделицю кілька днів не відвідували школи, й колодязь замело біля млина, й хліба вчора не завезли до сільмагу), та на язичі мені крутилось одне й те саме, і я знову нагадав:

— Похваліться своєю фотографією.

Про цю фотографію минулого разу сказав мені голова колгоспу. Сиділи в його вистудженому кабінетику, гово-

рили про снігозатримання, про вивезення гною на поля, аж тут через напіводхилені двері засвітилися чорнобривці-повняки, засвітилися і зникли. «В тітки Меланки є фото-знімок із часів громадянської війни,— сказав голова.— Попросіть глянути, може, вдасться щось написати».

Тітка Меланка зняла зі скрині, що побликувала обкутими залізом вуглами, барвисту веретку, підвела віко. Далі стала перегортати сорочки, блузки, кофтини, рушники, сувої старого полотна, хустки, якийсь давній крам — і з-під усього цього збіжжя, нарешті, дістала прямокутний згорточок білого полотна.

Розгорнула полотно й спершу глянула на знімок сама, наче впевнитись мала в чомусь, а тоді вже подала мені.

На пожовклому глянцюватому папері, вже полушеному, обстріпаному, постав загін котовців. Було їх чоловік тридцять — усі молоді, багато з вусами, в шоломах із зорями, в портупелях, кожен дивиться в об'єктив прямо, твердо. Воїни громадянської, які назавше zostалися молодими на цьому знімку. І в ту далеку мить — іще всі живі.

Такі знімки, які в найдрібніших подробицях реставрували минуле, завжди мали на мене магічний вплив.

— А як фото потрапило до вас?

— Передав Корзун після того, як було вбито Миколу.

— Хто такий Корзун?

— Сільський наш, із Сосниці, служив разом із Миколою в котовців.

— А хто Микола?

— Ось він,— і показала пальцем на фотознімку.

В другому ряду, напівлежачи на зігнутому лівому лікті, плечем до плеча свого побратима, з шаблею в піхвах при боці, з твердими скалками зіниць у скрижанілих водах очей, з обвислими хліборобськими вусами,— таким постав той Микола, на якого старенька господиня показала пучкою пальця.

— Миколу в Овечачому вбито,— озвалась Меланка.— На дзвіниці.

Овечаче лежало за кілька сіл та хуторів од Сосниці, вербове та вишневе, гарбузове та соняшникове село — як багато довколишніх подільських сіл.

— На дзвіниці?

Меланка тримала руки перед собою, наче ось-ось мала відібрати фотографію, наче застережливим тим рухом виражала побоювання за її цілість.

— Вони з кулеметом поховались на дзвіниці, а овечацький піп візьми й видай. Якби не видав, то вони багато б перебили з тієї Марусьчиної банди. А так підкралась через вишняки й підпалили щось там у дзвіниці. То Микола з хлопцями що? Думали вирватись із вогню, їх постріляли.

— А ще кого ви знаєте на знімку?

— Більше нікого.

— Михайла Корзуна тут нема?

— Нема,— похитала головою.— Михайло в нашому селі був організував комуну, потім його забрали вчитись у Москву, кажуть, на командира, то вже більше до села не повертався. І родичі не знають, де подівся, а тільки, певне, десь є, засекречений.

— Засекречений? — здивувався я, прикинувши в умі: скільки ж це нині років Михайлові Корзуну, а він, як сподіваються односельці, й досі засекречений.

— Так усі говорять.

— А Микола ким доводився вам?

— Череду разом пасли,— відказала тітка Меланка, тримаючи руки перед собою, наче ось-ось мала перехопити фотографію.

— Не брат, не родич? — нетямковито допитувався я.

— Через вулицю жив од нас, нікого вже з їхньої рідні не лишилось. Худобу пасли разом то в лісі, то під хутірцем. А як закуріла війна, то й подався до котовців, хоч і молодий. Потім Корзун Михайло вернувся в село й приніс цю картку не батькові з матір'ю, а мені. Мовляв, Микола збирався сам подарувати мені. Йі розказав, де вбито. А потім навідувалась у Овечаче, балакала з людьми, то вже знала, як вони сховались на дзвіниці, як їх випалювали. І за попа овечацького, що виказав, досі пам'ятають. Їх поховали там біля млина.

— Так і живете самі? — запитав, здогадавшись, чому саме їхній сосницький Микола просив передати цей знімок Меланці, чому рідкісна фотографія свято зберігається в скрині на дні.

— Чому сама? З людьми живу,— відказала господиня.— Хіба сама, коли весь час у колгоспі?

— Йі зараз у колгоспі?

— Та ні, в конторі чи підмету, чи в ґрубці напалю, чи води принесу.

Колись вона була така сама юна, як і Микола, чию молодість назавжди зберіг цей пожовклий знімок. На цьому знімку він закоханий у Меланку, з якою жив через

вулицю, з якою разом пасли худобу — чи в лісі, чи під хутірцем...

Я глянув на господиню — так закортіло, щоб із мерехлива зморщок на її обличчі, з сивого туманцю, яким вилось волосся, зі скорбної тиші очей, схожих на чорнобривці-повняки, постав образ молодої череднички, яку полюбив оцей котовець із шаблею в піхвах при боці, з сумовитими хліборобськими вусами!

На жаль, моє бажання зосталось тільки бажанням, і магія перетворення не відбулась.

Ще розмовляли з нею про село та колгосп. Подеколи завивав вітер, шарудів по загаті сніг, а то зненацька хуртовина біла тугим крилом по шибках, наче хотіла вскочити в хату й загасити вогонь приязної бесіди.

Й, поки точилась бесіда, з думок мені не йшло одне й те саме запитання...

— Чи не дасте цей фотознімок бодай на кілька днів? Я привезу...

Вії Меланчині злякано здригнулись, кинувши мигливу тінь на очі, і вже наступної миті, взявши знімок із моїх рук, дбайливо загортала пожовклу картку в клапоть полотна. Відчинивши віко скрині, попорпалась серед хусток, сорочок та рушників і сховала свій скарб десь у куточку на самісінькому дні.

Що ж, доведеться приїхати в Сосницю з редакційним фотографом, перезняти картку, а вже потім зайнятись вивченням її історії, встановлювати людей, пам'ять про яких вона зберегла.

Шкода мені було розлучатись із хазяйкою, з її картою, надійно схованою в скрині, і, зволікаючи з прощанням, я сказав про свою дивну зустріч у старому сливняку на сосницькій околиці.

— Та це ж Степан,— усміхнувшись, проспівала Меланка.

— Який Степан?— трохи оторопів я з її веселого тону.

— А Степан Сагайдак!

— Сторожує щось?

— Ага, сторожує,— весело підтвердила.— Сторожує Настю, свою дівку. Ото засяде в колгоспному садку за її хатою і сидить, начебто на зайців. А насправді Настю стереже, бо страх який ревнивий.

— А вона що, не любить його?

— Та чому не любить? І вона любить, мають скоро побратись.

— Чого ж він сидить на морозі? Хай би в хату йшов.

— А він у хаті насидиться, наговориться, потім скаже на добраніч, буцім додому зібрався. Пройде трохи до своєї хати, вертає назад — і все крутиться біля Настиного обійстя. А щоб не сміялись, то каже, наче засідає на зайців.

— Чому так? — не міг збагнути.

— Стереже.

— Але ж весілля в них має бути скоро?

— Однаково боїться, щоб ніхто не відбив.

— Може, не вірить?

— Та ні, вірить... але дуже любить. У Сосниці всі його знають. А-а, кажуть, ти такий гарячий, як Степан Сагайдак... Вона свинаркою на фермі, то хіба він із рушницею на ферму не навідувався? Щось надумає собі — і шукає скрізь по Сосниці.

— Чому з рушницею?

— Ревнивий... Всі парубки обминають Настю десятою дорогою, бо кому охота зчепитися з таким скаженим. Ото вже берегтимо, як поберуться.

І, коли я став прощатись, тітка Меланка не повірила почитому:

— Посеред ночі? В хурделицю? Та господь із вами! Чи не постелю вам, чи подушку не покладу під голову? В степу зараз чорти виють, і не страшно хіба?

— А вашому Сагайдакові і не страшно, бачте.

— Невже ви такий, як Степан? Із нього Сосниця не перестає сміятись, ви не такий...

Авжеж, краще було б зостатись на ніч у затишній тітчиній хаті, а не поспішати на пізній приміський поїзд. Гомоніли б про тітчине життя, надворі казилася б хуртеча, думалося б, згадувалося б, мріялося б. Але хіба я міг пояснити добрій господині причину свого поквалливого від'їзду? Такими таємницями я ніколи не розкидався.

Впугавшись у кожух, закутавшись вовняною хусткою, у валянках, тітка Меланка по високих кучугурах провела мене за сад, стала за ворітьми, дивлячись услід. Одійшовши трохи, я обернувся — довкола тітки вилися снігові пасма, хурделило, віяло, мело...

Опинившись на околиці, я спинився біля сливняка. Чорні дерева грудьми стрічали зав'югу, що дикою ордою налітала з нічного безмежжя. На що я очікував? На те, що зараз знову прогримить постріл, тільки вже очікуваний, не знагла? Мабуть, мені знову хотілось побачитися із Степаном Сагайдаком — тільки тепер уже як зі своїм

добрим знайомим, якого я розумію, бо знаю, що криється за його сторожуванням у сливняку (чи то пак із полюванням на зайців!), за раптовим пострілом у білий морок.

Віяло, мело, Сагайдак не появлявся, десь ізник, і я рушив через поле до блокпоста.

Поминувши три верби, я відчув гостре збудження, бадьорість, приплив сили дужої, як ця хурделиця,— і заспівав. Усяке мені співалось на тій заметеній путі до залізниці, а найбільше, мабуть, про любов. Бо що я знаю про любов? Що ми знаємо про любов Миколи, якого вбито на церковній дзвіниці в подільському селі Овечаче? Або теперішню любов Степана Сагайдака, котрий з рушницею охороняє свою дівчину, з якою має ось-ось побратись?

І чому зараз, опівночі, брьюхаюсь через поле, і чому не вистачило сміливості зізнатись тітці Меланці, що завтра зранку в мене побачення з дівчиною? Адже Меланка — малознайома, чужа жінка, сказав би — й забуде відразу, та не сказав, утаїв.

Хурделило, віяло, мело, весь світ обернувся на снігову круговерть, а мені співалось, і ніщо не могло збити з дороги, зупинити чи примусити повернути назад.

На сільській околиці бригада з «Міжколгоспбуду» зводить комбікормовий завод. Так званий «нульовий» цикл пройшли ранньої весни, коли довкола цвіли кульбаба та яблуневі й вишневі сади, а тепер, коли обпалилась черешня на гіллі, стали класти стіни. Комбікормовий заплановано звести в стислі строки, бо місцеве керівництво твердо поклало збільшити надої молока по колгоспах та радгоспах. І, звичайно, сусідні райони теж сподіваються на корми. Будівництво неподалік дороги, тому тут часто зупиняються легкові машини, з яких висипають упевнені в собі чоловіки з упевненими поставами та керівними виразами на обличчях, никають поміж цегли, механізмів, кидають рішучі фрази, сідають у машини, їдуть...

Крило лісопосадки добігає до будівництва, й тут, у затінку кленів та розквітлої білої акації, якраз обідають, бо саме полуднева пора. Хто їсть із розгорнутої газети, хто з целофанового кульочка дістає харч, а хто, хрестом розметавши руки-ноги, лежить горілиць, утупившись у небо, на якому ані плямки. Гудуть бджоли, пахне пергою, медом, і стоїть у повітрі отой густий, хоч край його ножем, дурманний літній дух, од якого можна вчадіти.

Колоситься пшениця, поцяткована червоними маками та синіми волошками, й ген-ген на стежці, що потонула на дні пшеничного озера, показала жіноча постать. На голові біліє хустка, рудою плямою вирізняється кофтина. Лан сягає жінці до пояса, й тому здається, що вона пливе, мов чайка по воді.

Полудневе повітря застигло, й від нього чується аромат молока, якщо корову здоїти десь у степу о такій порі й під таким сонцем.

— Пива б,— зітхає роздягнений до пояса робітник.

Його тіло щедро татуйоване не тільки тропічною фауною і тропічною флорою, а й вітчизняними реліквіями: морським якорем на плечі, зорею на лопатці, словом «мама» на зап'ясті, «Льоня+Катя» нижче лівого соска.

Зітхнувши, «Льоня + Катя» додає:

— Або хоча б розпеченої смоли...

— То, може, розвести вогонь під казаном? — усміхається дівчина в коричневому комбінезоні. Її кругле обличчя у веснянках, мов сонях у цвіту, а брови — наче дві пелюстинки з соняшникового віночка.— Я миттю!..

— Давай удвох розведемо вогонь,— озивається кароокій парубійко у джинсовій куртці і джинсових штанях, залатаних для форсу на матні й на колінах.

— Де ж ви розведете? — лукавим басом гуде «Льоня + Катя».

— Отам,— киває кароокій на куці.

— Самі пийте свою смолу! — Груді, мов ковальський міх, бухикають сміхом.

Дівчина зриває вітку полину, кидає в кароокого, той перехоплює вітку і, по-кошачому скочивши гнучким тілом, уже опинився біля дівчини. Обхопив лівою рукою, а правою натирає полином під кирпатим носом і наказує:

— А будеш гіркенька... А будеш гіркенька, як полин... Блохи тебе не кусатимуть, боятимуться.

— Пусті, Родіоне!.. Пусті, бестіє!..

Кароокій дужими ручиськами обіймає по-справжньому, третью бородатою щокою об дівочу щоку, навалюється грудьми на дівочі груди, шукає губів для поцілунку, а вона відбивається, залилась рум'янцем, палить іскрами розбурканих очей.

— Ха-ха-ха! — сміється «Льоня + Катя». — Не справишся, Родіоне? Може, допомогти?

Стежечка вигулькнула з пшениці, й на її піщаному рушничку спинилась ота жінка в білій хустині. Спинилась перед самою посадкою, роздивляючись гурт. Над плечима в жінки райдужно тремтіла прозорокрила бабка, граючи спалахами.

— Здрастуйте,— сказала жінка, примружившись.— Смачного вам.

І, не почувши відповіді, теж задивилась на борюкання джинсового парубійка з дівчиною в комбінезоні. Розсипала дрібушки низького сміху, під'юджуючи:

— Борюкаються, бо обоє в штанях? Ніхто не хоче здаватись, бо обоє в штанях? Ох і хороша у вас робота, де б це собі таку знайти? Біля комбікормів, га?.. Хлопці, та допоможіть отому бородатому, бо на цей раз конозиста дівка попалася.

— Сам упорається,— запевнив «Льоня + Катя».

Зрештою, дівчина таки вивернулась і, відповзши на колінах до акації, стала в дзеркальце розглядати розпатлані пасма, ядучий мурашник веснянок...

— Що, Родіоне? — кпинила молодиця. — Сів голою задницею на їжака?

Родіон спохмурнів, помітивши нарешті жінку в білій хустині. В жінки на кінчику носа примостилась бородавка, надаючи йому схожості з гусячим дзьобом. І цей кумедний ніс ніби надавав чогось гусячого й жіночій усмішці, і голосу її...

Родіон, важко дихаючи, запалив цигарку й почовгав поміж дерев...

— Ану стій! — хижим круком злетів жіночий голос і, здається, вчепився пазурами в джинсову куртку, бо плечі здригнулися. — Стій, бо я тебе в тюрму запроторю!

Мабуть, погроза тюрмою отямила Родіона й повернула до гурту, який скинув із себе лінощі літньої спеки, збираючись стати свідком непередбаченої оказії.

— Тітко Лізо, що вам тут треба? — поспитав Родіон, кладучи на її шупле обличчя свинчатку посоловілого від гніву погляду. — Тут будівництво, а не базар, ідіть до дому.

— То й добре, що будівництво! — металом бойової сурми задзвенів голос тітки Лізи. І всі довкола зразу втямили, що бачать перед собою досвідченого турнірного бійця, чий хист гартувався в гаморі ярмаркових торговлиць, у магазинних чергах, у двобоях із сусідками, у сварках із чоловіком. — То я сюди прийшла, щоб ти мене гнав? А молоко в тебе обсохло на губах чи не обсохло?

— Навіть і пиво обсохло з учорашнього вечора, — пожартував «Льоня + Катя».

— Тітко Лізо, — натхненно орудував свинчаткою карого погляду Родіон, — я вас прошу по-доброму... ходімо звідси. Там поговоримо...

— Вже там, — і собі на село кивнула головою тітка Ліза, — говорили з тобою, тільки без толку, тепер хочу на людей, із якими ти робиш.

— Учаділа...

— З тобою вчадієш, — зловісним круком каркнув тітчин голос. І, ввібравши голову в плечі, обернувшись на клубочок, гостро спитала: — Ти з Галі чого познушався?

Усмішка павутинкою затремтіла на його вишневих губах:

— А ким вам доводиться Галя?

— Ким доводиться? Сусідка через дорогу навприсядки, чув?

— Чув, отож-бо...

Тітка Ліза тепер зверталась до тих, що сиділи на траві під кленами та акаціями:

— З весни жив у Галі, прала йому, готувала їсти, а він ні продуктів не приносить, ні грошей не давав. Ті, що знімають куток, платять гроші, а він жив, як свій, і спав, і пив, і їв... А тепер, значить, до гуртожитку втік?

— Перейшов до гуртожитку...

— Чом раніше не переходив, а тільки тепер? — дзвоним голосом ударила тітка Ліза над пшеницею та над посадкою, аж ляцання пташок пригасло.— Втік, як щур, бо Галя в тяжі?

Запала тиша. Під акацією дівчина в комбінезоні цвіла, мов мухомор. «Льоня+Катя» розглядав на шкарубкій долоні якусь мурашу. Дехто попускав очі, й здавалось, що людські обличчя прив'яли від полудневого сонця, як в'яне листя на деревах.

— То ще треба доказати, від кого вона в тяжі,— в тиші буркнув Родіон.

І враз «Льоня+Катя», жбурнувши мурашу, зареготав. Наче йому в грудях проснувся вулкан, і тепер вивергався лавою сміху. Всі наче прокинулись, пожвавішали, тітка Ліза геть звузила зіниці, мов огненні скалки, й Родіон мружився оторопіло.

— Ха-ха-ха! — реготав, і щоки йому побуряковіли. Тремтіли на грудях, спині, плечах та руках тропічні флора та фауна, ходили ходором вітчизняні реліквії.— Ха-ха-ха! Треба доказати!..

Подолавши напад сміху, витер сльозу в очницях і запитав:

— Як же вона буде доказувати, га?.. Як докаже?

— Як треба, то й докаже! — відрізала тітка Ліза. Й тицьнула пальцем на дівчину в комбінезоні:— Спитай у неї, як дівчата доказують!

— Їй іще не треба.

— Однаково знає, хоч і не треба.

Родіон ступив ближче до тітки й мовив із притиском:

— Годі, кінчайте концерт! Що ви хочете від мене? Зовсім оскраженіла...

Тітчині очі округлились, наче вгледіла перед собою прояву. І вже наступної миті розсипала такі дрібушечки

сміху, що вони дзвониками задзвонили над зеленою волею пшениці, в посадці — й не втихали.

— Осоромив Галю — й тікаєш? А не вдасться. А наскочив не на ту. Може, саму Галю й обдурив би, а мене дзуськи! Заступлюся за Галю, не дам скривдити!

— Та ким же ви доводитеся Галі? — зі злом допитувався.

— Сусідка, чув? Людина! Я для неї за рідну матір, бо вона своєї не знала змалечку.

— Що ж ви хочете від мене?

— Бери шлюб! Женись!

Ніхто не звівся з землі, не подався на будівництво, хоч звідти й долинув сигнал про закінчення обідньої перерви.

— Не хочу, тітко, — обізвався Родіон. — У Галі скільки хлопців? Два... Її сама до пуття не знає, хто їхні батьки. Це ж мені треба женитись не тільки на Галі, не тільки на її хлопцях, а й на всіх тих чоловіках, еге?

— Ти женись на своєму!

— На якому?

— На хлопцеві, що буде!

— От що, тітко... Простака шукаєте? Я не простачок... Так що не скаженійте.

— Таж і твій без батька виростатиме, чуєш? — Тітка знову зверталась до всього загалу. — Чи ти хочеш, щоб зоставався сиротою при живому батькові? Щоб йому батьківської ласки в світі не було?

— Кому?

— Та твоєму хлопцеві!

— Тітко! — погрозово протягнув Родіон. — Сиріт у мене ще нема... й не буде.

— Як то не буде? А в Галі? Твоє, третє?

— А третє їй потрібне? Мало двох?.. Е, ні, я на цей гачок не ловлюсь. І баста, тітко, в мене робота ген гуляє.

Та й, випнувши кам'яні жовна, пройшов мимо тітки, мало гострим рогом плеча не зачепивши.

— Він так і піде? — жажнулась тітка Ліза, клінувши вслід гусячим носом...

— А чого ж, піде, — суплячись, мовив «Льоня + Катя». Йї вилаявся так, наче каміння не з рота, а з кратера викидав. — Ох, і бригадка ж у нас! І нащо вам, тітко, такий жених здався? Гнали б утришия, а ви лазаря правите.

— Ага, який розумний! Дитина собі батька не вибирає!

— Та немає дитини і, може, не знайдеться.

— Так говориш, бо Галі не знаєш, а взяв би...

Татуйована людська гора, важко водячи кряжистими плечима, подалась на будівництво. Й тоді інші заквапились, поспіхом обминаючи задерев'янілу тітку Лізу. Лиш веснянкувата дівчина в комбінезоні забарилась, уклакнувши під стовбуром. Та, оговтавшись, скочила на ноги, обтрусилася коліна.

— А ти, дочко, постій,— отямившись, мовила тітка Ліза.

Дівчина завмерла в сторожкій позі, ладна, здається, дикою сарною сахнутись або в зелену гущавинь дерев, або в поле. Припалена сонцем, в блідо-червоних плямах рум'яню, полум'яна від веснянок, з припухлою соковитістю губ...

— Ти хто йому? — якомога лагідніше спитала тітка.

— Кому? — кашлянула, бо слово ледь продерлось через сухе горло. Й повторила: — Кому?

— Не придурюйся,— ласкаво засміялась тітка.— Я вже стара, щоб мене дурити... Скажи, що в тебе з Родіоном?

— Та нічого! Просто в одній бригаді.

— Таж бачила, як валявся з тобою в траві. Марно не приставав би! Жируєте...

— Й зовсім ні,— аж образилась дівчина в комбінезоні.— Мабуть, блекоти об'ївся...

— Ага, правду кажеш, блекоти об'ївся,— знову засміялась тітка. Видно, хотіла ввійти в довіру до цієї дівчини.— Ось давай сядемо з тобою та поговоримо.

— Робота ж у мене, я штукатур...

— За своє життя ще наробишся. Краще послухай тітку, пригодиться колись.

Дівчина, сівши, зірвала стебло конюшини з китичкою цвіту, провела по губах. Прилетіла бджола, закружляла — чи то до квітки хотіла пристати, чи то до веснянок.

— Бач, і бджола на мед прилетіла,— озвалась тітка, по-дівочому підібгавши ноги.— То послухай, може, пригодиться. Галя мені хто? Й не родичка, й не дочка, а хіба не пожалієш, коли її нема кому пожаліти? Й таке тобі скажу, дитино... Скажу, що мені теж кортить когось пожаліти, коли своїх нема, втямила? — Голос тітчин бринів задушевністю, наче сповідалась перед найріднішою істотою.— Яка в людини вдача, така в неї і доля. Ти ще тільки народилась, а твоя доля вже наперед відома, бо від батька-матері вдачу перейняла, а від неї не втечеш, не зміниш. А Галя

свою вдачу і не збирається переламувати, хоч, може, треба, хоч, може, благала я... Скажи, ти добра?

— Добра,— зізналась дівчина.

— Значить, начуєшся горя, бо з усіма бути доброю не можна... В Галі двоє хлопців, а батька нема ні в одного, ні в другого. Старшому п'ять років, а меншому тільки два, обоє в колгоспних яслах, обоє нагуляні. Вже ходила вагітна другим, то я хіба не казала, щоб подалась до лікаря? Мовляв, із одним ще якось надібаєш чоловіка, а з двома так і провікуєш, як удова-солдатка. Не послухалась, бо, каже, чого маю марно, без дітей, жити... Славні такі хлопчики, геть не схожі один на другого, білявий і чорнявий. Білявий розбишакою росте, він тобі й півня зачепить, і мимо чужого собаки тихо не пройде, а чорнявий такий уже боязкий та без'язикий, хоч до рани клади... Цікаво, який же третій вдасться...

— Третій? — здивувалась дівчина.

— Та від Родіона вашого,— нагадала тітка Ліза.— Думаєш, вона піде до лікаря, попросить аборт? Галя не захоче... Знаєш, що заявляє? Мовляв, не душогубка, щоб дітям своїм життя збавляти... Безпечна, весела... Думаєш, на Родіона має зло, що втік до гуртожитку? Втік, то й добре. А що третє дитя ростиме без батька, теж не журиться. Хіба, каже, не зароблю сама на одяг та на харчі? Зароблю, то хай і вони подивляться на цей світ, як на ньому гарно.

Тітка помовчала, змруживши повіки, далі спитала:

— А що, й справді гарно?

— Де? — в першу хвилину не втімила дівчина.

— Та скрізь.

І широко повела рукою, наче показуючи садки, поле, тополі на обрії, скупі обриси майбутнього комбикормового заводу.

— Гарно,— сказала дівчина.

— А я до всього звикла, а від самої себе то й стомила. Ти часом не стомила від себе?

Дівчина у відповідь лише всміхнулася заперечливо.

— А потім наче прокинешся... Наче прокинешся — й поглянеш кругом, і здається, побачиш усе вперше. Стільки клопотів, дочко, стільки роботи, лихо не перевелось, а таки й справді гарно... То, може, Галя й права, га?

— В чому?

— Та в тому ж... Хоч і намучиться, хоч і настраждається, але радість од дітей теж є. Материнська... Хай і вони народяться та побачать те, що ми побачили, хай і вони

потрудяться та погорнують, правда? Бо хто подарує дитині життя і весь цей світ, як не мати? Мати дарує, більше ніхто. Вже ж не Родіон...

Дівчина, міркуючи над тітчиним казанням, ледь покивала головою.

— Мати, як і ця земля, як чорнозем оцей, здатна народити. Не може земля, щоб у полі не росло й не колосилось, правда? Так і Галя...— Тітка звелася з трави, поправила білу хустину.— То вже йди на свій комбікормовий, дитино, бо там без тебе, либонь, і невправка, й запарка... Я набалакала, а ти наслухалась, так? Тепер, як здибаємось, геть тікатимеш од сказаної тітки.

— Не тікатиму,— пообіцяла дівчина.

— Ось вийдеш заміж, матимеш дітей — тоді згадаєш за мою балачку, добре?

— Згадаю...

— А зараз тобі ще рано брати такі думки до голови.

Тітка Ліза ступила на стежку й подалась до села, плывучи поміж пшениці, поцяткованої білими вічками ромашок, синіми голівками волошок, червоними полумисками маків. Лан світився світлою зеленню, грав жайворонковими голосами, й ген, у далекій святковій блакиті, летів лелека. Дівчина чомусь не могла зрушити з посадки, все дивилась услід жіночій постаті, яка віддалялась і меншала в повені сонячного дня.

— Мати дарує весь цей світ, більше ніхто,— вголос повторила дівчина почуті слова.

Й знову подивилась услід жіночій постаті, наче сподівалась на відгук, на відповідь.

Били жайворонки в сурмисті свої дзвоники, й плів лелека в безмежжі простору, наче кличучи дівочу душу на крила, ваблячи в політ, у безвість, у безбережність часу.

— **З** поверненням тебе, Антошко,— сказала свекруха, сидючи на розстеленому рядні й чистячи великі кормові буряки кривим ножем, схожим на турецький ятаган.

— Спасибі, мамо...

— В тілі нівроку... й кофтину справила нову... й чобітки на платформі...— Свекруха, вправно обрізаючи гичку та корінці, кидала на Антошку погляди гострі, мов лезо ножа, якого стискала чорними пальцями.— Й ніхто не подумає, що повернулася з тюрми, з відсидки, а начебто з курорту.

— Й скажете, мамо,— непевно засміялась гостя, обпікаючись тими свекрушиними позирками, й лице її, одутлувате, біле, світилось провинною.

— Коли ж до батька-матері повернулась?

— У п'ятницю.

— А до нас навідалась тільки сьогодні, в неділю? — В голосі прозвучало чи то здивування, чи то докір почувся.— Й дорога недалеко, в одному селі живемо, хіба що на різних кутках.

— Застати хотіла вас, от і в неділю...

— А ми думали, що забула за нас.

У свекрушиному голосі холодок бринів, як ото бринить на осінньому вітрі всохла польова бадиліна. Говорячи, розтягувала мало не до вух довгі, як сире ремінччя, губи, і відкривались челюсті пласких, мов гарбузове насіння, зубів, із-поміж яких — сторчма один на другому, якраз іспереду — жовтіло золотом два вставних. Язик ворушився й ворушився, наче в'юн на гарячій сковороді, й Антошка мимоволі втуплювалась у чужий рот, мовби зачарована золотом.

— Чом би мала забувати вас, мамо,— якомога лагідніше відказала Антошка.

— Тепер як? Могла б і здибати когось там, завіятись у світі, щоб потім до рідного села не вертатись.

І не квапилася звестись від купи буряків. Тоді Антошка навпрямці спитала:

— Василь у хаті? — І що свекруха не відказала, орудуючи ножем, то гостя мовила:— За Василем скучила, піду вже до хати...

Пішла, несучи в руках сітку-авоську з пакунками. Каблуки завставляли глибокі ямки в чорній землі, пряма по-стать ледь сутулилася. Свекруха, облишивши недочищений буряк і кинувши ножа, моторно звелась, обтрушуючи з фартуха зрізані корінчики, подалася слідом на худих ногах, озутих у червоні калози.

— Зажди, Антошко, не пар парка...

Хазяйка прудкенько догнала гостю, гомоніла:

— Осінь, клопотів по вуха... То ж знаєш, ми зараз у Києві всі — я в дочки Насті бавлю дитя, хлопчик знайшовся рік тому, а Василь уже не в колгоспі, ні, влаштувався в місті на стройці, живе в гуртожитку поки що, обіцяють квартиру... А ця хата у Веселинівці, а город цей! На суботу-неділю добились, щоб хоч у печі пропалити, городину зібрати.

— Василь давно подався в місто? — спитала Антошка, напівобернувши до свекрухи повновиде лице, що буяло свіжим конюшиним цвітом очей.

— Хіба не писав? — удавано здивувалася свекруха(— З минулої весни... Лишенько, такі гарбузи вродили, так багато! Не дивно, в нас земля вгноєна, родюча, але ж по всьому селу горами лежать, наче якісь кроти навернули ті гори. Якби не дитя, то завезла б у Київ та продала б на Бессарабці...

Рябе, жовте, зелене гарбузяччя надимало боки з розчинених дверей повітки, лежало, накрите картоплинням, на причілку хати, тьмяно виблискувало в півтемних сінях. Тут, у сінях, також сіріли мішки з намолоченим зерном пшениці сьогорічного врожаю, темніли діжечки з наквашеною капустою й солоними огірками. В кутку, біля драбини, стояв Василь у куфайці й розпалював керогаз.

— Та хай вам, мамо, цей керогаз ясним огнем горить! — лайнувся він. А на Антошку подивився так, наче вони й не розлучались на кілька літ, наче жінка вдосвіта подалась у місто по магазинах, а тепер, пополудні, повернулась додому з покупками. Длубався, щось там прочищав у форсунці, тер сірником, а потім, так і не запаливши керогаз, підвів порожевіле обличчя й сказав:— То чого це стоїмо в сінях? До хати ходімо.

Стелю в хаті тримав старий дубовий сволок, підпертий стовпом. Лежанка була застелена полотняним рядном, на якому барвистим огнем горіла натереблена квасоля й лежала чимала купа цілих стручків. Зі стін, як і завжди, дивились сімейні фотознімки в рамках, обвитих вишитими рушниками.

— Оце приїхали з матір'ю на город,— сказав Василь, і в голосі прозвучало несподіване зло.

— Еге ж, еге ж,— засокоріла мати.— Хоч і далеко автобусом, а що вдієш...

— То розкажуй,— чи то попросив, чи то буркнув Василь.

Вдався б він гарним чоловіком (синьоокий, пшеничночубий, з випнутими грудьми, легкий у ході і якийсь гострувато відчайдушний у кожному своєму русі), якби не підборіддя. Бриласте, важке, наче рубане сокирою невинного майстра для іншої людини й іншого обличчя, воно висіло тягарем, тягнучи всю голову донизу, а також мовби обтяжуючи погляд синіх очей і його хутку, схожу на материну, мову.

— А що розказувати? Випустили до строку, вернулася ось,— відказала Антошка таким тоном, ніби й справді йшлося про поїздку на базар.

— До строку? — закліпала повіками хазяйка.

— Інших теж до строку, не було ніяких претензій до нас, тільки похвала, бо робили на совість.

— А там теж хвалять?

— А-а, мамо,— сказав син,— скрізь хвалять, тільки якби рук не жалів.

— А так, так...

— Гостинців ось привезла вам,— усміхнулась Антошка, вродливішаючи лицем і щасливішаючи поглядом. Дістала з сумки пакунок, розгорнула.— Це, мамо, кофтина для вас, приміряйте, чи підійде.

— Та це ж така, як я в магазині бачила,— зраділа свекруха, обома руками беручи кофтину й прикладаючи до дошкуватий грудей, до запалого живота.— Вже стільки людей ту кофтину перемацало, а брати не беруть, ціна кусається. І я вже крутилась біля неї, мов кіт біля миші, та так і не взяла. Бо візьми, а потім Настя й сваритиметься, що з її плеча не хочу доношувати, що обновками замакітрюю голову... І як ти, Антошко, так далеко сидячи, й здогадалась?

— Добре, мамо, що вгодила, носіть на здоров'я.

— Мабуть, добре заробляла. І там, видно, жилось не злецько.

— Мені, мамо, заздрити не гоже,— зі смутком відказала Антошка. Й до Василя:— А тобі придбала японську сорочку та светра шерстяного, теплого.

Японська сорочка вбирала зір яскравими картярськими знаками: бубни, чирви, хрести, піки були розкидані по манжетах, рукавах, грудях, спині, коміру. А светр палахкотів поздовжніми червоними смугами по білому сніжному тлі.

— Де ж ти, Антошко, набрала дефіцитів? — спитала свекруха.— Хіба там, де ти була, є вільний доступ до таких товарів?

— Не могла ж я з порожніми руками додому вернутись,— непевно відказала Антошка.

І поглядом, наче блискавкою, раз і вдруге вдарила по стінах: фотознімка, де вона, у весільній фаті, пригорталась до Василя, зодягненого в чорний костюм із білим бантом у петлиці піджака, над вікном не було. Тепер там у засклепній рамці висіла трафаретна вишивка, що зображувала виплукувату сову.

Свекруха перехопила той погляд і засокорила, мов заскочена на злодійстві:

— Картку зняли, Антошко, я сама забрала зі стіни. Бо хто ступить у хату, дивиться, а ти ж там із Василем знята. Яюсь перед людьми совісно... Може б, і не зняла, та сусіди стали сміятись. Мовляв, якби ти не в тюрмі сиділа, а то виходить, що Василь на картці із заключонною.

— Я ж нічого не кажу, мамо,— полотніючи, проказала Антошка.

— То й добре, то й гаразд,— не вгавала свекруха.

Василя поставило стовпом серед хати, й той стовп оторопіло тримав у руках барвисті гостинці.

— Мамо,— сказав,— може б, ви на стіл накрили?

— Накрила б, накрила б,— охоче згодилась.— Та тільки що поставлю на стіл? Самі ж тут не живемо, харчів не держимо, страв не готували... Кільце ліверної ковбаси прихопили з собою, то хіба Антошка їстиме? Вона в батьків, либонь, смачненьким закропилася...

— Спасибі, я сита,— твердо мовила Антошка, туманіючи зором. І поспитала:— Як там Настя живе?

— Добре,— похмуρο бовкнув Василь.

— Дай боже,— зітхнула свекруха. Й зразу засокорила:— Ти не думай, Антошко, вона все пам'ятає і вдячна

тобі по гроб життя. Ті гроші, що ти позичила їй на кооператив, Настя віддасть, уже й наскладала трохи. Ти ж почекаєш, так?

— Скільки чекала — ще почекаю...

— Спасибі, гарна ти душа. Але трудно їй зразу стягнутись, та й дитя мале на руках.

— Довго стягується. Якби віддала до суду, якби я могла покрити розтрату в касі, то, може, не так багато їй мала б строку. Для неї зважилась на розтрату, для своєї товаришки. Виходить, і відсиділа за неї та за її кооператив.

— Сама винувата, — кинув Василь слова, мов камені в криницю. — Було не давати.

— Але ж і ти просив, і ви, мамо Варко, й Настя благала. Бо якби тоді не вступила в кооператив, якби не внесла задатку, то й досі не мала б житла.

— А тобі слід було мати розум, — уже зліше повторив Василь, і важке його підборіддя відвисло, наче колодязний журавель із повною баддею води.

— Якраз же після нашого з тобою весілля, Василю, якраз після шлюбу. Що б ти мені сказав, якби відмовила?

— Ой, завжди треба мати розум, завжди, — прошепотіла мама Варка, і її очі, схожі на захмелених чортів, наче аж ріжки гострі виставили.

Антошка сіла на лаву й заплакала. Заплакала беззвучно, затулившись долонями, й сльози сочилились крізь пальці, скапували на коліна. Мама Варка забрала в сина японську сорочку та шерстяний светр і разом зі своєю кофтиною сховала гостинці на ліжку під подушкою.

— А хату з городом надумали продати, — гомоніла так, наче тут прислухались до кожного її слова. — Йі покупці трапляються, тільки дають мов на сміх курям. Один приїжджав із району, хотів перебраться у Веселинівку, тут для нього в колгоспі є робота інженером, уже й сторгувались, то що? У сніях всякої всячини звалено, там і буряк, і пшениця, й кукурудза, й конопляне сім'я, щось зопріло, щось, може, зогнило. То не без того, щоб не завелись щури. Якби ми тут жили, то хіба б не викурили? І духу їхнього не чулося б. То побачив цей інженер щурів і відмовився від хати. А хіба він їх не вивів би? Ого, як хутко вивів би! Та й таке подумати: ось ми живемо зі щурами — й нічого, правда, Василю?

— Це й не така біда буває, — згодився син, запаливши цигарку й освітлюючи млу надвечірньої хатини синюватим тютюновим димом.

— Може б, не продавали? — схлипнувши, озвалась Антошка. Чому так сказала? Може, була надія, що хата втримає Василя, поверне з міста назад? Чи тому, що колись минуло тут кілька місяців її щасливого подружнього життя? — Хата їсти не просить. Була б вам за дачу, навідувалися б щоліта.

— Тут відірвався — треба там приростати, — обізвався Василь. — А мати стара, не здужає їздити сюди й туди, скільки вже їй зосталось.

— Авжеж, скільки мені вже зосталося, — охоче підхопила мама Варка, й очі її метушливі мовби заклубочились грозовою млою. — Та й треба ж колись із тобою розквитатись, ми в боргу перед тобою.

— Вже держава розквиталася зі мною.

— Держава взяла своє, а ти маєш своє одержати. — Мама Варка вправно лущила квасолу, пальці її кощаві шнуркували, мов голодні мишенята. — А як ти, Антошко, далі думаєш жити? На ферму подасишся чи, може, знову приймуть у лавку?

— З вами хочу порадитися, з Василем...

— Е-е, дочко, Василь тобі вже не порадник, Василь із тобою розлучився, поки ти сиділа там. Хіба з пам'яті випало?

— Не випало з пам'яті, а все ж таки поговорити треба..!

— Дітей у вас не було, дяка богові, — виповідала мама Варка, й слова посипалися їй із рота, як зерна квасолі поміж пальців. — У нас ти жила в приймах. Тепер повернулася у хату до батька-матері, так? Василь до тебе не має ніяких претензій, і в тебе не повинно бути. Якби ж, Антошко, не трапилось такого лиха, то життя по іншій дорозі прослалося б.

— А ти, Василю, чого мовчиш? — Антошка звелася з лави. Обличчя висохло від сліз, пашіло сухими рум'янцями. В цю хвилину була красива недоброю, мстивою красою. — Чи так і житимеш материним розумом, як досі жив?

— Ти, Антошко, його не гудь, — ласкаво дорікнула мама Варка. — В нього свій розум теж є, і Василеві не з руки вдруге паруватися з тобою. Він, може, хоче женитись, тільки так, щоб більше не опектись.

— Так, Василю? — спитала.

Той мовчав, дим снувався над синіми будьяками його ясных очей.

— А так, — підтвердила мама Варка. — Хоче взяти знайому бухгалтерку з дочкою, тільки чекає, поки дочка

підросте й бодай до першого класу піде, щоб менше мороки з нею...

Вечірнє сонце било в причілке вікно, і в бляклому золотому промінні Антошка сяяла якимось розпачливим, неживим сяйвом, й усе в неї було несправжнє, неживе: щоки в плямах сухого рум'янцю, губи в гримасі болю, шия, на якій набубнявіла, мовби здута від повітря, корінцювата жила. Вже в роті мами Варки замість язика ворухився не в'юн на розпеченій сковороді, як здавалось на вгороді, а прив'язаний на цепу пес, який чи то стеріг золото вставних зубів, чи то сікався й сікався до Антошки.

— Я ж там про нього тільки й думала... Всю вину взяла на себе, так? Думала, вернись у Веселинівку — дійдемо згоди. Хай ти, Василю, й перестав слати листи, а я однаково надіялась, бо в тебе м'яка вдача, м'яке серце.

— Отож-бо й воно,— теребила мама Варка слова бачки, мовби стручки квасолі,— що м'яке серце. А ти прикинь своїм розумом: пляма на тобі, Антошко, то як йому з тобою далі, га? Це ж, як знайдеться дитина, то й на дитині пляма лежатиме твоя. Всі родичі що порадили? Раз не склалася сім'я, раз таке лихо — нехай до міста їде, ще ж і не старий, в Києві хай іншу ниточку суче.

— Скільки ж у вас тих родичів? Тільки Настя, моя товаришка, а твоя сестра, Василю. Йі вона так радила?

— Вона теж,— не даючи відповіді насупленому синові, теребила мама Варка дрібненькі й сухі, безбарвні слова, що, стикаючись між собою, випереджаючи одне друге, наче аж полускували, потріскували, шаруділи в хаті, пригніченій низькою стелею.— Бо чи Настя йому добра не зичить? Стільки й рідні у Василя, що рідна сестра... Ти, Антошко, не пропадеш. Тепер оженюються й розженюються, виходять то заміж, то назад із заміжжя тікають...

— Любила я Василя, навіть там,— сказала Антошка так, наче його, зсутуленого, похмурого, оповитого тютюновим димом, у хаті вже не було. Як про покійника сказала.

— Так само полюбиш іншого,— приязно щебетала мама Варка.

— Я ж заради вас — на все...

— Йі заради іншого теж підеш на все,— запевнила.— Тільки з розумом, чула? Люби з розумом, Антошко, бо, не доведи господь, попадеться упир, вовкулака, то він із тебе і кров вип'є, і все на світі висмокче. Я тобі поганого

не зичу, послухайся старої, знайдеш якісь штани, матню якусь,— не втрачай тями.

— Й нащо продавати садibu? — наче сама в себе запитала Антошка.— Завжди можна сюди приїхати, повернутись. Хіба, мамо, вам не закортить навідатись у Веселинівку?

— Е-е, дочко, й не сподівайся! — зажебоніла мама Варка.— Чого сюди Василеві навідуватись? Оцю землю горбом своїм орати? Я біля городу гнулась, як мана, годі. Й не надійся, що Василь повернеться!

— Прожили тут стільки...

— Однаково, де вмирати, де поховують...

Мама Варка гомоніла, в руках шаруділи стручки квасолі, син уже кадив другою чи третьою цигаркою й мовчав, як степовий бовван. За вікнами сизіло холодне вечірне повітря, на яблуневому гіллі рожевіли та біліли вродливі білі плоди, й ген, на сусідському городі, кількоро дітлахів розклали вогнище, буркнуло полум'ям.

— Василю, проведи мене,— мовила Антошка, важко рушаючи до дверей.

— Та вже переговарили про все,— з лагідною забороною в голосі сказала мама Варка.— Бувай здорова, та, як приїдеш у місто,— і в гості навідайся, за сільські новини потолкуємо.

— То бувай,— зрештою, буркнув Василь, коли гостя, взявши з лави порожню сітку-авоську, переступала хатній поріг. І ледь усміхнувся кривою усмішкою, яка на його обличчі спершу намалювала на коротку мить, а потім хутко, розтанувши, зняла й досаду, й гіркоту, й біль.

І раптом із сіней долинув зойк: «О-о!» Й за якусь хвилию знову: «О-о!» Брязнуло порожнє відро, щось гримнуло, заторохтіло. Мама Варка, сторопівши, вискочила в сіни. Антошка, з перекошеним від страху обличчям, зводилася з-поміж гарбузів, що порозкочувались від її незграбного падіння, й схлипувала:

— Щур!.. Отакий щур!.. Звалився на плечі, побіг по спині, великий, слизький, я так і звалилась на гарбузи.

— О, бачиш, скільки щурів,— підхопила мама Варка, наче вони й не обривали розмови,— а ти говориш не продавати садibi.

— Отакий щур, отакий! — не могла отямитись Антошка.— Скільки їх у вас!..

— Уже самі не раді, а наша хата, то й наші щури.

Антошка звелася з-поміж гарбузів, гулькнула через сінешній поріг, а мама Варка, повернувшись до сина, що й далі човпів кам'яним бовваном, засокоріла:

— Ото бачиш, який ти, Васильку, бачиш? Ладен усе забути, простити. Зманює тебе надвір, а ти вже біжиш. Ох і сутужно тобі довелося б далі з цією Антошкою, аби не я, та тільки порятувалися від неї, слава господу.

— А за бухгалтерку нащо прибрехали? — буркнув син.— Не хочу я тієї бухгалтерки ні самої, ні з її дочкою, хай не милиться без мила.

— Вигоди своєї не знаєш, то ще визнаєш,— запевнила мама Варка.— З моєю поміччю не пропадеш.— Дістала з-під подушки японську сорочку та шерстяний светр.— Зодягни, подивимось на гостинці.

Василь ведмедькувато стягнув із себе куфайку, стару ковбойку, нарядився в обнови. Мама Варка замилювалась на нього, помолоділого, ледь зняковілого, й скрикнула:

— Та щоб тебе, Васильку, отакого славного я вступила отій? А хутчій догори ногами дригну, аніж вступаю!

МИСТЕЦТВО ПОДОБАТИСЬ ЖІНКАМ

Божна людина ходить по Веселинівці так, як притаманно тільки їй.

Скажімо, колишній зоотехнік (уже на пенсії, хоч і досі зголошується перед односельцями вихолостити кабанчика або бичка, любить погомоніти про ялову корову чи про чумку на свиней) не просто йде собі дорогою до автобуса, в промтоварний магазин по туалетний папір чи на пошту по конверти. Зоотехнік, посапуючи, посьорбуючи повітря синіми губами, схожими на ставкових п'явок, несе до автобуса, в магазин чи на пошту свого живота, викоханого за все життя, несе статечно, мовби остерігається розхлюпати коштовний вміст... Никодим Аврамейко, бухгалтер із колгоспу, тримає свою гінку кощаву постать рівно, й метушливі горобчики його очей перескакують із яблуні на грушу, з воріт на криницю, з телевізійної антени на журавля, з автомобіля на тітку, з школяра на індіка... мовби все він повинен запам'ятати, відкласти кісточками на рахівниці своєї душі, занотувати в протоколі свого серця... Доярка Настя Шаптала, сільська красуня, не просто собі йде на ферму чи з ферми, не просто доїть корів чи квапиться на комсомольські збори,— вона постійно дарує сяйво своєї молодості всій Веселинівці, квітам і травам, птахам, що пролітають над землею, шоферам, що туди й сюди сновигають трасою, щедро вділяє своєї вроди в кожен рух, у кожне слово, в усмішку, мовби, щаслива, прагне ошасливити весь світ.

Проте наша розповідь не про колишнього зоотехніка, не про колгоспного бухгалтера, не про сільську красуню доярку Настю Шапталу, як і не про їхнє вміння ходити по Веселинівці. Наша розповідь про Трохима Ганжу, кість від кості й плоть від плоті цієї плодоносної землі (посади пшеничину — вродить рум'яна паляниця), чиї очі ввібрали обшир тутешніх небес (шугнеш думкою в їхнє безмежжя, а вона обертається на кречета).

Ось Трохим Ганжа йде по Веселинівці. Йде не сам, а веде його і вказує дорогу міцна дубова палиця, що

витанцьовує в жилавій правій руці. Схожа на цибатого птаха, що впевнено перескакує через камінці, калюжі, палиця крилато летить і летить уперед, і Трохимові Ганжі, видно, легко йти за нею, бо він зі своєю дубовою опорою мовби теж перебуває в польоті.

Вищий від усіх своїх односельців (од того — на одну, від того — на дві, від того — аж на три голови), Ганжа благочестивим виразом обличчя, поглядом, що синім барвінком розцвітає із найглибших надр душі, та ще густим туманом завитої в кільця біблійної бороди був би, мабуть, схожий на проповідника, якби не значок гвардійця на грудях. Із цим гвардійським значком чоловік не розлучається ось уже який десяток літ, переколюючи його зі старого одягу на новий, їздячи з ним у район і в область, буваючи на весіллях і похоронах, ні разу не загубивши й навіть не давши дітям побавитись.

Трохим Ганжа не просто собі йде з кутка на куток, від короварні до молочарні, від хліва до погребя. Він любить приглядатись, усе помічати й часто зупиняється. Скажімо, червоний півень погнався за зозулястою куркою, настоптав, учепившись дзьобом у гребінь та прикривши її дужими крильми,— Трохим Ганжа спинився, хоч би йшов і з повними відрами, постояв, а потім і далі подався мугикнувши. Чи, наприклад, веселка після грози встала над дісом та лугом, грає свіжими барвами, горить, ось-ось маючи зникнути,— Трохим Ганжа спинився біля чужого обійстя, зосереджено споглядає, мовби дитина, яка вперше на своєму віку заглядела те чудо. Або коні пасуться біля річки, галопом чи риссю зриваються лошаки, гарцюють, іржать,— Трохим Ганжа спинився на протилежному березі під вербами, прикипів зором до того грища, й дубова палиця в його руці неправдоподібно завмерла, перепочиває.

За схожих okazій Трохим Ганжа говорить сам із собою.

— От галаган! — озивається чи то з осудом, чи то захоплено, коли бачить розгнузданого в своїх пристрастях червоного півня.

— Мальовані ворота,— каже про веселку.

— Коні,— говорить про коней.

Зрештою, таємниця його думок заказана для чужого вуха. Важко вгадати, що чоловікові снується в мислях, коли він, ідучи в гурті й слухаючи балачку про врожай чи неврожай, раптом скаже: «У війну стільки тієї мишви бігло через Веселинівку, що ніякий німець і танками не подужав би їхньої сили».

Отже, йде Ганжа через Веселинівку, дубовий костур літає в руці, мов птах-дороговказ, а що ж молодиці, дівки та баби? Одна з обійстя, друга з городу, третя від криниці, четверта з погрібника побачать, нутром відчують і вгадають, що дорогою йде Трохим Ганжа. Й чи кине оком на його мало не підмарну постать, чи душею відгукнеться, чи думкою потягнеться слідом,— і чого б то? Хіба свого чоловіка, парубка, хлопця немає в хаті, хіба за день сусіда не здивається чи незнайомий подорожній, щоб погадкувати про нього? Але не гадується чомусь ні про кого так, як про Трохима Ганжу.

І не в одній жіночій голові зацвітає соняхом спомин про те, як він ішов дорогою. Інші йшли, може, й краще, й цікавіше (хоч би той самий колишній зоотехнік чи колгоспний бухгалтер), але не забувається саме Трохим Ганжа.

Ось тільки з якого кутка і на який він подався? Два тижні тому йшов, зодягнений у квітчасту байкову сорочку, з Крутого Висілка на Дівочьке Болото. Тиждень тому, якраз під вечір, сідало сонце на обрії в багрянму хмару, йшов із Дівочького Болота на Крутий Виселок, уже на його худому, кістлявому тілі лопотіла від вітру блаженька сорочка жовтавого, мов рапс, перкалю. А сьогодні йде з Крутого Висілка на Дівочьке Болото, зодягнений у вовняний светр, бо прохолодно, голомозий, як завжди. (

Трохим Ганжа — знаменитий на всю Веселинівку швець і тесля.

Коли він потрібен людям як швець (раніше багато шив чобіт, черевиків, ватяних та битих валянків, клеїв чуні з чорної та червоної гуми), то йдуть до Трохима Ганжі на Крутий Виселок, тут у нього складено весь швацький інструмент, тут він і латає взуття, набиває підметки, звужує чи розширює халявки на купованих чоботях.

А коли потрібні його теслярські поміч і вміння, то вже йдуть до Трохима Ганжі не на Крутий Виселок, за глиняники, а на протилежний куток села, на Дівочьке Болото, що славиться заростями ожини, калиною й диким малиником у близькому байраці. Саме на цьому кутку тримає чоловік все своє теслярське причандалля, саме тут, у напівсліпій — на дві малі шибки — шопі майструє з ранку й до вечора.

Ото у Веселинівці мають приглядатись, на який куток подався Трохим Ганжа, щоб достеменно знати, який саме він майстер на найближчий тиждень.

Бо, трапляється, завітають на Крутий Виселок і попросять збити одвірки та двері для комори, ось чоловік і змушений відмовити:

— Ви ж прийшли до шевця, а не до теслі. Тесля, коли хочете знати, живе на Дівочькому Болоті.

А хто, буває, навідається на Дівочьке Болото, попросить набити каблучки на тувельки дочці-школярці, бо зчесала, то хазяїн теж відмовить:

— Тесля тут, а не швець, хіба не бачите, що в стружках весь? А швець живе на Крутому Висілку, до нього і йдіть.

— Та не завжди швець буває вдома. Чи не скажете, коли повернеться?

— Там, на Крутому Висілку, й питаєте.

Хтось, може, подумав би, що йдеться про двох різних майстрів. Що тесля посилає людей до шевця, а швець направляє до теслі. Але ми добре знаємо, що мовиться про того самого Трохима Ганжу, який тримає в своїх руках двоє ремесел.

Трапляються й не такі непорозуміння.

Скажімо, на Крутому Висілку живе Тетяна, ота жінка з веселинівських жінок, чиє дитинство випало на воєнну грозу, а дівочтво на післявоєнне дівування — то з серпом у руках, то з косою, то з щипом, то разом із коровою в плузі, то з різакон на буряках. Удвох зі своєю матір'ю-небіжчицею вони й хатину собі звели, а вже сама Тетяна погріб копала, погрібник ставила. Робила в городній бригаді на огірках та капусті, годувала колгоспних свиней, недосипала біля телят; горбилась на прополці соняшників, кукурудзи, буряків, узимку на студених протягах дубіла в артільній коморі, коли віяла горох чи просо, варила на польовому стані їсти трактористам, тинькувала нові корівники, клуб, сільраду.

Тетяна вдалась білявою, круглощокою, мов пухнастий м'ячик одцвілої кульбаби. Й такими самими вдалились трое її дівчат, схожих на сяйливі сонечка. Найбільшим святом для дочок і матері були ті дні, коли всі четверо зодягались у плаття того самого краму (чи ситець то був колись, чи шовк уже пізніше, чи вже згодом креп-жоржет) і гурточком ішли по Веселинівці, а всі ж стрічні приглядались і добре бачили, як славно йде сім'я, а поряд із Тетяною та дівчатами поважно виступає Трохим Ганжа, виступає так, як чоловік біля своєї жінки й батько біля своїх дітей.

І від скількох односельців траплялось Тетяні вислуховувати таке:

— Хожу в чобітках, що ваш Трохим пошив, зносу їм немає.

— О, чуєте, як мої підкови дзвонять? Це ж ваш Трохим так примощував, що гримлю по соші, мов церковна дзвіниця.

— Спасибі вашому Трохимові, не пошкодував своєї шкіри на передки, бо ніде не могли напитати за наші гроші...

А вже, скажімо, на Дівочькому Болоті в хатині під ясеними живе Марія, ота жінка з веселинівських жінок, чиє дитинство ледь-ледь прихопило війни, а випало на пору бузинового чорнила в школі, на пору цяцьок із патронів та снарядних гільз, на пору таких «делікатесів», як печений у вогні буряк, молоденький цвіт акації, зірвані на колгоспному полі стручки гороху, соняшникова макуха, картопляні деруни, смажені на рапсовій чи соєвій олії.

Чорна, мов галка, зі смоляним, синюватим полиском густих кіс, Марія мала пекельного жару очі, якими, здається, могла підпалити солому в печі, дерево на подвір'ї, пташку в небі. Односельці остерігались її погляду, і, здається, остерігалось її погляду все живе, бо чужі собаки не сікались, індики не бундючилися і не летіли на її червруну хустку, а худоба слухняно зминала з дороги. Їй так само веселинівські парубки побоювались того пекла, що клубочилось під хмарами брів, за стрімкими очеретами вій, а тому-то, не надбавши товаришок, мусила Марія змалку звикати до тяжкої своєї самотності.

Їй чи не тому, що ніяк не хотіла звикнути до осоружної самотності, любила Марія ходити зі своїм сином (чорним, як грак, і худим та гінким, як жердина під в'юнкий хміль) по родичах та по сусідах. Чи весілля в кого, чи вхідчини, проводжають новобранця до армії чи зустрічають демобілізованого солдата, справляють родини чи іменини, грають заручини, обмивають куплений автомобіль,— Марія з сином уже в гостях, уже радіють, веселяться, тішаться в людському гурті.

Їй не самі, звісно, а з Трохимом Ганжею, який біля Марії тримається так, як чоловік біля жінки, а з її хлопцем обходиться по-батьківському стримано й ласкаво.

До Марії по всіх тих гостюваннях-учтах-святах говорилось так:

— Покуштуйте, Маріє, оцнх яблучок, гарно вквасились у джечці, що ваш Трохим зладнав...

— Сідайте, сідайте, Маріє, на лаву. Широка, мов ліжко, Трохимова робота, хоч би й хотів п'яний звалитись, то не звалиться.

— О, о, чуєте, Маріє, свиня в сажі коритом гримить, мов чорт грішну душу трусить? Не розтрощить, бо Трохим ваш на совість збив.

Що ж виходить із нашої розповіді? Виходить, що коли Трохим Ганжа виступає для веселинівців шевцем, то його знають за Тетяниного чоловіка й за батька її трьох білявеньких дочок. А коли Трохим Ганжа поважаний односельцями за теслярське своє вміння, то вже він стає Маріїним чоловіком і батьком її грекоокого сина.

Й чому Трохим Ганжа спокійно прислухається до тих балачок, не заперечує? Й чому білява Тетяна й чорнява Марія згоджуються з усім, як із видимою правдою? Й чому діти різних матерів із однаковою любов'ю називають Трохима Ганжу батьком?

Чи немає тут, як уже висловлювалось вище, якогось непорозуміння, химерним чарам якого всі піддалися у Веселинівці, а серед сільського загалу — сам Трохим Ганжа, швець і тесля, Тетяна, Марія та їхні діти?

Біля старого водяного млина, в якому тепер подеколи мелють електрикою, споконвіку на камінні перуть шмаття. Якогось вечора збереться кілька молодиць, перуть, виполіскують, б'ють праниками, віджимають на лобатому камінні, що сизіє вздовж берега табуном свійських гусей. Ось, босонога, закасавши спідницю, дає раду горі білизни Тетяна, а поряд, підіткнувши поділ старого плаття, клопочеться зі своїм пранням Марія. Хлюпає течія, острашливо виляскують праники, разом з прозорими краплями води розлітаються бризки спільної розмови. Тетяна докидає до балачки своє слово, Марія не мовчить, але звертаються до інших молодиць, одна ж до другої не озивається.

Тетяна пере, а краєм ока позирає на Маріїне прання, бачить, як дужі смагляві руки викручують дитячу сорочку, а далі — чоловічу, й у тій чоловічій вона впізнає Трохимову, салатового сатину, яку сама ж таки купувала торік на районному ярмарку з машини. За сорочкою смагляві руки беруться до споднів, і на них Тетяна впізнає латку на коліні, цю латку вона поставила не так давно, бо Трохим зачепився в хліві за цвях, подер і штани й сподні.

Марія пере одяг зі свого сина, віджимає білизну, го-монить із молодичцями, а сама краєчком ока поглипує лі-воруч, стежить за Тетяною, помічає, як повні, блискучі від золотавого пушку, руки витягують із купи шмаття смугасті, мовби свіжою лободою зазеленені, штани, як вправно б'ють холошами по каменю, як намілюють ха-зайським милом, знову б'ють, згортають жгутом, викру-чують... а ті ж бо штани для Трохима купувала вона, Ма-рія, купувала в сільській-таки крамниці, й у цих штанах любив Трохим ходити в гості, по весіллях. А в отій темній сорочці, яку ось почала тіпати Тетяна в річковій хвилі, Тро-хим і досі ходить на похорони чи на поминки, а також на звітно-виборні колгоспні збори в клубі, й ці штани давні, куплені Марією в Києві на Подолі років десять тому, коли вперше і востаннє в житті їздили з Трохимом подивитися столицю та повештатись по магазинах.

«Та вона так викручує ту сорочку, що з дірами понесе додому»,— досадливо думається Тетяні.

«Не жаль їй тих штанів, ой, не жаль»,— гірко снуєть-ся Марії.

Упоравшись із пранням, жінки розходяться. А вже, дивися, за якихось два тижні біля млина знову стоять Ма-рія з Тетяною, тільки прання їхнє тепер помінялось: те з Трохима, що прала Марія, уже пере Тетяна — і навпакі.

Підпивши, веселинівські чоловіки люблять оповідати в своєму захмелілому гурті оказію, яку давно кожен знає. Проте оказія викликає дикий регіт — стріляють від утіхи іскрами очі, трусяться щоки, хтось заточується, хтось ха-пається руками за живіт.

— Це ж коли трапилось? Після толоки в Андрія Во-рони?

— Та не після толоки, а після вхідчин, якраз у суботу, Трохим Ганжа найбільше там столярував і теслював, бо Ворона йому небожем доводиться, то вже не хату йому змайстрував, а писанку... Може б, і не напився на вхідчи-нах, та небіж образився на дядька, що той, мовляв, гордує.

— А від Ворони везли на грабарці з-під глини.

— В грабарку кинули сіна, ряденцем застелили, а звер-ху вже поклали Трохима... Куди поганяти? Гайда на Кру-тий Виселок, до Тетяні!..

— Прокинувся Трохим на містку, глипнув туди-сюди й каже: «Везіть на Дівочьке Болото, в Марії розсол смач-ний».

— А дорога ж далека з одного кутка на другий. Приступали конячиною на Дівочьке Болото, прочумався Ганжа й каже: «Хай йому чорт, мені ж треба на Крутий Виселок, обіцяв Тетяні завтра піти разом у район на ярмарок».

— І знов провалився спати. Добились на Крутий Виселок, він отямився й править: «Везіть до Марії, в неї розсол смачний на завтрашне похмілля».

— Коня випрягли, zostавили Трохима посеред Веселинівки в грабарці, хай очумається на ранок та й добираться на Дівочьке Болото чи на Крутий Виселок, до Марії чи до Тетяни.

— Ха-ха-ха!

— Го-го-го!

Роки пролітають над Веселинівкою на крилах журавлів та лебедів, час плине водою в річці, лягає памороззю на скронях, зморшками на обличчях, а в селі й досі не стомлюються оповідати про ту давню оказію, як возили нетверезого Трохима Ганжу з одного кутка на другий, не стомлюються реготати до сліз.

Недільного ранку, вбравшись у найкращий одяг, Марія гайнула зі свого обійстя по Веселинівці. Тримає в руці великого лозинового коша, видно, важкенького, перев'язаного зверху вишитим рушником. З-під хустини вибилось пасмо вугільного волосся, в'ється гадюкою на вітрі, спалахує синюватим відблиском. Питають:

— Маріє, люди щойно на базар, а ви вже з базару?

— Мені щодня базар, і з ранку до смерку,— відказує.

Очі палахкотять лихою тривоگوю, й Марія мовби летить на крилах тієї тривоги, й така вона хаплива, поривчаста, як калина на шпаркому вітрі.

Ось і Крутий Виселок — по горбах дуби стоять дідуганами, зодягнутими в кожухи, вивернуті догори вовною, груші та яблуні в свічках достиглих плодів, сизіє повітря, прогіркле від запахів кропиви, пасльону, лопухів. На Марієних щоках уже давно зайнялись рум'янці, тепер вони ще дужче яскравіють, наче натерті цеглою.

Ось і хата, до якої квапилась, і скрізь тут видно роботу Трохимову руку: ліса сміється червоною лозою й гострим пакіллям, ворота прихилені, хвіртка напівдхилена, хлівець під шифером, криниця під дашком, качки за металевою сіткою, кролі в дерев'яних ящиках-печерках, купу брикету накрито витіпанними сніпками.

Тетяна з білявим своїм виводком снідають за столом, а Трохим, спершись на лікоть, півлежить у ліжку й сьорбає ложкою страву з полумиска.

— Смачного,— вітається Марія з порога.— З неділею!

Очі ж її чорні крилами тривоги так і літають над змарнілим Трохимовим лицем у рамі сивого волосся, над його випнутим із сорочки кістлявим плечем.

— Недужого навідати прийшла,— каже Марія,— бо душа болить і болить: що там із тобою, Трохиме, чи ліки які потрібні.

— Вилежую простуду,— мовить Ганжа, відкидаючись на високо збиту подушку.

— Банки йому ставила, натирала,— озивається Тетяна.— Весь час просить гарячого, то з дівчатами чай варимо.

— Вже легше,— хрипить Ганжа, бухикає.

— Де там воно легше,— скорбно погойдує головою Марія.— Може, що треба?..

— До столу сідайте, поснідайте з нами,— запрошує господиня.

— Спасибі, вже поснідала,— дякує.— То, може, щось треба? Я б і в аптеку...

— Ліків ніяких не треба,— хрипить Ганжа з ліжка,— бо я хворіти не збираюсь, а збираюсь очунювати.

— Ось я купила та зготувала, візьміть, Тетяно.

І, розв'язавши рушник із коша, виставляє на стіл чималий слоїк меду, гладущик сметани, курячу печеню в горнятку, липовий цвіт у марлевому вузлику, кетяжок калини, рум'янобокi яблука та воскового литва груші.

— Та чи ми бідні,— зітхає Тетяна,— чи не спроможемося самі...

— Ваше смачне, а хай і мого скуштує, хутчій видужає.

Довгенько гомонять про всяку всячину, а коли гостя збирається йти, то Тетяна й не думає відпускати з порожніми руками, силоміць тицьнула в коша якихось віддарунків. Троє дівчат сонячними променями пересувались по хаті, безшелесно порались, безмовно поглядали на гостю очима, заклубоченими синім маревом... А Трохим, склавши руки на грудях, проказав услід:

— Хай хлопець тепліше зодягається до школи, бо осінь...

А чим віддячила Тетяна за ті відвідини, за ліки та гостинці?.. Невдовзі троє дівчат її прийшли до Марії помагати копати картоплю на вгороді. Мовляв, так і так. Трохим Гордійович іще охлялий після хвороби, ледь ноги переставляє, то не подужає ні згинатись над заступом, ні повні мішки до погребка носити. Вони свою латку землі попорали, то допоможуть. Марія спершу відмовлялась, а Трохим Ганжа обняв дівчат, мов сніп, перевеслом чіпких рук:

— Гайда, розумниці-вродливиці, на бараболю!.. Бо й справді задишка, हेкаю...

Розумниці-вродливиці подались на город після обіду, а поки смеркло — добрячий клин довели до пуття. Неговірки, мовчазні, вони копали корчі, вибирали картоплю, відрами висипали в мішок, і найстарша серед них, піддавши мішок на плечі, несла до погребка.

Сміх на городі спалахнув тоді, коли до дівочого гурту прилучився Маріїн хлопець — худий та чорний, мов грак, помагав копати й жартував, а вони раз у раз вибухали реготом. Далі, у млистій темряві, розпалили вогнище з сухого картоплиннтя, накидали бульби в полум'я, а самі метушились довкола й усе намагались штовхнути жартівливого, грекоокого грака у дим та вогонь, а хлопець перескакував хвацько й знову зачіпав дівчат — то обійме, то покепкує, то щипне.

Потім, коли споночило, стояли кружком біля напівзгаслого вогнища, їли картоплю, перекидаючи, щоб не попектись, гарячі бульбини з долоні на долоню.

А коли дівчата йшли додому, то Марія кожній віддячила гостинцем — найстаршій, середульшій і найменшій дала по хустині кремовій, квітчастій. Видно, купила задалегідь, лежали в скрині задля такої нагоди.

Тамтої осені Трохим Ганжа добивався з Тетяною на ярмарок у район. На ярмарок з'їхались машини з товарами чи не з усієї області, поприїжджали з сусідніх, а що вже ярмаркових зібралось! Торгуються, сперечаються, сміються, телесуються, сваряться, глузують, переморгуються, гарикаються, блимають спідлоба, світять очима, сумують поглядом, зиркають, косують, кліпають... Довкола ревуть мотори, щебечуть велосипедні дзвінки, бекають вівці, кувикають поросята, мекає худоба, іржуть коні, видзвонюють горщики, бамкають баняки... Жовтіють та рум'яніють яблука й груші, блищать гарбузи, біліє свиняче

сало на лотках, червоніє свіже м'ясо, горить багрянцями домашня ковбаса, мерехтять осінні квіти.

Про такий ярмарок, може, Тетяні вже не першу зиму мріялось, а найдужче їй мріялось про кожушок, щоб ошатний, щоб мережаний, щоб із коміром білої вівці. Знайшли такий кожушок, одяглась Тетяна, оглядає себе з усіх боків, зазирає в людські очі, наче в їхніх дзеркалах годна себе вгледіти в тій вимріяній обнові. Наче ж і славний, а в пахвах тісний, жме, й так шкода ж той кожух із рук випускати, що ладна заплакати серед ярмаркового велелюддя. Аж глядь — Марія стоїть у гурті та приглядається, як то вона міряє на себе тісний кожушок.

— Трохиме, глянь, і Марія на ярмарку! — зраділа.

— То хай і вона приміряє кожуха, бо шкода випускати з рук, — знайшовся Ганжа.

— Маріє, одягніть на себе, може, вам підійде.

А Марія що? Худорлява, наче напівзгорілий вугляк, тонка в стані, зодягнулась у кожух із мережаними грудьми, застєбнулася, із виляском ударила долонями по полах, крутнулась, притупнула ногою.

— Наче на неї шитий, — мовила Тетяна.

— То вже й не знімай, — сказав Трохим Ганжа, дістаючи гроші з гаманця.

— Для кого ж ви купуєте? — здивовано поспитав продавець кожуха. Та й, правду кажучи, була здивована решта ярмаркових, що цікаво стежили за примірянням. — Купуєте для своєї жінки чи для когось?

— Для жінки, для кого ж іще? — статечно, без тіні усмішки відказав чоловік. І вже до Марії: — Добре, що об'явилась на ярмарку, бо ти наче народилась у цьому кожусі.

— А я бачила чоботи для Тетяни, — сказала Марія. — Саме впору на її ногу, бо я ж її ногу знаю.

Хромові чоботи й справді були на Тетяниних ногах як улиті.

Й тепер вони ходили по ярмарку, як дві рідні сестри: чорнява цвіла в кожусі, що грав візерунками мережок, а білява басовито порипувала чобітками, і, здається, одну носив кожух без видимих зусиль, а другу носили чоботи-скороходи. А поміж них виступав Трохим Ганжа, й далеко було видно чоловіка над морем хусток, шапок, картузів, бо голова світилася сивим волоссям та сивою бородою, мов сонце променями. Й не одне з ярмаркових, угледівши

гвардійський значок на Трохимових грудях, умить цікаво прикипало до того значка, а потім уже оберталось на виго-нисту постать.

Посутеніло; попримощувались на підвіконні кури з пів-нем, топчуться на солом'яній загаті, не хочуть до хліва; сиротливо чорніють на вільхах порожні воронячі гнізда; човник місяця гойднувся на хвилі вечірньої мли — й так, здиблений, застиг, ніяк не підійметься вгору його вутла золота корма, ось-ось зачерпне важкого мороку.

— Трохиме,— спроквола озивається Марія до чоло-віка, що, дивлячись передачу по телевізору, заплющився й дримає.— Позавчора ж я знову ходила у Псярівку до брата, до Андрія...

— Та вже казала...

— Не все сказала... Пам'ятаєш за того псярівського вдівця, що навесні перестривав біля своєї садиби, коли я ходила до Андрія?

— Пригадую,— ледь здригаються повіки.

— То позавчора знову здибались. Видно, ждав мене, бо й костюм зодягнув і почепив галстука в смужечку, й одеколоном від нього чути.

— Сватався?

— Сватався,— зітхнула Марія.— А я й кажу йому: «Сватаєшся не тільки до мене, а й до сина, а й до чоло-віка мого». Так, Трохиме?..

Трохим зводиться, човгає по хаті, відповідає:

— А так, так...

— Може, й не слід було казати, а тільки не хочу при-ховувати від тебе...

Трохим Ганжа знову дивиться телевізор. Смеркло, по-тонули в темряві вільхи з порожніми гніздами на гіллі, місяць зник у хмарах.

— Взнавав я в людей за того чоловіка,— перегода озивається Трохим, втупившись в екран заплющеними очима.— Всі кажуть тільки добре за нього.

— Трохиме!..

— Сам доглядає двох дітей, хазяїн, заробляє на трак-торі, вміє берегти копійку, недавно поставив нову хату, скрізь достаток і лад... А ти ж іще не стара, Маріє.

Жінка кладе вінок рук йому на плечі і, тулячись своїми чорними косами до його білої паморозі, береться випові-дати так, наче лементує:

— Та нікого ж мені, Трохиме, не треба, крім тебе! Та

нащо вітчим нашому синові, коли ти здужаєш ходити по землі. Більше не піду в Псярівку до брата, хай у Веселинівку ходить до нас.

— Таж перестріти можуть і в Веселинівці...

— Вже з тобою звікую віку, а чужого чуженицю обмину десятою дорогою, чуєш, Трохиме, не кривдь мене своїми словами.

— Хочу добра тобі.

— Добро мое тільки з тобою, а другого добра в світі немає й не буде. Не знала з тобою горя, то нащо шукатиму? Хто мене пожаліє так, як ти? Завжди почувеш, як заболить серце чи душа, а хіба ж хтось чужий прислухається, почує? Ой Трохимцю...

Верби обібрались весняним пухом, вигойдували на в'язкому гіллі марево жовтавого цвіту. Видзвонювали пташки, так наче кожна літала з невидимою скрипочкою й витинала на ній невидимим смичком. Обрії розсунулись так далеко, що, здається, можна було заглянути за край землі.

Храмного дня Тетяна з Трохимом Ганжею поминали на кладовищі небіжчиків. І вже коли нагомонілися з людьми, нажурились та напечалились, Тетяна сказала біля могили, де було поховано її матір:

— Скільки ще тут місця багато лишилось. Отут і мене поховаєте, біля матері.

— Та, може, я хутчій помру!

І вже коли вийшли з кладовища, вже коли ступали по опалій на дорогу жовтизні вербового цвіту, Тетяна, дивлячись на Трохима заглибілими від жалоби очима, говорила:

— Ніколи не чула від тебе ні докору, ні слова несправедливого, та й ти від мене, либонь, не чув. І не просила ніколи, а зараз попрошу, тільки пообіцяй, Трохиме... Як переставлюсь — поховай біля матері.

— Не прав таких речей, Тетяно, не треба кликати костомаху...

— Там, біля мене, ще місце лишиться, то вже, Трохиме, нікому не віддавай, бо хочу, щоб і ти лежав не осторонь, а поряд.

Трохим Ганжа не відказав, примруженим зором, здається, сягаючи в цю хвилину якщо не за край землі, то за пруг своєї душі, болю й тривоги.

— Може б, і не казала, та день сьогодні такий... Бо що на цій землі? Життя ще не минулось, та скоро минеться.

Мало ми з тобою тут набулись, то хоч лежатимем разом. Бо в землі — назавжди вкупі, завжди ти будеш коло мене, вже нікуди не відлучишся, не підеш, ніякий жаль мене там не братиме, лежатиму в мирі... Я зла не зичу Марії, але вона ж молодша, то ще наживеться з тобою після мене, вже нарозкошує... То пообіцяй, що по смерті будемо разом, що складеш такий заповіт, а діти наші вже дотримують заповіту.

— Аж душа стогне від твоїх слів, Тетяно... Буде потвоєму, заповім, дітям скажу...

— Спасибі, Трохиме, за твою ласку, більшого щастя мені й не треба, ніж сьогодні знати, що завтра ти вже нікуди не відлучишся... Ніколи...

Ступали по весняній землі, й кожна зелена билинка прислухалась до розмови Тетяни з Трохимом, прислухалась до їхнього мовчання. Береза край дороги, погойдуючись, нахилилась гіллям зовсім близьенько до невисловлених думок, а вітрець, пахнучи вільгістю теплого, розораного поля, наче долинав із молодості, віяв у будучність.

Настала пора весіль у Веселинівці, коли сільрада не встигає розписувати молоді подружжя та видавати їм шлюбні посвідки, а колгоспний духовий оркестр теж не впорується, то дехто мусить обходитись просто радіолою, дехто привозить оркестри якщо не з району, якщо не з сусіднього заводу, то з міста. По вечорах та ночах у густому повітрі, позолоченому крижаними зорями, гримить чи то мідь інструментів, чи то буйнощі людських радощів, чи то серця, що здумали паруватись.

Учора Марія порається на городі, в хліві, в погребі, на обійсті — осінь квапить, треба зібрати врожай у садку та на грядках. І добре їй видно зі своєї садиби все Дівочьке Болото, куток свій у прижовклих вихорах дерев, у прижухлих спалахах збіжжя на городах, видно дорогу, що біліє табунами ситих гусей та качок, а на тій дорозі ген-ген показалась молода у святковому вбранні, а з нею вервечка товаришок-світилок. Іще здалеку впізнає молоду, що розмаяла ллянисте волосся, до якого вплетено червоні, зелені та голубі бинди, й серце Марііне починає мимохіть битись дужче, і в скронях відлунує той подзвін, і холодком посіклось дихання.

Несе в рядні качани кукурудзи по межі, а самій гадується: кого ж це молода тут, на Дівочькому Болоті, збирається запросити на своє весілля?

Може, тітку Настю? Повитуху всі запрошують, хоч уже стара, хоч уже не приймає пологів, бо веселинівські молодіці народжують у сільській лікарні, до баби забули звертатись... Та ні, молода зі світилками проминула Настину хату.

Може, до Никодима Аврамейка, бухгалтера колгоспного зайдуть? Обминули. Може, до Шустихи, продавщиці лавочної? Ї не поглянули на її хату, що сліпуче виблискує згори цинкованим залізом, розвіваються стрічки — червоні, голубі, зелені, розмаяні білі коси полощуться, і шоки в молодій мерехтять, мов мак.

Похоловши від здогаду й до кінця не вірячи в той здогад, Марія прожогом кидається до хати, в поспіху зриває з плечей зашмарований одяг, заболочену спідницю стягує, старе взуття летить під ліжку, натомість хапає зі скрині святкове плаття, лаковані туфлі, вже вдяглася, вже взулась, причесалась, зазирнула в дзеркало, вже шукає якоїсь хатньої роботи...

Дівочі голоси під вікнами, на ганку, брязнула клямка...

Весільний той квітник (обличчя рум'яні й свіжі з осіннього холодку, губи грають усмішками так, наче то мерехтять вишневі рибки) зацвів у хаті, й молода, кланяючись — бинди й світлі коси розтікаються по грудях, — каже:

— Просили мама й тато...

Вона серед товаришок — наче мальва в вінку чорнобривців.

— І я прошу...

Це ж вісімнадцять літ їй, старша серед своїх сестер, а як схожа на матір, на Тетяну.

— На хліб, на сіль, на весілля!

Вже пішли дівчата з молодою, вже за ворітьми промайоріли, а Марія ніяк отямитись була не годна. Все марилося, що Тетяна щойно побувала в хаті, запрошувала на весілля, бо дочка — викапана мати.

— Якби не Трохимова дочка, то не пішла б, — сама собі сказала Марія. — А так Трохимова, то, либонь, могла б і моєю вродитись. А як могла моєю вродитись, то гріх не піти на весілля, не віддати заміж. А там і менші Трохимові дівчата стануть на порі, познаходять суджених, от тільки чи надумують отак, як нині, зайти до хати й запросити на весілля? Щоб люди бачили, що не чужа я Трохимові, що не чужа його дітям, а в сільраді ж розписаний тільки з Тетяною, бо ж нема такого порядку, щоб розписували зразу з двома.

Провели Трохим із Марією до армії свого грекоокого сина. Два дні пили, гуляли, співали пісень, і, здається, два дні проводжала хлопця вся Веселинівка: стежки, по яких бігав, небеса, до яких поривалась душа, річка, яка спливала його незабарною юністю. На проводах Трохим Ганжа танцював з дівчатами, з котрими син учився в школі, й Марія довго не могла відірвати затуманеного погляду від сивого батька.

Біля військкомату з багатьох сіл назбиралось батьків та матерів, родичів та знайомих. Начебто проводжали дітей не на війну, а на мирну службу до армії, проте не одна жінка чи дівчина витирала крадькома очі... Й раптом серед збудженого натовпу Марія, не вірячи сама собі, побачила Тетяну. «Кого ж це вона проводить? — вдарила думка. — Може, когось із родичів? Але ж і серед родичів нема в неї хлопців призовного віку...»

Забулося за Тетяну, а вже згодом — несподівано, ясно й певно — здогадалась: «Мого проводить, бо він же для неї син Трохимів, тому й не чужий... Трохимів для неї... Бачить Трохима в ньому, тільки ж не зізнається нікому, й мені теж не зізнається».

Так того дня проводжали Марія з Трохимом до армії свого сина.

Так того дня проводжала Тетяна до армії Трохимового сина.

Так, мабуть, утрюх і чекатимуть на його повернення до Веселинівки.

— **О**сь, мамо, лікарська ковбаса, гірчиця російська, баночка хрону...

— Та чи свого хрону не маємо? На городі такий пре з землі, як батоги...

— У цій бляшанці волове м'ясо, а в цій угорський перець, делікатес.

— Чи я курку не заріжу? А перець ще торішній у діжці квашений, свій.

— Пляшка олії кукурудзяної, купили в кіоску на вокзалі.

— Таж маю соняшникову, пахучу, як лину на сковороду — півдня хата пахне олією.

Дмитро Чепурний діставав гостинці, куплені в місті, виставляв на лаві та на столі, а мати все дорікала: й нащо, мовляв, тратився, коли свого вистача, а своє завжди краще.

Проте низці рум'яних бубликів зраділа:

— Ось підемо на проводи, то роздаватиму.

Щороку, йдучи на батькову могилу, мати брала з собою всілякі цукерки, які купувала по сто чи по двісті грамів у різних магазинах. Там вона видивляла собі рожевий горошок, там карамель м'ятну, там півників на паличках, ще якісь солодощі, які сяяли барвистими обгортками.

Коли Дмитро Чепурний розгорнув квітчасту хустку й накинув матері на плечі, вона підійшла до дзеркальної шафи, подивилась на себе тихими, як осінні заводи, очима й мовила:

— Та вже ж наготувала собі хустку на смерть, а цю куди діну?

— А в цій співатимете серед таких дівчат, як самі!

— Еге ж, співатиму... — І, поклавши обережними руками подаровану хустку згори на білій подушці, запитала: — А товариш твій... де робить? Із тобою?

— Не квапесь, мамо, за товариша я ще скажу.

— Таємниця така чи секрет? Привіз у хату, а признаватись не хочеш.

— І таємниця, й секрет. Самі побачите!

— Як не признаєтесь, то як побачу?

— Сюрприз.

— Сюрприз... А він чудний. Груша цвіте, а він дивиться... Витягнув із криниці відро води, сміється сам до себе. Оце пішов стежкою до Бугу, став на березі під черемою, слухає.

— Та хай слухає, мамо. Він міський, йому все вдивовижу.

— І груша вдивовижу?

— І бджоли, і шпаки! Весна ж надворі.

— Що весна, то правда,— зітхнувши, згодилась мати.

Коли посходились родичі, повсідались полуднати. Чоловіки випили по першій та по другій, закусили салатом із редиски, кропу та молоді цибулі, й мати нарешті сама осмілилася запитати в того чудного товариша з міста:

— А ви, Юрку, будете ким? Бо мій не каже, секретничає з матір'ю.

Юрко був у коричневих замшевих черевиках, у рудих вельветових штанях. Чорна шкіряна куртка обтягувала гострі плечі, шия пов'язана яскравою хустинкою чи косинкою — так подеколи в селі пов'язуються дівчата. Високий, розстебнутий комір білосніжної сорочки стирчав мало не до вух.

Тепер, як мати звернулась до мовчазного товариша, всі гості, що раніше кидали на нього короткі позири, відверто вступились цікавими поглядами, вивчаючи бліде, хворобливе обличчя з тонкими рисами, довгі нервові губи й незчисленні павутинисті зморшки на жовтавому чолі.

— Я маг,— сказав Юрко.

— Хто? — не зрозуміла мати.

— Маг,— повторив Юрко, і його тонкі губи сіпнулись від усміху.

Мати глянула на гостей, далі на сина, мовби від нього сподіваючись на розтлумачення, але син тільки мружився загадково, задоволено.

— Ворожбит? — спитала мати.— Чи чародійник?

— Ні,— сказав Юрко.

— Ага, фокусник, мабуть! — здогадався хтось із гостей.

— Ви фокусник? — здивувалась мати.

— Ні,— заперечив той.

— Циркач! — упевнено сказав Коля, котрий був жонатий на Дмитровій сестрі Галі. Головатий, плечистий,

широкогрудий, на дебелих ногах-колодах, він завжди був голодний, завжди багато їв і завжди ревнував — безпідставно — свою миловидну жінку до всіх чоловіків. Зараз, сидячи біля Галі, він уже потай ревнував її до цього приїжджого фертика і потай зневажав його за строкатий, мов у папуги, одяг.— По телевізору таких показують. Вони тобі з порожньої шляпи дістануть цілу зграю голубів, кілометрові сувої шовку, можуть пролізти через вушко голки! Ви теж?

— Що? — незворушно спитав той.

— Лазите через вушко голки! — зареготав Коля.

— А я ж і думаю, що, либонь, по телевізору бачила вас, — роздумливо озвалась мати, і її лице зайнялося світлом упізнання вже колись баченої людини.

— Через вушко голки лазити не пробував і по телевізору не виступав, — заперечив гість.

— То який же ви циркач? — наче аж розсердився Коля, що його ошукано.— Чи ілюзіоніст?

— Я не сказав, що я циркач.

— А хто сказав?

— Сказали ви, — з холодком нагадав молодий гість.

— Хто ж ви такий?

— Маг.

— Хіба не однаково?

— Ну, ви плутаєте трактор і таксі.

— Тут я ніколи не наплутаю, — зареготав Коля, що їздив у колгоспі на машині й недавно придбав собі «Запорожця». — Добре знаю, що на таксі орють землю, а трактором катають пасажирів по бульварах та проспектах.

Родичі засміялися з жарту, а молодий гість зберігав холодний вираз обличчя.

Зрештою, випили за те, щоб Дмитро Чепурний оженився, бо доки ото ходити без сімейного хомути, й захрумтіли цибулею та редискою. Балачка перекинулась на те, чому так поменшало риби в Бузі. Лише мовчав Коля, завзятий мисливець і рибалка. Набичившись пукатими очима, він зосереджено пережовував зелень та м'ясо, і його могутні щелепи здатні були, здається, перетерти камінь.

Весь час дивився в миски, а тут раптом випростався й голосно запитав:

— Так що ж ти можеш?

— А ти загадай бажання! — весело порадив Дмитро Чепурний.

— Загадайте,— попросив гість із пов'язаною на шиї хусткою.

— І він угадає? — здивувався Коля.— Та я таке можу загадати, що сто фокусників подуріють, а не вгадають.

— Отже,— впевнено мовив гість,— подумки накажіть мені щось зробити.

— А що саме?

— Що завгодно.

— І вголос нікому не казати? Навіть Дмитрові?

— Навіть Дмитрові. Загадали? Давайте свою руку.

Миський маг узяв коренясту шоферову руку в свою, заплющився.

— Наосліп? — здивувався простодушній Коля.

— Думайте! — зосередившись і збліднувши обличчям, сказав маг.— Наказуйте!

— Та я наказую! — хитро поглядав на присутніх упевнений у своїй перемозі Коля.

Тримаючи його зап'ястя лівою рукою, блідий маг — наосліп! — узяв пляшку горілки на столі й став наливати в склянку, що стояла перед Колею.

Всі заворожено вмовкли.

— Правильно? — запитав маг.

— Та не може бути! — вигукнув той, побуряковівши.

— Але ж угадав! — мовив Дмитро Чепурний, пишаючись у цю мить і собою, і своїм товаришем.— Ти наказував налити горілки?

— Та тут кожен вгадає, чого кортить нашому Колі,— обізвалась мати.— Бо йому завжди кортить випити. Мабуть, ти, Дмитре, розказав, ось твій товариш і знає.

— Не вірите? — образився Дмитро Чепурний.— Хай вгадає мое бажання!

— Твоє для нього не секрет! — прогув Коля.— Змовитесь між собою, точно.

— То хай мое,— лагідно мовила дозріла в своїй жіночій вроді Галя й простягла перед собою абрикосового кольору руку в золотому пушку.

— Твоє не можна,— буркнув Коля, відводячи вбік жінчину руку.

— А це ж чому? — не так дорікнула, як проспівала мати.

— Мало що їй забагнеться! То що, вволювати всі забаганки? А потім казатимеш, що не ти винувата, а оцей маг.

— Схаменись, у чому я винувата? — наче виправдувалась жінка перед своїм чоловіком.

— Не хочу, щоб маг виконував твої накази, ясно? Я твій маг, я сам виконую всі твої накази, ясно?

— Годі, вже не хочу,— згасла жінка.

Серед гостей сидів сімдесятирічний Никін Фундук, сусіда, знаний у селі не тільки за свою недовірливу та підозрливу вдачу, а й за те, що для нього ніяких таємниць не існувало. Не існувало ні на власному обійсті, ні в сусіда через пліт, ні через вулицю, ні в селі, ні в районі, ні в області. Фундук знав, як кроїти товар на чоботи і як ті чоботи шити; знав, як приймати отел, чи опорос, чи окіт; вмів дати раду жеребній кобилі й жінці в час пологів; у дядьківському гурті любив розказувати, чому, на його думку, літаки літають, а не падають на землю, чому в безповітряному просторі тримаються ракети, супутники та інше космічне причандалля.

Хоча, на диво, не читав ні книжок, ні журналів, а тільки районну газету, яка, мабуть, і стала для нього неординарним джерелом глобальної інформації.

Так от, сімдесятирічний Никін Фундук, незаперечний сільський авторитет у будь-якому ділі, зараз мусив потайки сам собі зізнатись, що нічогосінько не тямить у тому, що виробляє цей міський маг. Ну, гаразд, легко вгадати, чого хочеться ведмедю Колі, бо тому завжди хочеться тільки одного. Але як він угадав, що розбишакуватій його онуці, яка крутилась попід ногами в гостей, хочеться саме смаженої курячої ніжки? Ну, гаразд, може, й не трудно вгадати, що дитині кортить ситра, цукерок чи білого м'яса. Але як він угадав — тому ж таки Колі кортить зняти віночок барвистих штучних квіточок (цей віночок висів на цвяшку під сімейними фотознімками) й накласти на сиву голову своєї тещі? Так, так, міський маг узяв червонястого від випитої горілки Колю за руку, підвів до стіни, зняв віночок...

Так, наче не маг вів Колю до того віночка, а Коля вів мага!

Чим більше й успішніше маг виконував затаєних наказів та бажань, тим Фундук дужче впевнювався, що його хитро одурюють. Й оскільки ходити в дурнях не звик, то надумав узяти гору над самовпевненим магом.

— От мого бажання не вволиш,— обізвався зловтішно в запалій тиші.

Всі звикли, що Фундук не кидає слів на вітер, і зацікавлено вмовлаки.

— Загадали? — чемно запитав маг.— Прощу!

І взяв своїми пальцями жилаве, старече за'ястя.

— Думайте! — наказав маг.— Встаньте!

Никін Фундук слухняно звівся.

— Йдіть до дверей! Тепер у сні!

Гості, грюкаючи стільцями, важко позводились, рушили слідом.

— Не міняйте своїх наказів! — уже надворі раптом зле сказав маг.— Думайте, як спочатку!

«Читає думки! — з острахом майнуло в голові старому Фундуку.— Бач, зразу вгадав, що збиваю з толку».

Й колючі, лоскітливі мурашки поповзли по спині Фундука, який усього, здається, набачився на цьому світі, а з таким не стикався.

Не відпускаючи старого, маг запитав:

— Тепер правильно йдемо?

— Правильно,— визнав похмурий Фундук.

— Ой лишенько! — вирвалось у матері.

Вільною рукою маг узяв заступ, спертий до стіни хліва.

— Так? — спитав різко.

— Так,— мусив визнати Фундук.

Не відпускаючи старого, маг із подвір'я ступив на город і заглибив заступ у землю.

— Так? — спитав.

— Еге,— підтвердив Фундук.

Гості були вражені. Маг, щасливий своєю перемогою, усміхався, і по його чолу сріблились краплини поту. Так само не міг приховати свого торжества й Дмитро Чепурний, якому вдалось здивувати матір, сестру, родичів, односельців.

— От і не все,— мовив Никін Фундук.— От і не вгадав.

— Хіба? — не міг стримати глузливого сміху Дмитро Чепурний.

— Що ж я не вгадав? — з лагідною зверхністю в голосі сказав маг.

— Я наказував, щоб ти взяв заступ під хлівом...

— Я взяв...

— Щоб ти пішов на город...

— Я пішов...

— І щоб ти взяв не один штих землі, а викопав весь

город, от! А раз не викопав усього городу, то й не сповнив мого наказу!

Маг лише руками розвів на цю дядькову хитрість, а мати сказала:

— Трохи сама скопаю, а то обіцяли кіньми зорати. Чого це, дядьку Никоне, мої гості мають город порати?

— А хай пораяють, раз пообіцяли!

— Щось не чула, щоб обіцяли.

— А хто клявся всі накази виконувати? Ось я й наказав — копай город від одної межі до другої, щоб аж куріло! Чом би й ні? Молодий, здоровий, невироблений. А ти, Домахо, хіба за своє життя не згорбатіла на цій землі? Згорбатіла... То хай скуштує, який то кусень хліба тобі випав.

— Нам свій кусень випав, а їм свій. Ми їхнього не відбираємо, а вони на наш не зазіхають.

— Та видно, що не зазіхають, — похмуро згодився Фундук. — Якби потрудилися з наше, а то фокуси показують.

— Прошу до хати, — мовила мати, бажаючи пригасити суперечку.

Проте і в хаті, коли повсідалися за столи, старий не заспокоювався:

— І що, отак усе життя будеш показувати фокуси?

— Кожен заробляє на хліб, як уміє, — захищав товариша захмелілий Дмитро Чепурний. — Один біля худоби, другий учителює, третій землю оре, четвертий...

— Від того, хто землю доглядає, — перебив Фундук, — щось зостається... Зостається хліб! Вчитель вчить дітей розуму... А від нього що лишиться — фокуси?

Маг сидів упевнений і незворушний, мовби й не про нього йшлося. Різав ножем дрібні шматочки м'яса, брав виделкою, старанно жував.

— І від нього лишиться! — не здавався Дмитро Чепурний. — Він, може, таке віднаходить у людини, що нікому й не снилось! Хіба багато отаких?

— Що було б, якби всі стали отакі! Хто б землю орав?

— Такі б і орали!

— Еге, ножем та виделкою... І кожного він бачить наскрізь?

— Кожного.

— Ну, добре. Хай мене бачить наскрізь, мене бачити можна, я людина маленька. А якщо комусь не сподобається?

— Він бачить тільки тих, хто сам хоче. Ось, приміром, ви захотіли.

— А як до нього держава ставиться? Не забороняє?

— Держава не забороняє.

— Дарма... Й де ж це ви познайомились?

— Раніше в одному цеху біля тих самих верстатів працювали, жили в одному гуртожитку. Ось тоді Юрко й відкрив за собою цей дар. Спершу в гуртожитку всіх дивував, потім у заводському клубі почав виступати. Завжди повнісінько народу набивалось — усім цікаво! Потім учені з ним зустрічались, перевіряли, чи не шарлатан. І всі підтвердили: не шарлатан!

— Чудасія!.. А як же він угадує?

— По вашій руці!

— А не читає думок?

— Читає вашу руку. Розумієте? Читає руку!

Маг тримався так, наче тут говорилось не про нього. Й здавався ще загадковішим, бо не брав ніякісінької участі в розмові.

— Хіба руку можна читати?

Фундук недовіриливо розглядав свою долоню, пальці... Й так само інші гості зачудовано роздивлялися свої руки.

— А батько в нього теж маг?.. Спеціаліст по чужих руках?

— Ні, батько не вміє, він колгоспник.

— Авжеж, колгоспники на таке не здатні,— дійшов своєрідного висновку Фундук.

— Йому б у таємні агенти,— обізвався Коля.— Сам би виграв Велику Вітчизняну війну. Куди Штірліцу проти нього!

Домаха теж розглядала свої руки. В борозенках глибоких зморщок, у мозолях, у набубнявілих жилах — по цих письменах можна було прочитати кожен день її життя, її минуле.

— Й ти, дитино, годен угадати мої думки?

Маг ствердно нахилив голову.

— Мамо, й вам теж закортіло? — засміявся Дмитро.— Й вам не віриться?

— Може, нашій матері,— докинув Коля,— хочеться не тільки скопати город чужими руками, а й засадити!

— Ага, до городу він не дуже...— буркнув Фундук.

— Город зоремо, чого це гості мають копати.— В материних словах бринів смуток.— Маю інше бажання...

— Давайте вашу руку! — мовив маг.

Мати простягла неохоче, маг узяв тонке зап'ястя, заплющився, зосереджуючись.

— Думайте,— наказав.

— Та я весь час думаю, не перестаю, про одне й те саме.

Маг, тримаючи матір, повів її до дверей, далі велів іти до воріт. Зацікавлені гості сунули слідом.

— Та зажди хоч, я квітку якусь візьму та глечик води, як же інакше.

Наламала розквітлого бузку біля колодязя, поставила у глечик із водою, а глечик однією рукою притисла до грудей.

— Веди вже, веди...

— Куди? — недобрим голосом скрикнув старий Фундук.

— Думайте! — Крейдяне обличчя мага стало зосереджене, мовби він, заплющившись, мав почути якийсь неймовірно далекий звук. Такий далекий, що міг прилинути навіть не з цього життя, а з потойбічного.— Думайте!

— Таж тільки про нього й думаю, більш ні про кого.

Вийшли вдвох за ворота й простували по вулиці.

— Куди ж це вони, га? — мовив ошелешений Дмитро Чепурний.

— Туди, куди щодня ходить,— запечалившись, відказала сестра.— Ходімо й ми, треба навідатися. З тих пір, як батько помер, мати щодня на могилу ходить. То бур'янець зірве, то квітку посадить, то так посидить на лавці. Бач, таки вгадав твій маг... Материне горе вгадав...

Зігнута материнська постать уже ген-ген посувалася під зеленими вербами.

— Там би вона днювала б і ночувала...

Поряд із матір'ю по-кошачому м'яко, чутливо ступав маг.

— Може, людина ще й сама до пуття не відає, чого хоче, а він уже наперед знає... Це ж так і життя людське наперед можна вгадати? Отак торкнувся до тебе, як до нашої матері торкнувся, і відкрилось йому все до самісінької старості.

— Однаково не вірю,— озвався похмурий Фундук.— Хоч і своїми очима бачу, а не вірю. Не знаєш, на яку ногу ступиш, а тут таке!

— Давай, Дмитре, й ми до батька навідаємось...

— Житимеш, дочко, разом зі мною, — гомонів старий Македон. — Ось твоє ліжко, глянть, скільки подушок, покійниця моя вишивала, Фроська... Чаю захочеш зварити — є газова плита в сінях... Кури несуться, маю старе сало, можу яечню зготувати хоч зараз. На городі огірки й помідори доспіли, молода картопля. Криниця в дворі під грушею, вода смачна, з усього кутка ходять.

Дівчина вся блищала: мерехтіли туфлі лаковані на високих платформах, ляскотіла шкіряна спідниця, поблимувала глухими зайчиками куртка на замках-блискавках, золоті кліпси у вухах сяяли, металевий — великий, фасонистий — гребінь молочно відсвічував у світлому й пухкому, як витіпана мичка конопель, волоссі.

— Спасибі за яечню, — сказала дівчина, — тільки я вже перекусила в буфеті на вокзалі, навіть випила кави. Пообідаю, мабуть, у колгоспній їдальні... Спасибі вам, дідуню, за притулок. Довго у вас не затримаюсь, день чи два, поки зберу матеріал до газети. А зараз побігла я в сільраду, потім у контору, повернусь увечері...

Її справді, не так вийшла, як вибігла з хати, і вся її тугенька, зграбна постать, обтягнута ременями й замкнута на замки, зашелестіла, зашеберхала, затріщала, мовби стріляла електричними розрядами. Старий Македон якусь мить стояв розгублено під низьким сволоком посеред хати, а в вухах йому лунав отой сухий костричний тріск.

— Наслання якесь, — сказав Македон уголос. — Мана...

Але мана хіба б залишила в його хатині дорожню валізу, шкіряну, жовту, теж обтягнуту ременями, з широкими кишенями на роздутих боках?

Наблизився чомусь до шафи, в дзерцята якої було вправлено дзеркало, вже подзьобане й полущене. Її на Македона звідти поглянув якийсь подзьобаний і полущений чоловік із обвислими вусами, вилицюватий, з кучугурками впертих брів над синіми струмочками очей. Чоловік

був у баєвій теплій сорочці, з розхристаного коміра випиналась жилава, схожа на півусохлий корінь зморшкувата шия...

На покуті висіла жовта, мов торішне сало, фотокартка: молодесенький Македон. У будьонівці з зорею, брови двома шаблюками занесено над ополонками карих очей, а очі ж бо грішні-грішні, як чорти в пеклі!

Македон поглянув на себе молоденького на пожовклому знімку, далі поглянув на себе старого в полущеному дзеркалі, зітхнув і вийшов на подвір'я.

Сонце снопами проміння било з-за непорушних сливових хмар, що чередою заслали небо, й потужні снопи творили велетенське золоте шатро, яке напнулось над селом Сніжки, над горбами й садами його, над ставками й чорноземними полями. В цьому шатрі хати грали барвінковими вікнами, соняхи стояли по городах військом, що наступало буйним золотим цвітом, туркотіли горлиці на дубах...

— Маєте гостю? — спитав із-за плоту сусіда Пилип.

Сусіда стояв поміж гарбузового гудиння, яке повилось по ліщині, й голова його руденька була не більша за гарбуза, що повиснув біля плеча на кілку.

Сусіда Пилип колись служив у районній аптеці, згодом, вийшовши на пенсію, перебрався на батьківщину, в Сніжки. Пенсію йому перераховували на книжку, яку він завів у районній ошадкасі, а жив Пилип із городу, саду й чималої пасіки. Він і досі багатьох у Сніжках постачав пілюльками, мікстурами, давав поради. Македон мав од нього поради: як готувати всякі настойки з березових бруньок, від чого помагає сік цибулі чи редьки, як зберігати корінь татарського зілля...

— Газетярка з області, — сказав Македон. — Знайома Оксани, моєї правнучки, знімають одну кімнату на двох... Може, ти пострижеш мене, Пилипе, бо вже так заросло, що скоро сороки моститимуться...

— Таж стриглись недавно, Македоне, — здивувався колишній аптекар, а тепер садівник, пасічник і городник.

— Росте, мов із води...

Невдовзі з допомогою ножиць та рогового гребінця Пилип стинав ріденьку стерню, під якою блищала дублена шкіра Македонової голови. Старий сидів на стільці під липою, що гула бджолами та мурашковою, а сусіда тупцяв довкола нього й гомонів:

— Чоловік ніколи сам себе не міг обійти без молодиці чи баби. Трудно вам, еге?

— Варвара Щелепата навідується, ви ж бо знаєте. І зварить, і випере, і підмете...

— Але ж самі ви, так? Нема жіночого духу в хаті, а без духу — не можна.

— Я зі своєю Фроською життя прожив, а тепер, може, кортить попарубкувати.

— Ви, Македоне, й на старість парубок хоч куди, це правда, — сокорів Пилип. — Обчикрижив вас — наче двадцять чи й тридцять років ізняв із вас... То, кажете, дівчина з газети? Що ж вона шукатиме в нашому колгоспі? Щось добре чи недоліки?

Македон багатозначно промовчав, усім своїм виглядом кажучи, що чужі таємниці берегти вміє.

Виніс із сіней цинкові ночви і, обмівши віником від павутиння та порошна, поставив біля погрібника на сонечку. Далі заходився крутити корбу біля криниці й порипував нею доти, поки натягнув і наносив повнісінькі ночви води. Вода зблискувала відображенням хмарним небом, спалахувала срібляними жмурами.

За ворітьми спинився грузовик, із кабіни вискочила дідова гостя, затягнута в шкури, зарипіла ременями, зашелестіла нейлонами і, стрімка, мов кульова блискавка, миготіла прямісінько на Македона.

— Це ви, дідуно? — сторопіла, й лице її пойнялось миттєвими рум'янцями. — Постриглись, я ледь упізнала... Помолодшали... А я ось магнітофон забула в сумці, — кинула вже в сінях, і двері за нею трахнули, як від пориву шквальної грози.

Шофер Гресь (його в селі знали всі, бо мав скалічене вуха; злі язики подейкували, що то відгризли пацюки в стодолі, де він, п'яний, проспав ніч) сказав дідові:

— Дівку гарну маєте!

Й підморгнув так, що двоє нахабних очей умить потонуло в зморшках лукавого обличчя.

— Маю, та не про твоє око!

— Ого! — реготнув Гресь.

— А ти думав!

Моторно поверталась до машини білява газетярка з плоским чорним ящиком, перекинутим на ремінці через плече. Вже з кабіни сяйнула поглядом на Македона:

— Ждїть, дідуно, ввечері, а я тим часом гайнула до своїх героїв!

Шофер так круто взяв із місця в кар'єр, що хмара пилюки знагла огорнула Македона, й він, заплющившись, возла плюнував услід грузовику.

«Скільки тому Гресю треба? — саме снувалось. — Одній жінці платить аліменти, з другою живе, мов кіт із собакою, а до третьої машиною возить як не паливо, то дошки, як не бляху на хату, то ще якусь хоробу...»

Хатні стіни вже западали в землю, вікна осіли низько, вишні зусібіч обступили, тому в кімнатці стояли сутінки навіть пополудні в літню спеку. Македон, повештавшись із кутка в куток, знайшов драпакувату мочалку, шматок хазяйського мила, полотняний рушник і виніс у півтемні сіни, поклав на ослоні. Далі спробував на дотик воду — уже нагрілась, і старий, перегнувшись у попереку й карякувато ставлячи ноги, взяв ночви й поніс до сіней. Зачинивши сінешні двері на клямку, роздягнувся наголо, заліз ногами в ночви й став хлюпатись, намілюючи худе, драбинясте тіло хазяйським милом і тручись мочалкою.

Македон задоволено крєктав, пирскав, похоркував, бризкався, і той гармидер наполохав півня, що сховався від денної спеки під ослоном і там заснув. Півень вибрався з-під ослона й стривожено закудкудакав. І чим завзятіше Македон купався, тим більше непокоївся возулястий цівень, кидаючись із кутка в куток, б'ючись у двері, намагаючись злетіти до підсліпуватого віконця мало не під стелею.

— Тю, дурний, телесуєшся! — гомонів дід до півня, пирскаючи й ухкаючи від води. — Ось покупаюсь і пушу тебе до курок, не терпиться... І мені треба помитись, предстати чистим, бо хіба гоже некупаним ходити, а людина ж у хаті. Хоч би своя, а то чужа, що вона подумає про Македона...

Півень знесамовитів од страху, пролетів од віконця до дверей над дідовою спиною, дряпнув пазуром, шкребнув крилом, — і старий розгнівався.

— Та вже випущу тебе, окаянного, коли такий сказ до тих курок.

І, ступивши з ночов босими ногами на долівку, відчинив двері. Півень прожогом полетів прямісінько на Варвару Щелепату, яка в цю хвилину наблизилась до ганку, і в жінки (чи то від ляку, що їй в очі летить настрахопуджена птаха, чи то від здивування, що на порозі вгледіла Македона в тому, в чому мати-покійниця народила) опустились руки, перекосилось обличчя, й вона зойкнула:

— Чорт!

І Македон, зачиняючи двері, краєм ока застеріг, що бабою крутнуло, наче вихром на дорозі, й хутко повело за ріг хати.

— Сама ти відьма,— бубонів Македон, миючить у ночвах.— І принесло ж не в пору...

Покупавшись, одчинив віко скрині й дістав чисті сподні — фланелеві, наче гусячим пушком покриті. Таку саму фланелеву сорочку зодягнув під спід, усім своїм тілом відчуваючи її ласкаве, нескупе тепло. Далі заліз у довгі й широкі штани, пошиті з синьої цупкої діагоналі. Штани зодягав нині вдруге, а вперше вбирався кілька років тому, коли одержував медаль «За трудову доблесть». Озув чорні модельні туфлі, проте озув їх із воланням, уперше, бо взуття, що не кажіть, було куповано на смерть покійницею Фроською. І, наче завершуючи хоч і клопітне, зате приємне діло, витягнув із шафи піджак із нагородами, засунув спершу ліву в рукав, далі праву руку, поправив комір, застебнувся.

Тепер із дзеркала дивився на Македона чоловік помолоділий, коротко стрижений, з міцним підборіддям. Груди обвішано всякими нагородами — тут тобі відзнаки і за військову, й за трудову доблесть. Цей чоловік, подумалось Македонові, мало чим був одмінний від того парубійка на фотознімку — з шаблями гострих, зламаних брів, із якимись чортячими, грішними очима. Цей чоловік, подумалось Македонові, навіть цікавіший: має нагороди, побачив світу, пожив, а хіба той за свій вік стільки набачився!

У прискринку лежала пачка всяких документів (чимало зібралось, а Македон побожно ставився до будь-яких документів), і, поміркувавши якихось півгодини, старий розсовав найважливіші по двох внутрішніх кишенях піджака, так що груди відразу хоч і не вигнулись колесом, зате наче поздоровшали й подужчали.

Голову увінчав кашкетом, пошитим із зеленого, як молоденька отава, сукна. Кашкет мав твердий козирок і твердий околиць, на якому спереду й досі зберігся вицвілий слід і дірка: тут давно колись прикріплялася зірочка.

«Сказала, що прийде ввечері,— мимохіть міркувалось Македонові.— Це ж довгенько до вечора... Сонце ген у небі розсілось, мов п'яниця за чужим столом із дармовими напоями й закусками... А той пройдисвіт і волоцюга Гресь таки добалакається в мене!..»

Манило відчинене віко скрині, й Македон дістав навіщоось ізвідти перкалевого полотна, вишиту червоними,

зеленими та голубими нитками блузку баби своєї покійної Фроськи, розгорнув, задивився. Барви грали свіжим полиском.

— Либонь, не відмовиться, коли подарую,— вголос подумав про свою гостю.— Хіба тепер такі вишиває хтось? Де там, не вишивають, а по магазинах то й поготів не продають.

Згодом дістав зі скрині кашемірову хустину з рясними торочками. Від хустини, як і від блузки, йшов дух нафталіну, старого злежаного одягу.

— Й хустки, либонь, не відмовиться.

У прискринку, поміж Македонових документів (посвідок, квитанцій, грамот), жужмом лежали разки намиста й коралів, і, погрібшись у їхньому холодному барвистому шереху, старий вибрав довгу нитку блакитної, мов розквітлий лев, бірюзи, снував задумливо між корінцями вузлуватих пальців, переливав із однієї дубової своєї долоні на другу, милувався мружачись.

І, хитро всміхнувшись, поклав до кишені піджака, а скриню зачинив...

На вулиці, поміж вишень, майнула постать Варвари Щелепатої, о, звернула на обійстя,— і старий щодуху кинувся в сіни, замкнувся. І слухав. Ось Варвара поторгала двері, пробубоніла щось, знову поторгала... Вже в хаті, обачно переходячи від вікна до вікна, старий бачив, як жінка зняла гладущик із кімка (сушився на тину), оглянула й назад настромила; заглянула до хлівця; підмела віником курячий слід біля алюмінієвої миски. Подумки Македон гнівався: «Та чого ти ниньки внадилася, стара шерепо! Злякалася чорта — й добре, тікай в опуст, тікай за оболочи, а чорт і без тебе впорається. Таки прочула щось за мою гостю, стара нишпирка, так і нюшкує, так і нюшкує! Ну, обпираєш мене, годуєш, у хаті павуків розлякуєш, але ж схаменися, поглянь на себе! Куди вже тобі про чоловіка думати, гайда, киш із обійстя, не відчиню, хоч і до смерку вештайся по грядках та по садку».

Доглянувши за чужим хазяйством, як за своїм, Варвара ще раз поторгала клямку на сінешніх дверях і почовгала за ворота, звернула у вуличку від поля. Й за якусь часину Македон вибрався з хати й спершу через садок, далі межею, потім поза городами подався до магазину.

В магазині жваво ходив од прилавка до прилавка, розглядав товари.

— Сонько,— звернувся до продавщиці,— а які там у тебе цукерки?

— Та які,— відказала Сонька, подивовано приглядаючись до вирядженого в усе новеньке покупця.— Карамельки всякі, подушечки, горошок.

— А таких нема,— спитав Македон,— у коробці? А на коробці намальовано кобзаря, грає на кобзі. Я в районі бачив.

— У районі й питаєте, дідуню, а в нас село Сніжки.

Македон замовив по сто грамів усяких карамельок у найрізноманітніших обгортках, і вийшов чималий пакунок.

— Зуби у вас здорові, поїсте до другого прищестя Христа,— пожартувала продавщиця.

А коли дід попросив пляшку шампанського, здивувалась:

— Ви що, дідуню, справляєте свій столітній ювілей?

— Ага, треба ж якось відсвяткувати свою молодість,— засміявся дід.

— Ви сьогодні недарма при повному фасоні й при повному параді... Ще, дивіться, всієї пенсії не вистачить заплатити за покупки.

— Вистачить, у мене є в ощадкасі на книжці,— збрехав Македон. Він чомусь мало не всім у селі любив казати, що тримає книжку в районній ощадкасі. Й дуже тішився з того, що йому вірять.— І дай мені, Сонько, оті духи в золотому флакончику.

— Духи дуже дорогі,— й зовсім отетеріла продавщиця.— Аж чотири й п'ятдесят. Може, візьмете одеколон за два карбованці?

— Не торгуйся зі мною, Сонько, давай те, що просять.

— То ви ще й пахнути хочете добре! — Зняла з прилавка пляшечку духів із золотовою етикеткою.— Таки свято у вас!

— Не тільки ж тобі добре пахнути,— таки знайшовся впекти продавщицю, від якої пахло, як від парфюмерної лавки.

Идучи додому, Македон почувався так, наче його обрано... до президії в сільклубі на святкових урочистостях. Дарма, що за клуб йому зараз правило всеньке село Сніжки — з хатами й садками, з машинами й худобою, з хмарами й птахами! Дарма, що не було на сцені довгого стола, застеленого червоним кромом, а слалась під ноги запилужена дорога! Однаково Македон почувався так, наче сидить у президії, а на нього всі дивляться: й молодиця з

відром біля колодязя світить терновими ягодами очей, і довгоший сонях, що вигнався вгору над погрібником, і табунець оксамитових мальв, і гусята, що дибцяють од води...

І раптом із кабіни грузовика, що наздогнав із погрозли-вим громом, у одчиненому віконечку майнула дівоча рука, далі всміхнулося знайоме дівоче обличчя — і вже відлетіло, і вже зникло, як зникає несподіваний сліпий дощ у літню годину, окропивши не тільки землю, а й душу своєю свіжою лагідністю... В Македона затремтіли ноги, затрусилась руки, сіпнулись губи, здригнулось обличчя — так його чомусь ударила несподівана зустріч, так потішило, що, їздячи по Сніжках, літаючи по ділу, впізнала старого посеред дороги, зраділа, всміхнулась!

Увечері обіцяла добитись до хати... Так мокро горить, як нині тягнеться день; туркочуть горлиці, розморені спекою; непорушне сонце між хмарами, як потопальник між латаття на ставу; дурманним чадом пахтять мальви по обійстях...

Варвара Щелепата вигулькнула з вулички, зіткнулися ніс у ніс. Здається, спершу не впізнала Македона, а впізнавши — руками сплеснула:

— Юхиме, це ти?

— Таж бачиш,— сказав Македон.

— Була, сіни твої замкнуті — нема тебе.

— Таж бачиш, нема.

— Кури в хліві несуться, повне гніздо яєць, ніхто не забирає. Хотіла ниньки забрати, а сіни замкнуті.— Варвара Щелепата дивилась на груди старого, осяяні блиском нагород, на пляшку шампанського в руці, на пакунок із цукерками в другій. І запитала раптом:— Юхиме, ти здоровий? Завжди ж бо жалуєшся на всякі болячки... То в потилиці крутить, то крижі судомить, то попереки...

— Здоровий, Варко!

— Ой, неправду кажеш,— журилася сухим, співчутливим поглядом.— Яке вже там здоров'я у нас із тобою... Треба шануватись, уже не до молодості, а до старості.

— Курячі яйця сам виберу з гнізда, вже не бий ніг до мене...

І Варвара посунула, мов тінь.

Македон спав на печі — і взимку, і влітку. А велике дерев'яне ліжко, що стояло біля скрині, тримав для гостей, а найперше — для правнучки, що жила в області й зрідка навідувалась до діда. Сьогодні в цьому ліжку мала спати її

товаришка, юна міська гостя, й Македон надумав перестелити. Зняв рядно й натомість постелив свіже фабричне простирадло. Познімав із подушок наволочки, замінивши їх накрохмаленими й випрасуваними (крохмалила й прасувала Варвара Щелепата, вона ж і складала в скрині). Застеливши ліжко наново, старий схаменувся, що не збив подушки,— й тепер гандрабатими своїми руками збивав подушки, щоб були пухкі, щоб роздimalи боки, щоб стовбурчилились ріжками.

І, старанно заправивши барвистий ліжник, одступив убік, замилювався: сніжно-білі подушки легкою піною лежали, наче тобі лебеді поприлітали, поскладали крила й спочивають.

Ліжко манило до себе, й старий мимоволі всміхнувся.

І раптом дернуло морозцем по спині... От якби ще перину! Покійниця Фроська і пір'я з гусей та курей скубла і дерла, але ж чомусь не хотіла мати перину. Ось подушок нашила та навишивала. Може, позичити? В кого б можна було позичити? Може, в Легейдихи, в неї дві, але ж у Легейдихи язик довгий, кожного в селі зачепить і дістане. Може, позичити на день-другий у тітки Горлички, але ж у Горлички дітей, мов грязі під нігтями. А попроси в баби Шендрички, то клопоту не оберешся від Варвари Щелепатої, бо живуть через леваду, сусідки...

Боліло Македонові, що нема перини,— й позичити страшно, бо здогадаються односельці, сама вилізе голка з копиці сіна...

От питав недавно сусіда Пилип, чом не приведу хазяйку до хати — і доглянула б, мовляв, і кухоль води подала б... То й добре, що не привів, бо вільним козаком краще. Вільний козак до одної спідниці не прив'язаний. Хіба могло б таке статись, як нині, якби тут крутилась господиня? Лежали б на столі цукерки, горіла б сріблом пляшка шампанського, манило б ліжко лебединим табуном снігових подушок? І хіба він, Македон, був би такий фасонистий, при нагородах, хіба б його кишені були набиті всякими важливими документами? Та ні, бо товклася б із кутка в куток господиня (отака, як Варвара Щелепата, яку і не посій — сама скрізь вродиться!), не треба було б гору подушок тривожити, вбиратися в свій найкращий по смертний одяг, прикрашати груди високими урядовими нагородами, зодягати картуза з твердим околицем!

На межі росли мальви, Македон рвав квіти й наспівував — саме під ніс мугикалось... «Ой там, на точку на ба-

зарі, жінки чоловіків продавали...» Пахучі мальви поставив на столі у глечик із водою... «Як прийдеться до ладу, то я свою поведу та й продам...» У хаті від квітів стало вільніше, просторіше, святковіше, й так само стало на душі в Македона... «Ой там, на точку на базарі, жінки чоловіків продавали...»

На вулиці гуркнуло мотором машини, скрикнув злякано півень, кудкудахнули кури, якийсь вихор пробіг по сінях — і вже на хатньому порозі той вихор обернувся на дідову гостю, на дівчину-газетярку, що поскрипувала шкірою та ременями, шелестіла цупким нейлоном, усміхалась губами, очима, бровами.

— Ой, який ви гарний! — сказала, навіть не спиняючись і, здається, й не глянувши на Македона, вже порпалась у своїй шкіряній валізі. — Це ж ви, мабуть, не дармували ні на першій світовій війні, ані на другій.

— А ще ж і медаль «За трудову доблесть» лежить у скрині, бо на грудях не вміщається, нема де почепити, — гордо сказав дід.

— Ви повний георگیївський кавалер?

— Може, й не повний, але кавалер. — Він поліз до кишені, дістав паку папірців. — От, дочко, можеш поглянути, документи є на всі нагороди. Тепер багато є всяких кавалерів, що й умудряються чужі нагороди носити, бо однаково ніхто не питає документів. А я не з таких, у мене все тут записано, поглянь.

— Дідуню, — сказала, тримаючи валізу в руках. І захоплено милувалась Македоном, що стояв перед нею, мов на картині. — Спасибі, дідуню, за все, їду. З усіма зустрілась, узяла матеріал, тепер маю квапитись до сусіднього колгоспу, там теж справн...

— А як же з ночівлею? — пролепетав Македон. У руді тремтіла пака пожовклих папірців. — Ти ж ночувати збиралась...

— Переночую в сусідньому селі. — Краєм ока помітила пляшку шампанського на столі, мальви в глечику, всмінулась. — Що передавати вашій правнучці?

— Хай приїжджає... Вдвох приїжджайте...

Македон відчув на своїй щоці миттєвий доторк студених дівочих уст — і вже крутнуло біля нього вихором, і вже вихор одчинив двері, гримнув порожнім відром у сінях, майнув у вікні.

— Ось так, — сказав Македон, прирісши ногами до долівки. — Ось такі вони, теперішні дівчата.

І, стоячи причмелений, додав перегодя:

— Їм вітер у голові... І одурять, і обмануть... Не пошанують сивини, де там...

Враз наче отямився, кинувся до скрині:

— Гостинець же свій забула взяти!

З бабиною блузкою в руках кинувся надвір, до воріт — і слід машини пропав, сонячна надвечірня пуста сповивала бузинову й вишневу вулицю. Македон ступив — сліпо, навздогін — кілька кроків і спинився. Так і стояв, озутий у чорні модельні туфлі, одягнений у штани з синьої цупкої діагоналі, в піджаку з нагородами, у форменому кашкеті з твердим козирком і широким околицем. Віяв вітерець, і блузка перкалевого полотна, вишита червоними, зеленими та голубими нитками, ворушилась як жива.

— Не пошанують сивини, де там... — печально прошепотів Македон.

І, згорбившись, почвалав до хати. Й краєчком свідомості думалось про те, що, мабуть, простудився в спеку, бо давить у грудях, коле, й добре було б, якби Варвара Щелепата здогадалась прийти й поставити гірчичники, а може, й банки на спині, заодно й натерла б груди, вона баба тямуща, знається на всіх болячках і хворобах, на помічному зіллі теж знається...

Дмитро Вишневий не навідувався додому цілих чотирьох місяців — працював на будівництві в обласному місті. Перед Новим роком, коли всі кинулись купувати гостинці, він теж заглянув у магазини, щоправда, не сам, а разом із товаришами. А що товариші не виходили з порожніми руками, то й він придбав там щось — ну, коробку цукерок, ну, флакон польського лаку і газову рожеву косинку.

І вже, мабуть, пізніше зрозумів, що коробку цукерок придбав для сина Юрка, а польський лак і косинку — для Наталки... А й справді, чом би не поїхати в село? І, купивши ще всіляких новорічних подарунків, поклав собі неодмінно їхати.

З Наталкою вони розлучились півтора року тому — не зійшлись, як тепер говориться, характерами. Жінка вічно прискіпувалась — і додому пізно повернувся, і гроші десь посіяв, і на городі не пораєшся, як інші. Дмитро Вишневий був удачі компанійської, веселий, звик до життя вільного, а не під жінчиним каблуком, терпів-терпів, а потім зозла вирішив: до яких пір терпіти — невже ціле життя?

І розлучився, через суд оформили. Вільно зітхнувши, подався в місто, де відразу влаштувався на будівництві, одержав ліжко в кімнаті гуртожитку. Працювати доводилось важко, зате був сам собі хазяїн, мав у суботу й неділю вихідний, пиво пив не тоді, коли завезуть, а коли заманеться, ходив у кіно й на танці, тягав штангу в підвалі гуртожитку. Зрідка навідувався в село. Наталка зустрічала так, наче й не розлучались, наче й далі жили в мирі-злагоді, вже нічим не дорікала, не сварила, й Дмитро подумки дивувався: «От відьомське зілля жіноче, невже й раніше не могла бути шовковою?!»

Нині, їдучи автобусом до села, споглядаючи засніжені поля за вікном, дерева, зодягнуті в кудлаті шапки й овечі кожухи, вивернуті догори вовною, Дмитро уже вкотре

казав собі, що воля в його віці — така необхідна, а встро-
мити голову в нове ярмо він завжди встигне. У гуртожит-
ку таких «розвідників», як він, траплялось, і вже декотрі
встигли знову зав'язати собі світа, з другою жінкою на-
живши дитя, а першій платячи аліменти, проте Вишневий
не поспішав ускочити із вогню та в полум'я, хотів натіши-
тись холостяцькою волею. Дві чи три дівчини, до яких за-
лицявся в гуртожитку, відразу втямили його вітрогонські
наміри, самі кинули Дмитра, а він лише посміювався і ні-
трохи не жалкував. Та й, подумати, мав дитину, мав жін-
ку, хоч і розлучився з ними. Але доки навідувався в гості,
доки зустрічала Наталка, мов батька і чоловіка, — мало про
що задумувався...

Вибілені полотна снігів заслали село, і, тихе, нічне, воно
лише блимало жовтими вогнями. Дмитро вийшов із авто-
буса — й опинився сам на пустельній дорозі. Йти до бать-
ків було аж на околицю, й він одразу звернув до Наталки,
відчуваючи дивне збентеження від близької зустрічі. А мо-
же, не так від зустрічі зі своєю розлученою жінкою, як із
Юрком?

— Ох ти зайче мій, не чекаєш на батька, — збуджено
бубонів собі під ніс, — не чекаєш, зайче, а я вже скоро
прийду, від Діда-Мороза гостинці принесу!

Жваво порипував сніжок під ногами, й так довкола все
свіжо, знайомо пахло, як у місті чомусь Дмитрові не пах-
ло. Й від цього духу гострого розчулився, й тепло вдари-
ло в груди.

В хаті яскраво світилися вікна. «Ого, наче здогадалься
про мій приїзд, а я ж і не писав, і телеграми не вдарив».
Поторгав сінешні двері — були замкнені. А це ж із якого
дива, кого це Наталка почала остерігатись? Що ж, посми-
каємо за клямку, погримаємо задубілими від морозу
дверми.

На те смикання-гримання перегода скрипнули хатні
двері, й пролунав насторожений голос Наталки з сіней:

— Хто?

— Чужі! — весело відказав Дмитро Вишневий.

Наталка помовчала там, у сінях, і згодом знову озва-
лась:

— Питаю — хто?

— Свої, не впізнаєш! — голосно відказав Дмитро й за-
сміявся чомусь. — Одчиняй!

Проте Наталка не квапилась відчиняти двері. Здається,
подалась у хату, довго не чулось її кроків, нарешті долину-

ло знайоме човгання. Брязнув залізний засув, напіввідхилились двері, і в тій темній продовгастій щілині показалась висока постать Наталки, що однією рукою притримувала двері, а другу поклала на одвірок, наче загороджувала вхід. Освітлене тільки снігом ізнадвору, її повне обличчя не виказувало ніякої радості, саму лише розгубленість.

— Не впізнаєш? — усе ще не втрачаючи бадьорості, запитав Дмитро. — Гостинці приніс від Діда-Мороза! — А що Наталка, похмура, й далі стояла в продовгастій щілині дверей, застережливо розставивши перед собою руки, поспитав: — Чи, може, інших гостей приймаєш? Признавайся! Є гості?

— Є, — начебто й спокійно відказала Наталка.

— Значить, не заскучаємо! — усміхався Дмитро. — Ну, пускай до хати, бо холодно.

Вже в сніях прошепотіла благально на вухо:

— Тільки прошу тебе, чуєш? Тільки прошу... От ситуація!

— Ти про що? — нездогадливо запитав.

Але вона вже ступила в хату. І Дмитрові на мить здалось, що вона тримається так, наче він і справді чужий. Відступила з порога вбік — за столом сидів незнайомий чоловік у піжамній сорочці, в окулярах, з великими залісинами. Чоловік сидів, як господар, важкувато поставивши лікті, і з-за блискучих скелець його сірі очі дивились прямо, твердо.

— То в тебе, Наталко, й справді гості, — привітно мовив Дмитро Вишневий, гарячково міркуючи, хто б це міг бути з її рідні: дядько, двоюрідний брат. Мабуть, хтось із рідні добився з чужого краю. — Вечір добрий!

Наталка сіла на дивані й дивилася з незрозумілим осудом. А чоловік озвався якось нехотя:

— Добрий вечір...

І далі сидів за столом — лікті виставив, за скельцями коричневі, важкі очі.

— Давайте знайомитися, — сказав Дмитро, поставивши чемодан і простягаючи руку: — Дмитро!

Чоловік за столом не зворухнувся, наче не до нього й мовилось, і тоді Наталка сказала квапливо:

— Василь Олександрович!

І в цю мить Дмитро Вишневий уже почав здогадуватись. Почав здогадуватись — і кров гарячою хвилею шугнула в голову; застугоніло в скронях, наче молотки-вібратор-

ри. Хоч би трохи розгубився — так ні, але на мить потемніло в очах, потемніло — й важко розвиднилось.

— А де Юрко? — запитав.

— У матері, — відповіла Наталка.

Чоловік за столом тримався так, наче й не чув ніякої розмови.

— Давно?

— Вчора ввечері відвела, з суботи на неділю, хай потрається в баби.

— А я гостинці привіз Юркові.

І відімкнув чемодан. Із чемодана дістав новорічні подарунки, якусь мить стояв із ними посеред кімнати — й поклав на дивані біля Наталки. Далі взяв до рук газову косинку, польський лак, флакон шампуню й мовив:

— А це тобі.

Наталка, суворо стиснувши губи, не зворухнулася, то поклав біля Юркових подарунків. На диво, вже опанував собою, і навіть почало подобатись, що загнав їх обох у такий кут. Про те, в якому куті опинився сам, уже не думалося.

— Запрошуй до столу, — сказав Наталці і, поставивши перед похмурим Василем Олександровичем привезену з міста пляшку горілки, сів без запрошення.

Кострубаті брови в Дмитра Вишневого лукаво заграли, наче електричними іскрами стали стріляти довкола.

— Значить, Василь Олександрович? — поспитав у чоловіка в піжамній сорочці. — Де працюєте?

— На комбікормовому заводі, — вмить докинула Наталка.

— Інженером, — нарешті розімкнув губи Василь Олександрович.

— Та це ж чудесно! — І звівся, взяв три чарочки на підвіконні, налив. — За знайомство!

І перехилив одним духом. Василь Олександрович кинув погляд на Наталку, проте чарку не взяв. Дмитро, зігрівшись із холоду й оговтавшись, і зовсім відчув себе хваїном.

— Завод комбікормів — сила! Значить, таки збудували й пустили. Тепер свиновідгодівельний комплекс буде рентабельний... Багато заробляєте?

— Вистачає, — мовив Василь Олександрович. І торкнувся пальцями чарки, поцокав нігтем по склу.

— Та ви пийте! — від усієї душі попросив Дмитро. — За знайомство! Посидимо, поговоримо як люди. — Й коли

Василь Олександрович повільно взяв і за кілька повільних ковтків випив чарку, мовив радісно: — От і на здоров'я!.. Тепер скрізь добре заробляють — і в місті, і в селі... Мені от квартиру обіцяють скоро дати.— І, зловивши холодний Наталчин погляд, додав: — Однокімнатну, зате ізольовану, з усіма вигодами — газ, гаряча вода, туалет, вибачайте.

— Щось би закусити дала,— обізвався Василь Олександрович.

Наталка, стискуючи вуста, поставила на стіл тарілку з нарізаним салом і кражалочками домашньої ковбаси. Мабуть, все ще вірила, що між двома чоловіками обійдеться миром. Та їй не хотілось їй, щоб пили, не хотілось...

— Якби оженився,— розповідав Дмитро,— то на жінку й на мене сміливо міг би вимагати двокімнатну, правда? Але женитись не хочу, принципово.

— Чому? — примружившись і ледь скрививши в усмішці вуста, запитав інженер із комбикормового.

— Принципово. Женитись — не штука, якби потім не розженюватись!

Наталка сиділа на дивані й уважно слухала. Могла б, звісно, вийти в сусідню кімнату, але якась сила не пускала, чомусь не хотіла залишити чоловіків наодинці.

— От ви,— широко гомонів Дмитро із інженером,— приїхали в наше село, так? А жили в іншому. Значить, були якісь причини, щоб сюди їхати. Не заради лише комбикормового заводу? Скажіть, були причини чи я помиляюсь?

— Без причин не обійшлось,— унікливо мовив Василь Олександрович і на цей раз уже сам потягнувся до пляшки, розлив.— Причини завжди знайдуться...

— Хіба ж ні! — радісно вигукнув Дмитро Вишневий.— Ну, ваше здоров'я!.. Я поїхав у місто чого? Від жінки, від Юрка? Були причини, от!

— Із дуба впав,— бліднучи, прошепотіла Наталка.

— Бачу, ви вже пожили. Іще не в літах, а пожили. Десь близько сорока, еге?

— Яке твоє діло? Чого вчепився до чоловіка? — гнівно сказала Наталка.

— Хай говорить,— відм'якнучи обличчям і поглядом, поблажливо мовив Василь Олександрович.

— Авжеж, чом не погомоніти! Цікаво, ми ж не худоба, а люди!.. Значить, близько сорока? Значить, сім'ю маєте. Не може бути, щоб сім'єю не обзавелись.

Інженер із комбікормового поблажливо, звисока всіма хався:

— То й що?

— Ми розмовляємо, так? Розмовляємо. Ви про мене знаєте, і про Наталку, про нашого Юрка? Знаєте. Чому ж тоді про себе мовчите, щоб і я почув?

— Я їй сказав усю правду,— і кивнув на похмуру Наталку.

— Я все знаю! — обізвалась жінка.— А ти — наче з дуба впав! Чого причепився? От ситуація! Ми з тобою через суд розлучились, ти сам захотів. А тепер прийшов допит знімати?

— Гаразд, скажу,— мовив інженер із комбікормового.— Маю жінку, двоє дітей. Розлучився, плачу аліменти... вже п'ятий рік... Старша дочка закінчує школу, молодша в сьомому класі.

— Все зрозуміло! — вигукнув Дмитро Вишневий.— Значить, аліментник! Я так і думав.

— Краще подумай, хто ти такий,— докинула Наталка.

— І які у вас наміри, коли не секрет? — Дмитро зі смаком жував домашню ковбасу.

— Серйозні,— примружився Василь Олександрович.

— Так... Серйозні, значить... Думаєте брати Наталку? І всиновлювати Юрка?

Інженер із комбікормового налив горілки в дві чарки, випив. І сказав:

— Ми з Наталкою Петрівною вже три місяці... як знайомі.

— Вона вам подобається?

— Таки з дуба впав,— прошепотіла жінка. І вбік: — От ситуація, ну-ну...

Інженер із комбікормового заводу сказав значущо:

— Наталка Петрівна собі ціну знає, і це дуже приємно. Я поважаю солідних жінок.

— Кажіть прямо — думаєте брати чи ні?

— Я про це повинен говорити тільки з Наталкою Петрівною, це наша особиста справа.

— Тобто? — звів куштрата свої веселі брови Дмитро Вишневий.

— Що — тобто? — все ще не втрачав поблажливості інженер із комбікормового.

— Я не маю стояти осторонь, бо йдеться не тільки про вашу особисту справу, йдеться також про Юрка, а він мій син.

Наталка вже чомусь перестала гніваться на окаянного Дмитра, їй теж було цікаво почути, що, нарешті, скаже Василь Олександрович, котрий досі освідчувався в любові та повазі, а про шлюб і словом не прохоплювався.

— Хочу, щоб мій син потрапив у надійні руки! — з викликом сказав Дмитро Вишневий. — Щоб не почувався сиротою!.. Чуеш, Наталко?

— А хіба я не хочу йому добра? — озвалась із болем, бо їй справді страждала зараз.

Інженер із комбікормового заводу звівся за столом:

— Ну, коли так ставите питання...

— А так! — грав бровами Дмитро Вишневий.

— Значить, удвох ставите питання?

— Удвох? — здивувалась Наталка й теж звелась.

— Моя позиція така... Треба добре вивчити людину. Ось ви, Наталко Петрівно, маєте вивчити мене, а я маю вивчити вас, так? Щоб не помилитись. Бо хіба ви в своєму житті вже не помилялись? І хіба я не помилявся? Отже, щоб зайвий раз...

— Стривайте! — звівся і Вишневий. — Значить, ви отут вивчаєте питання, правильно я зрозумів? Значить, Наталка і Юрко — це для вас питання? — І до Наталки: — І залицяльника ти собі знайшла! І батька для Юрка!

— Ти кращий? — заблищали сльози на очах. — Прб-йдисвіт! Перекотиполе! Відцурався від сім'ї, приїжджаєш раз на півроку, дихнути не даєш! Доки мучитимеш?

Дмитро Вишневий дивився вражено:

— Та чи я тобі щастя не хочу?.. Але ж ти жінка, сліпа, сама не роздивишся. Здери полуду, глянь пильніше.

Наталка схлипувала злісно, в розпачі. Інженер із комбікормового заводу щось зараз, видно, вирішував для себе, й куточки вуст його сіпались не без єхидства.

— Наміри в мене серйозні, — сказав. — Але опікся на гарячому — тепер на холодне дмухаю.

— Заливає! — в удаваному захопленні Дмитро Вишневий крутнув головою.

— Я отак вам обом відповідь дати не можу, повинен зважити, поміркувати.

— То не я, то він вимагає відповіді! Яке його діло, яке право?

— А що, він правильно ставить питання, — поважно мовив інженер із комбікормового заводу. — Він юридичний батько, право на його боці... А до відповіді я ще не готовий.

— Як? — На блідому Наталчиному обличчі зарожевіли плями.

— Ну й народ пішов! — обурювався Дмитро Вишневий, стискуючи кулаки. — Він вивчає питання! Мій Юрко — це для нього питання. І ти, Наталко, терпиш? Тримаєшся за нього вже три місяці? А я думав, що мене чекають! А я думав помиритись, назад зійтись!

— Ти наговориш, — із серцем сказала. — Перевів моє життя й тепер переводиш знову.

Наталка стала в кутку біля шафи, її плечі затремтіли від ридань. Інженер із комбікормового заводу зняв піжамну сорочку й почав зодягати светр, що висів на стільці. Далі натягнув на своє дебеле тіло смугастий піджак, з-під дивана дістав черевики. Дмитро Вишневий зневажливо стежив за кожним його рухом.

— Що, тікаєте? — обізвався.

— Тобто? — Василь Олександрович звів побуряковіле обличчя.

— Напустили туману, обманули чесну жінку — і в куці? Значить, питання вивчено?

Інженер із комбікормового випростався на повний свій зріст.

— Я не дозволю...

— Це я не дозволю! — зірвався на крик Дмитро Вишневий.

Інженер осікся.

— В такому разі я дозволю собі піти, — сказав, дивлячись, як здригаються Наталчині плечі.

І ще якийсь час стояв, наче сподівався на щось.

— Дозвольте, — тоном наказу мовив Дмитро Вишневий.

Інженер із комбікормового твердим кроком вийшов у сіни, зодягнув пальто з каракулевим коміром, ондатрову шапку. Ще якусь мить постояв очікувально — й подався геть. Спершу за ним рипнули одні двері, далі другі — хряснули, наче вітром ударило.

— Бач, ще й дверми гримає, пройдисвіт, — обурено сказав Дмитро Вишневий. — І де тільки знайшла такого?

— С-сам... з-знайшовся, — схлипуючи, видушила Наталка. — Не к-кращий і не г-гірший від тебе... т-таке с-саме з-золото.

— Ми ще розберемось! — погрозово пообіцяв Дмитро Вишневий. — Це подивимось. Я, може, серйозні наміри маю, а він?..

— Знаю тебе, баламута...

— Погано знаєш! — майже сварився Дмитро Вишневий, починаючи зараз і сам вірити в ширість і правдивість своїх слів. — Я, може, назад повернутись думаю! Може, набридло мені на будівництві, додому хочу.

— А квартира ізольована, обіцяли?..

— Обіцяли... А ти й повірила? Потинявся — і баста. Обое за розум повинні взятись.

Виплакані Наталчині очі були вогкі й надивовижу ясні, прозорі — можна було, здається, через їхні джерела заглянути в саму її вистраждану душу.

— Ти й справді... як із дуба впав.

— З дуба... Біля тебе хіба не впадеш?

І, наче образившись, почав хутко збиратись, радіючи новим своїм намірам, які, виявляється, давно зріли в ньому. Зріли, тільки до пори, до часу не здогадувався — ото ж треба було здибатись отут із цим, що вивчає питання!

— Куди? — стривожено спитала Наталка.

— Куди, куди, — пробурчав.

— Куди проти ночі?

— До батьків, приведу Юрка. Де це бачено — ми з тобою тут, а дитина в другій хаті... Хоч би гостинець мій приміряла, га? Ну, я скоро.

Й подався хутко.

Наталка взяла на дивані рожеву газову косинку і, донісни її в руках тільки до грудей, завмерла. Наче прислухалась, що зараз діється у безмежному світі, що прослався за стінами хати. Мовби чула порипування морозяного сніжку під черевиками Дмитровими...

Степан Завірюха свою жінку забрав із лікарні на сьомий день після пологів — привіз молоду матір із новонародженим на тих самих «Жигулях», у яких і відвіз її, вагітну, в район. Міг би покласти в своїй, селищній, але так любив Катерину, так чекав на первістка, що доставив у район: там, вважалося, лікарі кращі, надійніші.

Коли забирав, то, щасливий, усім підносив букети квітів — і няням, і сестрам, і лікарям. Оберемок тих квітів (чорнобривців та айстр, мало не серпом нажатих попідвіконню) носив слідом за Степаном Завірюхою його двоюрідний брат, дев'ятикласник, який з цієї нагоди прогулював школу й тепер роздивлявся довкола веселими, розумними очима.

Потім, коли через вересневі поля поверталися додому, в своє село, Степан Завірюха, раз у раз озираючись назад, де сиділа прибідила Катерина з твердим згортком на руках, гомонів збуджено:

— Ну, мати, спасибі за сина! Бачиш, не бракороби ми, правда? Чекали хлопця — маємо! Далі ще одного, а потім уже й дівчину можна. Два хлопці для мене, помічники, а тобі дівчина, щоб не скучала.

— З вами заскучаєш,— дивно нітячись і граючи тихою усмішкою, відказала Катерина.

— Чи я хліба в колгоспі не зароблю, щоб прогодувати? Хіба не взую, не зодягну? Та ми з тобою, Катерино, цілу ланку можемо доглянути! Ланку по висококультурному вирощуванню кукурудзи!

— Хіба що,— мовила, рада, що немовля спить, що день погідний, що вже й домівка скоро.

Свекруха, загодя відчинивши ворота, стояла у вуличці під липою, зодягнута задля такої okazji в зелений шерстяний костюм, подарований невісткою. Той костюм був великий, досі не зодягався ні разу, й тепер висів на худому свекрушиному тілі, як на дерев'яному вішаку. Підтюпцем пройшла за машиною, що вїхала на обійстя, й, коли Ка-

терина подала їй немовля, взяла обачно й наче аж ляжливо.

— Та не бійтесь, мамо,— засміявся Степан,— беріть сміливіше!

— Ще впушу,— озвалась мати.— А легеньке, мов куряче пірце!

— Поправиться! — пообіцяв Степан.— На м'ясі та салі хутко виросте.

— Еге ж, на салі...— непевно дорікнула мати, яка, здається, не тільки в руках побоювалась тримати, а й дивитись на немовля остерігалась.— Воно лише материнську цицьку знатиме.

— О, в нас цього добра вистачає! — зареготав Степан, закохано дивлячись на жінку.

Отак вони і ввійшли до хати — попереду свекруха з дітям на стверділих руках, далі Катерина ступала так, мовби в новий світ свого життя входила, потім Степан, готовий, здається, цього дня самісіньке небо підважити своїми грудьми, як підважують хуру сина... А дев'ятикласник, який ото тягав по лікарні оберемок квітів, і досі пахнучи їхнім густим духом, чудно так дивився їм услід, а потім крутнувся і геть подався, мружачись од якихось думок своїх.

— Ну, здрастуй, сину, в рідній хаті! — голосно сказав Степан.

Немовля, наче пробуджене його вітанням, прокинулось і заплакало.

— Ходи до мене, ходи,— мовила Катерина, забираючи згорток у свекрухи.

— О, відповідає! — радів Степан.— Приїхав додому й здоровкається з батьком! І бабцею своєю!..

Вони давно побрались і довго чекали на дитину, а вона, як то кажуть, усе не траплялась у капусті, щоб піти й знайти. Однолітки вже мали по одному, по двоє, дехто й на трійко спромігся, а їм із Катериною лелека не ніс на крилах, обминав хату. Траплялось, по ночах Степана будив жінчин глухий плач, гамований у подушку, й той розпачливий плач різав його по живій душі. «Кинь мене,— сказала такої ночі Катерина.— Десь у місто поїдь, на завод, щоб не в селі, не перед очима, й там знайдеш собі гарну дівчину». — «Ти при своїй тямі! — схопив її за пониклі плечі, труснув так, що голова одкинулась на подушку, мов нежива.— Нікого мені не треба, тільки тебе!» — «Але ж і мати твоя недобре дивиться і все мовчить та мовчить...» — «Мати моя слова лихого тобі не сказала й не скаже, ти

для неї за дочку рідну». Після цієї нічної розмови Катерина мовби спокійнішою стала, та спокій той був примарний якийсь, мов павутиннячко блаженське: дмухне вітер — і порве. А Степан — завжди компанійський, завжди заводяка, співун, танцюрист, хлібосол — став уникати друзів, наче душу свою й не замкнув на сім замків, та все-таки маленьку клямочку накинув на неї, і тому до них стало менше вчашати. В просторій господі з кожним роком западала дедалі відчутніша тиша, й невидима тінь тієї тиші лежала на їхніх мовчазних лицах, падала на їхні невисловлені думки...

— О, кричи, кричи! — гримів зараз Степан Завірюха, снуючи по хаті туди-сюди, а все більше тримаючись біля Катерини та дивлячись, як вона розстібає плаття, щоб дати немовляті груди. — Кричи, хай чують, що ти горластий, що ти нікому спуску не даватимеш — ні матері, ні батькові, ні бабі своїй, ні зайді якомусь! Голосніше кричи, щоб чули!

— О, ти навчиш! — мовила Катерина, сяючи обличчям, присмаглим від материнських недавніх мук.

Свекруха тим часом розпалила вогонь і поставила на плиту гріти відро води. Зжовкле їй лице зараз було схоже на соняшник, що скупно зацвів пізньої осені. Йї примерхлі очі їй, ці два неквапливі горобчики, присіли на тому журливо-радісному соняшнику, щебетали спроквола...

Степан у хаті не міг усидіти, понесло його надвір, десь носило півгодини, а потім повертається (немовля в ліжку спить, дружина з матір'ю пошепки перемовляються) й розказує:

— Ну, видать, усеньке село знає, що ми з прибутком. Я за ворота — тут дядько Терен розпитує та поздоровляє. Потім де не візьмись тітка Олена, без неї ж ніколи вода не освятиться, цікава до всього. А там, дивлюсь, підходить і рота до вух розтягує не хтось, а Петро Мамоненко, і такий радий, наче то йому жінка аж трійню близнят спроворила.

— Чого ж це вони всі так тішаться? — поспитала Катерина, усміхнувшись самими тільки бровами (гострувато й трепетно так, аж наче по чолу раптом сяйвом майнуло).

Чоловік лиш моргнув їй і далі вів:

— Тітка Оляна просилась бодай одним оком подивитись.

Обізвалася свекруха від плити:

— Поки дрібненька, то нікому не варто показувати, всякі є люди. Ось наче воно тобі й добре, а подивилось —

і дитина вже чи груди не бере, чи не росте, чи настрахана. А потім ніякі лікарі не допоможуть, бо лікарів проти вроків нема.

— Перевелись? — чи то жартома, чи всерйоз поспитав Степан, що вже начувся таких балачок материних.

— Бо перевелись... А ти не смійся — хіба з тебе переляк не викачувала баба-шептуха?

— Курячим яєчком? — таки не міг стриматись од сміху син.

— А курячим... Славна бабка жила на Терновому кутку, тепер таких нема й сліду.

— Тепер кого боятись? Тепер самі добрі люди, живуть мирно, в достатку, то чого врочити?

— Еге, скажеш, — лагідно, нищечком бурчала мати. — Іноді людина й сама не відає про свою натуру — приязна чи лиха, але душа її через очі дивиться, то краще ті очі обминути.

— Ось я механізатор, так? У майстерні чи в полі кожному поможу, й мені так само. Нема в нас отих, що тільки до себе гребуть. То які в нас душі? То чого їхні очі треба обминати?

— Ой безпечний, — докірливо похитала мати головою. І в вікно поглянула. — О, йде-таки Оляна...

І не встиг іще син отямитись, як мати проворно за двері гайнула, щоб, видать, перестріти сусідку в дворі, до хати не пустити. А Степан, подивований, гомонів до жінки:

— А може, я всьому світові хочу показати? Всьому селу? Бо в мене радість, хай і люди порадіють разом зі мною. А ніхто моєї чи твоєї радості не вкраде, правда? Таки старорежимні звички в нашої матері. Наче й добра по-своєму хоче, але так хоче, що перед людьми совісно.

— Не дорікай матері, — сказала Катерина. — Як уміє, так і вболіває, так і тішиться.

— То що, — гостро мовив син, коли невдовзі мати повернулася, — спровадили тітку Оляну? Та чи вам жалко, щоб людина в хату зайшла? Вона ж так потерпала за Катерину, радила, наставляла!

Мати, зітхнувши, не відказала, проте на її обличчі-соняшнику світла не поменшало... Вже коли страви на стіл поставила, коли полуднали, мати мовила:

— Оце вчора йду через леваду й кого біля копанки здибаю?.. Та Грицька Побережного, з веслом на плечі прошкує. Про те-се спитав, а потім про тебе, Катерино.

Я й похвалилась немовлям. То, знаєте, почав у куми набиватися... Сам набивався.

— Грицько Побережний? — примружився молодий батько.— А це що ж таке сталося? Ми з ним горнята побили торік на буряках — норовив хутчій зібрати, то більше втратив.

— Може, помиритись хоче? — озвалась Катерина.

— Та щоб я з ним став миритись. Помирюсь, а він однаково краще не робитиме!

— Але ж чого ворогувати завжди? Раніше товаришували, в гості ходили.

— Він який був, такий і zostався. Добре, що горнята побили. Сліпий довго був, тра було раніше.

— Кого ж ти позвеш? — сумирно проказала мати, підставляючи кусень хліба під ложку й неквапно несучи страву до рота.— Годилося б із розумом та з глуздом.

— Як це — з глуздом? — все дужче запалювався молодий батько, поглядаючи на мовчазну Катерину й наче просячи в неї підмоги.— Розтолкуйте, мамо, прошу.

— І розтолкую,— примирливим тоном відказала мати.— Щоб чоловіка й поважали в селі...

— А я хіба хотів такого брати, щоб ніхто не поважав? Алкоголіка чи горлохвата?

— І такого, щоб пособити міг, коли нагода трапиться.

— Кому пособити? Мені?

— І тобі, й дитині, як підросте.

Степан одклав ложку, впритул розглядаючи свою рідну матір. Зареготов.

— Та чи я сам собі не пособлю? Або своїй дитині? Таки старорежимні у вас побоювання.

— Еге, наговорив, завжди я в тебе така, старорежимна... Тільки ниньки по-одному, а завтра життя може по-другому повернутись.

— Ви краще скажіть, чого тітку Оляну до хати не впустили? Я сам кликав...

— Ще втрапить зі своїми козами на торг...

В такий день не випадало сваритись, і Степан, подумки прощаючи матері її старосвітські забобони, страхи та побоювання, запитав зі щирою веселістю в голосі:

— То які ще кандидатури на хрещеного батька? Може, в тебе, Катерино? — І підохотив її жартівливо: — З тих, що й досі по тобі сохнуть, кому ти й досі снишся?

— Кому ж я отака можу приснитись? — м'яко заперчила Катерина.

А Степан замилювався нею: щось незвідане, глибоке прокинулось у карому погляді, і голос бринів незнаним раніше тембром, який дивно зворушував, і в виразі обличчя появився інший відтінок... Який?.. Наче Катерина причастилась нових таїн життя, осягнула те, що вчора ще було загадкою. Ніби материнство намалювало її образ по-новому: суттєвіше, значущіше, правдивіше.

Поволеньки полуднаючи, всі троє сторожко наслухали, чи не прокинулось немовля в сусідній кімнаті, і водночас радились: кого ж просити на хрещеного батька. Швидше це навіть була не сімейна рада, а розмова про гарних людей, з якими звела доля на роботі, про друзів, родичів, сусідів. Більше говорив Степан — називав ім'я й запитливо дивився на матір і на дружину: правда ж, розумний та добрий чоловік? Вони згоджувались, що з таким чоловіком і справді легше на землі живеться, він і щедрий, і мудрий, — та тут Степан, не дослухавши, називав уже когось іншого, теж славного, теж із працьовитих та славного роду. Йї мати з Катериною знову згоджувались із ним, докидали своє слівце про людину.

Кого тільки не згадали в цій розмові! І не лише тих, що з одного села чи з одного колгоспу, а й дальших знайомих і родичів, бо мали їх по всіх усядах. Ось хоча б у районі на цегельному заводі рідний дядько був за бригадира, за знатного, — чим не хрещений батько із орденом Трудового Червоного Прапора на грудях! Або ж у Вінниці в депо майстром працював однокласник, ніколи не обминають його квартири, коли в місті бувають. А в військовій частині, що неподалік од села, є в Степана знайомий лейтенант, узбек, і його можна покликати.

Чим довше перебирали — тим більше губились у тому людському лісі, в якому самі жили. Але ж усіх не покличеш, треба одного... Степан ляснув себе долонею по лобі:

— Знаю!

— Кого ж це ти надумав? — Катерина цікаво зламала брови.

— Ну й кума тепер маємо! — радів Степан, бачачи, що його не висловленою радістю якось одразу переймаються мати з Катериною. — По всіх світах шукали, а собі під ніс заглянути не здогадались.

— Та хто ж такий? А коли не згодиться? — допитувалась мати. — Народ тепер із норовом. Ти до нього з качачем, а йому кортить марципана.

— Василя Остаповича, ось кого покличемо!

— Голову сільради,— проказала мати усмішливо.

— Мого брата,— вдячно подивилась Катерина на чоловіка.

І після цього імені жодне більше не спало нікому на думку,— всі втихли на мить, зосередившись помислами на цій людині, яку так добре знали, яка, здається, увійшла в їхню кров і плоть.

— Вас, Катерино, скільки лишилось у матері, коли батька не стало? Трое дівчат, як гороху при дорозі, і він, Василь, найстарший. Хіба не рідний брат замінив усім вам батька?

— Брат,— сказала Катерина.— Ми вчилися, а він робив на тракторі. Як згадаю — прийде навесні опівночі й піде вдосвіта. Вже пізніше закінчив школу.

— А хіба не він розписував нас у сільраді? — нагадав Степан. І до матері: — Ось кого вже просити на хрещеного батька!

— Правда ваша, діти,— згодилась мати.

Прокинулось немовля, й Катерина метнулась на той крик у сусідню кімнату, мовби на пожежу. А Степан із матір'ю, зоставшись за столом, якийсь час мовчки слухали тонкий плач, що вливався в їхні душі гарячим сонячним ручаєм. Зрештою, дитя вгамувалось, і мати мовила:

— Згадалось оце... Літечко, я берегом у ланку йду городню, до помідорів, коли, дивлюсь, пере хтось на камені шмаття. І якби жінка чи дівчина, а то, дивлюсь, хлопець. Ближче підходжу — він, Василь, стоїть у воді по коліна й праником лупить по білизні. «Ти, кажу, гудзики поб'єш, схаменись!» Глянув на сорочки — й справді побив. «Та нічого, каже, нові попришиваю». — «А де ж мати твоя, питаю, що ти сам ото пораєшся з пранням?» — «А, каже, подалась у місто за обновками, скоро має бути!» І веселий такий, аж у грудях мені запекло... Скільки часу минуло, дядьком став, голова сільради, люди інакше не звуть, як тільки по батькові, а здибаю його — і зразу згадаю, як він у воді біля каменя стоїть і шмаття пере, і праником гатить. «Чого, тітко, всміхаєтесь? — питає. «Та я не сміюсь, кажу, то в мене таке змалечку».

— Василь Остапович — людина,— згодився Степан.— За таких, мабуть, на війні життя віддавали.

Степан знову подався надвір, мовби осінь щось мала шепнути на вухо значне, мовби день блакитний збирався виповісти йому сокровенне, а мати, завмерши посеред хати, замислилась. Облита промінням, схожа була

на сонячний конопляний сніпок, уже вимочений у воді, уже висушений, уже готовий лягти на терницю. Про що думала? До чого прислухалась у своєму естві чи поза собою? Що бачила в майбутньому або в минулому, яке відкочувалось у небуття тьмавою хвилею, танучи на обрії? У вогких очах тлів золотий жар, і на губах її дозрівало мовчання...

Повернувся Степан. Видно, той маленький світ, який зараз лежав у сповитку в сусідній кімнаті, який плакав і брав губами Катеринину грудь, був сильніший за безмежний світ поза стінами хати, був могутніший, вабив, прикував до себе невидимими нездоланими кайданами.

— Як там наш богатыр? — запитав у Катерини, що в цю мить обережно появилася з протилежних дверей.

— Набирається сили та здоров'я. Не байдикує без діла, так, як ти.

— Я байдикую? — широко здивувався Степан на той жартівливий жінчин докір.

— А ні?

— Я радію, а не байдикую!

— Хіба що! Радий — маєш вільний день. Краще б подумав, кого на родини покличемо.

— Василя Остаповича, звісно, — обізвалась мати.

— Всіх покличу! — засміявся Степан. — Кого здибаю (того й покличу, хай усі приходять у гості. Хай наше свято для всіх буде святом! Хлопців-трактористів позву, комбайнерів, усю колгоспну шоферню, твоїх, Катерино, сестер із чоловіками та дітьми, кожного стрічного.

— І поздовжнього, — буркнула мати. — А де ж ти всіх посадовиш, га?

— А під небом, — підморгнув Степан і поцілував матір у сиву скроню. — Під небом усім вистачить місця, правда?

— Чому ж не правда, — згодилась мати. — Але й під небо годиться людей скликати з толком, розумно...

— Мамо, ви знову за своє?

— Мовчу, мовчу, хіба ж ви послухаєтесь. Перед усіма відкриваєте душу — заходьте, мовляв...

— А назвемо Васильком, так? — не слухаючи матір, запитав у Катерини. — На честь Василя Остаповича.

— Волошкою, — згодилась. — Васильком-волошкою, бо хіба ж не квітка розцвіла...

— Чуєш, Катре? Я вже Степанові розказувала... Літчко, я берегом іду, треба мені в ланку городню, до помідорів, аж бачу, на річці хтось пере, на камені...

Вийшов Степан із хати — вже й надвечір'я, вже й не води багряні порозставляло сонце ген і ген, від неба до землі. Городи сміються соняхами, видзвонюють золоті їхні голови, й краплі тієї музики висять у теплому повітрі. Настрій вільний, та хмільний, та голосистий, і стільки радості і сили в грудях, що, здається, міг би обійняти рідне село з городами та садами, високе небо з табунами птиць та ружевим сонцем!.. Ноги самі понесли Степана Завірюху до воріт, у вир осіннього дня, в його колотнечу, — та щось зупинило. Зупинило, примусило постояти, прислухатись до самого себе, а потім повело назад, до хати. Бо, мабуть, зараз той маленький світ, що лежав у сповитку, був могутніший, кликав непереборніше...

До початку наступного рейсу заставалось майже півгодини, й шофер Андрій Острожанин, поставивши старенький, пошарпаний автобус осторонь стоянки, під пожовтілими яворами, подався на автостанцію. Оформивши в диспетчерській дорожній листок, вийшов у гамірний зал очікування, постовбичив якусь мить, роззираючись. Довкола двох вазонів у дерев'яних діжечках — дебелого фікуса з товстим, мов коров'ячі язика, листям та хирлявої пальми — літало, цвірінькаючи, кількоро горобців, і їхній зацькований щебет подеколи перекривав людський гамір.

Проминувши корзини, чемодани, клунки та розставлені — наче розкидані — ноги, Острожанин пробрався до буфету, взяв пляшку грушевого напою й примостив свою натоптувату постать за тонконогим пластиковим столом, встеленим проолієними папірцями з-під пиріжків та зіжмаканими стаканчиками з-під морозива.

— Дядечку, погадаю — всю долю вгадаю!

Циганкувате дівча — розхристане, з червоним намистом на шиї, в рясній квітчастій спідниці, що складками лежала на засміченій цементовій долівці, — дивилось на Острожанина блискучими, схожими на витягнутих із води равликів, очима, і в тих очах було стільки вогню, чистоти й щирого світла, що він мовби язика проковтнув.

— Позолотіть ручку, — попросило циганча, підбадьорене тим замішанням, і лозиновим станом своїм гойднулось так, що війнулася спідничка, оголивши босі ноги та гострі щиколотки на ногах, на яких аж сизіла коричнева шкіра.

— Візьми, — Острожанин розімкнув долоню, на якій лежало кілька монеток, і висипав на дитячу долоньку, що затремтіла, мов листочок. — А гадати не треба.

— Чому?

— Чому? Бо хто вже краще знає моє минуле життя, ніж я?

— Наперед погадаю,— з дорослою лукавістю засміялось циганча, і білі зуби заблищали в свіжому червоному роті, як зернята недостиглої кукурудзи.

Сама кукурудзи, що таборами примореного війська стояла в шибках автостанції на людських городах. А ще видніли сливи, прибиті курявою, стриміли напівусохлі стебла кістлявого кропу, крутими боками повивертались проти сонця зелені, жовті, смугасті гарбузи. Ген-ген удалині, за городами та гребенями хат, слалось горбисте поле, по ньому чорними шнурами аж ряхтіла зорана земля: наче стрічки, вплетені в коси золотої стерні. Далекий обрій млів, розплився, танув...

Погляд Острожанина, як вільна птаха, ширяв там, у денному пеклі ранньої, погожої осені, та щось таки змусило повернутися сюди, в задушливу залу очікування... Циганча в червоному намисті сиділо під фікусом і тримало в руці довгий кавалок ліверної ковбаси — спочатку сама кусала, а потім давала вкусити своїй сестричці, завбільшки з диньку: ця диня-карапузка розтуляла широкого рота й надкушувала ліверної ковбаси не менше, ніж старша сестра... Суха, мов очеретина, тітка тримала на колінах сітку-авоську, і з великих її вічок рум'яними та жовтими боками випинались булки, бублики, буханці хліба, куплені в районних продтоварах... Біля аптечного кіоска лежав мішечок, ледь-ледь здригався, пробував перелізти під лаву й кувікав по-поросячому, а миршавий дідок у облізлій кролячій шапці незворушно куняв над тим капосним мішечком.

Погляд Острожанина знову майнув за широкі, на всю стіну, шибки автостанції, на цей раз понад верхами садів сягнув заводського димаря, долинув до гаю на схилах горба, над горбом плив літак, маленький, мов прозорокрила бабка в лузі. Проте знову щось змусило повернутись назад, у станційне приміщення, й Острожанин, без охоти допиваючи теплий грушевий напій, ковзнув очима по пасажирах... Баба тримала на колінах перев'язані шпагатом гумові чоботи, а з їхніх неживих горлянок виглядали засунуті пакунки, новенький віник... У кутку, низько схилившись над розгорнутою книжкою, сидів хлопець, видвіле солом'яне волосся спадало на чоло, на підборідді чи то кошлатився, чи то димів на сонці срібний пушок... Веснянкувата дівчина в підсмиканому платті, що відкривало тугі й засмаглі ноги, мов наліті кров'ю та гречкою ковбаси, моторно ловила звернуті на неї погляди, так само зловила

й важкий, мов обух сокири, погляд Острожанина — й наче сахнулась від несподіваної гостроти його...

Поставив автобус на зупинці, розчинив передні та задні дверцята — й перші пасажери з кошами та корзинами стали проштовхуватись усередину. «До Ядлівки?» — запитувало кожне. «А через Гостролуччя йде?» — питали. «В Кутах зупиняється?»

Острожанин лише кивав головою, чубатою, мов стріхата клуня.

Тривога шпиняла серце, й та тривога випхала з автобуса, повела до автобусної станції через плесо розплавленого асфальту, засипаного соняшниковим насінням, яблучними зернятами та розтовченими стручками квасолі.

Став у порозі й роздивлявся по боках. Потоки немилосердного світла падали в очікувальну залу, перетворюючи її на гарячу сковороду, й на цій сковороді не так смажилось і шкварчало, як дзвеніло гороб'їним щebetом, шуміло людськими голосами, кувікало отим мішечком, що борсався біля аптечного кіоска. З гумових чобіт виглядали покупки та новенький сорговий віник, у вічках сітки-авоськи рум'яними та жовтими блищиками всміхався хліб, червоніло намисто на ніжній шиї юної циганки, літньою засмагою аж видзвонювали тугі дівочі ноги з кудого ситцевого платтячка, і юначий чуб розсипчастою пшеничною соломкою промінився по чолу, нависав колоссям над одвійками вигорілих брів...

Коли йшов до того хлопця, що зігнувся над книжкою, то ноги видавались важкі, мов мішки з литою пшеницею.

Сплетені пальці рук лежали на сторінках корінцюватим корчем... На самій маківочці голови ллянисте волосся взялось вихорами, й серед тих вихорів жовтів довгий остюк... Стовбур точеної шиї виринався з коміра голубої сорочки, й на «брехунці» шовковився тонкий пушок... Острожанин розглядав хлопця, все більше впевнюючись у своїй потаємній певності, і груди його поїнялись холодком, і той холодок підступив до горла, вдарив у мозок.

Хлопець звів голову, глянув на Острожанина з похмурою запитливістю в карих очах і знову втупився в книжку. Та, мабуть, чужа присутність непокоїла, й скоро він знову двома карими племеними сійнув на незнайомого чоловіка.

— Йдеш кудись? — озвався Острожанин.

— Іду, — відказав хлопець, приглядаючись до нього й не впізнаючи.

— Часом не з Тернівки?

— З Тернівки,— трохи здивовано відказав той, вже пильніше приглядаючись.

— Значить, мати з Тернівки не вибралась і досі там живе.

— Та ні, раніше ми жили в іншому районі, а це баба померла, то мама спродалась і переїхала жити в материну хату, на батьківщину.

— Баба Вустя померла?

— А ви її знали?

— Я, хлопче, й тебе знаю.

Той вайдувато звівся з лави, потупцявся, карі пломені очей горіли й цікавістю, й тривогою.

— Ти Василь? — не так запитав, як ствердив Острожанин.

— Знаєте...— ніяково згодився хлопець.— А мати ж моя?..

— Галя!

— Таких, як ви, дядьку, в Тернівці я щось не здивав... Чи ви звідки?..

— Бувати колись у Тернівці доводилось, от і знаю людей... Як Галя поживає?

— Мати моя? Добре, в колгоспі робить... Ось тільки батько помер.

— Федір? — двома перепелами злетіли кушати брови.— Коли?..

— Позаторік, від грудної жаби.

— Жалко? — різко спитав Острожанин.

— Таке питаєте...

Жалко, зрозумів Острожанин із виразу молодого обличчя, на яке мовби тінь від раптової хмари впала.

— А ти як? У кологоспі чи, може, вчишся?

— Вчуся,— мовив Василь.— У технікумі механізації...

Острожанин запалив цигарку, глибоко затягнувся, відчуваючи від тютюнового диму полегшення, мовби від ліків. Хлопець усе ще насторожено приглядався, силкуючись відгадати — хто ж перед ним?..

— Дівчину маєш?

— Товаришую з однією,— затремтіли в усмішці юначі губи.

— Зустрічаєшся, щоб погуляти, чи, може, братимеш?

Щоки Василеві порожевіли, мов пелюстки маку на городі.

— Життя покаже,— і сховав погляд.

— Грошей вистачає?

— Одержую стипендію, мати щомісяця шле, так що я не голодую.

— В гуртожитку чи на квартирі?

— В гуртожитку, ще троє зі мною в кімнаті.

— Ну, бувай,— мовив Острожанин і простягнув руку на прощання. Долоня Василева була тверда, мов дубова дошка. Затримав у своїй, наче не бажав відпускати, і той довгий потиск, видно, здивував хлопця.— Як там здоров'я матеріне?

— Добре. Ось тільки в грудях у неї, скаржитись, давить подеколи... як жорна.

— Трудяща вона, — примружився Острожанин.— То бувай!.. Мені пора, автобус чекає.

— Хто ж ви такий? — уже навздогін поспитав хлопець.

— А-а-а,— махнув рукою.

— Що матері передати?

— Матері?.. Хай бережеться! І ти, дивись, не збав здоров'я на студентських харчах.

Острожанин обернувся в порозі автостанції — хлопець дивився вслід, і в нього, русявого, було таке обличчя, мовби намагався розгадати якусь таємницю, мовби ось-ось уже мав покликати, кинутись навздогін...

Чи то від полудневої спеки, чи то від смоляного духу, що йшов од розплавленого асфальту в дворі автостанції, в голові запаморочилось, і Острожанин спинився, відчувуючи: й сам загойдався на широко розставлених ногах, і серпневий світ, мов п'яний, заколивався, і в очах заблима-ло синіми та золотими жмурами, наче іскри електрозварки...

Автобус рушив, покотився, побіг — і рушило, покотилось, побігло районне містечко, вже й залишилось позаду, і тепер уздовж дороги стояло море соняшників, над якими зграями пурхали горобці, й так само зграями проносились важкотілі голуби. Чубата кукурудза, розкосичивши напівусохле листя, напіврозстебнувши пазухи з золотими качанами, важким потоком хлюпнула до дороги й застигла в останній своїй здибленій хвилі, далі знову клин соняшників попідносив догори чорні, з достиглими зернятами брилі, а деякі з них були у віночках цвіту, всміхались на повен рот.

Дорога розмотувалась і розмотувалась, а довкола мінялись краєвиди; пропливала, як денне марево, діброва, за нею байрак, за байраком село; артільні будівлі, трак-

торний парк, череда, а далі свіжа рілля безшелесно розілялась, і червона, біла та ряба худоба стоїть перед крайніми борознами, наче на березі химерного моря; буряки, порослі щирцею та лободою, змінювалися стернею, по якій стояли ожереди соломи, схожі на п'єдестали. В кетягах калини, в сузір'ях шипшини, в чорнобривцях та мальвах на нескінченну нитку дороги нанизувалися села, хутірці, полустанки, заводи, кар'єри й мовби творили строкате намисто на тій рухливій поворозці, яку долав автобус. Острожанину здавалось, що час стоїть непорушно у віндях обрію, що він застиг, як драгли, не сколихнеться, ніколи не зрушить, а так і стоятиме, як сонце в zenіті.

Зрештою, звечоріло, там і смеркло, коли автобус знову опинився на автостанції в районному містечку. Ще пасажери не встигли вийти з пропахлої курявою машини, як шофер уже сягнуто простував до великого куба з металу та скла, що примарно жовтів лампочками слабкої електрики.

В очікувальній залі, під фікусом, сидів якийсь командировочний з товстим портфелем, що мав руді здуховини ситої телички. Біля аптечного кіоска, де вдень по-порослячому кувікав і ворухився мішечок, зараз примостилося кілька студентів, які, видно, чекали останнього автобуса на область. Гінкий, мов щогла, парубійко з клинцем кучерявої борідки грав на гітарі, а решта хлопців притупували ногами, обтягнутими джинсами, обтертими на колінах, в латках.

Острожанин сів у кутку на лаві — тут удень сидів над книжкою отой хлопець із німбом лянистого волосся на голові, й очі його, — як дві пташки п'ють воду з дощового струмка, — невідривно пили з зернистої, засіяної літерами сторінки.

«Хто ж ви такий?» — забриніло в пам'яті запитання й віддалилося, згасши, як ниточка бабиного літа на степовому вітрі.

Поріг автостанції переступив чоловік у шкірянці, з молочними вусами на рум'яному обличчі, — Острожанин упізнав у ньому таксиста з області. Таксист похмуро скинув поглядом півнорожню залу й наблизився до командировочного з вгодованим портфелем. Командировочний заперечливо поморгав повіками, й таксист почовгав до Острожанина.

— Ідеш? — спитав. — Машина порожня до центру.

— Мене ти не візьмеш,— відказав неслухняними, вовняними губами.

— А чом? — отетерів той.— За троячку... Чи тобі не в область?

— І сам не знаю, чоловіче, куди мені зараз треба.

— Ну, дивись...— промимрив і, рипнувши шкірянкою, відступив.

Гітара біля аптечного кіоска вмовкла на тужливій ноті, далі запалу тишу розірвав оглушливий акорд — і джинсова парубоцька компанія заметушилась, задвигтіла радісними голосами й моторно посунула слідом за важкотилою постаттю таксиста, що при ході рухав грудьми й могутніми лопатками на спині так, наче боровся з зустрічною штормовою хвилею.

Значить, баба Вустя померла... Й не тому, що небіжчицю годиться згадувати тільки добрим словом, але ж хіба забудеться, як у війну переховувався в неї в погребі, коли всю молодь у селі вилловлювали на каторгу до Німеччини? Ховався за купою картоплі, за діжечками з квашеною капустою, а зима, а холод... Вустя спускалась по драбині в погріб, шаруділа, мов миша, в темряві, дихаючи сапчасто. А коли в погріб спускалась Галя, то здавалась пташкою, що бачить і в темряві, й дихала нечутно, й пахла по-іншому: чи то холодком кавунового соку, чи то тонкими кощами вишневого глею, чи то примерзлими ягодами калини. «Дядьку Маркіяне,— шепотіла вона в темряві,— ось вам від матері гаряче молоко в глечичку».

Й Острожанин самим лише прижмуром очей усміхнувся зараз на оте її давнє «дядьку» та «вам»: на вісім весен була молодша від нього...

Коли виходив із автостанції, командировочний подивився вслід очима, в яких роїлись червоні мурахи втоми, й заплющився мов учаділий.

Залите місячним промінням, дрімало містечко. Острожанин зайшов до районної чайної, взяв пляшку кріпленого вина — й не стямився, як випив. «Ось тільки батько помер,— пригадалось йому.— Позаторік, від грудної жаби». В чайній гойдався тютюновий дим, у сивому диму коливались бліді, жовті, рум'яні, червоні, посоловілі обличчя,— наче під водою, де ледь-ледь ворухиться течія. І гамір п'яних голосів скидався на шум очерету, битого крильми вітру.

Острожанин грякнув кулаком по столу і встав. Склянка схибнула, брязнула на долівку, захрущала під ногами.

Хитнуло на виході, придавило до одвірка, не пускаючи, проте Острожанин, попручавшись, таки подужав силу хмелю, ступив на курну вулицю. Якийсь час стояв, заточуючись, а над ним погойдувався місяць, довкола не стояли на місці будиночки в палісадниках, кущі бевзу за огорожею, стовпи з ліхтарями.

Додому йти не хотілось, і він подався в серпневий морок нічної вулиці. Поминув паровий млин, від якого запахло духом борошна та чадним гаром, побуткомбінат, районне фотоательє.

За яром гніздилося кілька хатин, блимаючи жовтими сльозами світла у вікнах. Із гілля яблуні, що нависло над вулицею, впало яблуко, покотилось попереду, мов примарний відьомський клубочок.

Переховувався від облави у Вустиному погребі, аж якось в темряві зимового вечора пришелестіла ласочкою Галя, покликала: «Дядьку Маркіяне, німці в нас корову забрали, а маму чобітьми збили, бо не давала». Він мимоволі пригорнув дівчинку, пригорнув її студені сльози, дрижання худого тільця, перепелиний стукіт серця,— і мовби весь світ обійняв, уловивши надію і певність, а відтак і світ його теж обійняв.

За містечковою околицею в попелястій місячній повені слались луки. Щось бовваніло біля самотнього стіжка сіна, якась непевна постать, і Острожанин почвалав по отаві, надумавши попросити закурити.

Біля стіжка стояв кінь і смикав сіно.

— Агов! — покликав Острожанин.

Ніхто не відгукнувся, а кінь, на якусь мить переставши смикати сіно, повернув морду й подивився не те що безстрашно, а роздумливо й печально. Підійшовши ближче, поклав долоню спершу на крутий кінський бік, далі перевів на спину, потім під долонею потекли вогкі пасма гриви. Йі гострі дрижачки перебігали під долонею, наче вона посувалася по живому, нервовому груддю.

— Сам тут у лузі? — спитав Острожанин.— Утік із колгоспної стайні? Чи, може, заскучав за волею?

Щось відповідаючи, кінь війнув хвостом, крутнув мордою, стрельнувши гостренькими вухами, й знову тицьнувся в стіжок. Поодинокі зорі блідо мерехтіли в чорно-голубих високостях неба.

— Чуєш? — припадаючи щочкою до вогкої кінської шиї, допитувався Острожанин.— Чуєш, що він мені сказав?

Сухе сіно хрумтіло на міцних зубах.

— Він сказав, що батько помер! Чуєш? — Острожанин настійливо звертався до заблуканого нічного коня, що начебто слухав і в той же час перебирав плямками губами пашу. І вигукнув: — Так то ж Федір помер!

Кінь на мить прищулив уші. Тиша стояла в лузі, тільки сюрчали коники, заповнюючи її потерухою кістлявих звуків.

— То ж Федір помер, а не я, зрозумів?

Низько над землею пролетіла нічна птаха — крила її з важкуватою різкістю прогойдались у густому повітрі.

— Та хіба я міг про те сказати Василеві? Не я доглядав, ох, не я доглядав, хай би й могили мені не знайшлось на цьому світі.

Мабуть, та сама птаха, повертаючись назад, знову пронесла на положких крилах тягар темряви, місячного проміння, блиск далеких зірок...

— Чуєш, він поїхав... Куди поїхав? Чом я не спинив, не сказав усієї правди? Мати ж йому ніколи не скаже, не признається. Може, й не здибаємося більше з ним... Чуєш, а сьогодні здибались, я впізнав його, нутром почув. Може, й він почув, га, бо ж не міг не почути?

Кінь смикав і смикав сіно з стіжка, в якому попискували миші, — чи то грались, чи то непокоїлись.

— Не було в Галі більше дітей, ото хіба що гріх від мене, а від Федора — не було. Гріх, чуєш? Молодий її гріх! Бо хіба ж їй не хотілось дітей? Усі жінки бавлять, а вона — як удовиця при живому чоловікові. Може, їй якраз отакого Василя і хотілось. Жнива, ніч, молотарка перепелом б'є, а ми здибались біля ожереду, й Галя каже: «Дядьку Маркіяне, хочу від вас дитя народити». Чуєш, конику?... А після тієї ночі й не дивилась у мій бік, а потім і пороз'їджались по чужих селах.

Кінь хоркнув, запряв ушами, наче прислухався до звуку, чутного лиш йому.

— Якби ж то я знав тоді, який камінь, які жорна кладу на все своє життя, що так і ходитиму з тією вагою на шиї з дня в день... Стільки без мене прожив хлопець, скільки ще проживе без мене, а я думай і страждай. Галя, не знала ти наперед, і я вгадати був не годен нинішньої зустрічі. Молодий твій гріх, а болить і досі.

Кінь відвів морду від стіжка й, ледь шарудячи по отаві, неквапно подався геть.

— Ти куди? — запитав Острожанин, здивовано приглядаючись, як кінь, темнішаючи і втрачаючи чіткі обриси, чвалає через попелясте безбережжя місячного лугу.

Кінь зник у блакитняво-срібному мареві поміж тополь околиці. Відволожена рососою, гострим холодком віяла трава. Острожанин, привалившись до стіжка, вловлював запах сіна, духмяний, медянистий, і наче лікував душу струменями її літнього духу.

— Тільки оцей кінь знає про Василя, більше ніхто. Але мав же я комусь розказати, то краще йому, гнідку.

Уже йшов через яр, що забивав памороки затхлістю болота, як раптом спинився й поклав долоню на груди так, наче хотів утримати буйне серце:

— Батько помер... Це ж для нього — батько помер, немає, більше не буде...

У стемнілому небі зірвалася серпнева зоря, покотилася стрімко, погасла так раптово, як гасне людська доля. Небо простирало над світом безмежні крила, цвяховані тілами немеркнучих золотих огнів.

ЯК ВАМ ВЕДЕТЬСЯ, МАМО?

Онука, вийшовши в двір, задивилась на червоного півня. Великий когут сидів на верхній жердині похилених воріт і дивився на дівчинку випуклими кражалочками порських очей. Гребінь на голові, одсвічуючи на сонці, полум'янів густим огнем. Ось півень ворухнув крильми, в розтуленому дзьобі замиготів, затремтів, запульсував кривавий клинець язика — й раптом із півнячої горлянки вдарив такий могутній крик, що дівчинка в першу мить зіщулилась від несподіванки. Крик був сурмистий, струмував пламенем і, здається, такий самий червоний, як і півень.

— Чуєш, Ганю, як співає? — озвалась мати, сидячи в хаті на тапчані й прислухаючись. — Ото вже півник славний, а з інкубаторських. Будить мене. Перед світом затягне в снігах, я чую, давно лежу з розплющеними очима, бо не спиться. Півня чую, а вставати не хочу, ноги не слухаються. То вдосвіта знову озветься до баби. Цілий день і виспіває то в дворі, то в городі.

— Як ви живете, мамо, розкажіть, — мовила Ганя.

— Живу... Якби той півень не будив, то, може, так і лежала б на цьому тапчані, таж він голос подає.

— Не за півня питаю, а за вас.

— Ми вдвох весь час, він біля хати крутиться, і в хату заходить, бо двері відчинені, визбирує кришки на долівці, яку жменю зерна йому всиплю. У других бабів є чи хазяїн, чи душа порядкує якась у хаті, а в мене півень за хазяїна.

— В центрі села, бачу, нові хати з цегли, а тут, на вашому кутку...

— Околиця, дочко, далеко від магазинів та від автобуса, то хто ж буде ставитись? Молодь роз'їжджається, а старі застаються. Ось яку хату тільки візьми... Баба Жучка живе сама, дочка з Києва навідується... Макляк подався до сина в Гостролуччя, а хату ніяк не годе продати. Й не так, може, хату, як садибу, але ж і садибу не хочуть брати, бо колгосп нарізає землю тим, хто ставить-

ся... Стара Плішачка на нашому кутку теж продає, дешево просить.

Ганя слухала матір і, поглядаючи на стіни, де висіли фотокартки в рамках, та по кутках, що дихали цвіллю, переймалась дражливим смутком.

— То як бо ви живете, мамо? — перебила материну розповідь про сусідів.

— А як? З хати на город, із городу в хату...

— Я не про те...

— А як? Сяду на призьбі й дивлюсь на вулицю, хто мимо пройде, але ж не так багато й ходить по нашій вулиці.

— Але ж не цілий день сидите на призьбі!

— Буває, цілий день і просиджу на сонечку.

— Та чого, мамо? — вже з серцем допитувалась дочка.

— На людей подивитись та словом перекинутись, бо люди ж не зайдуть до хати. Раніше навідувались одне до одного в гості, на посиденьки, на свята, а тепер дуже рідко. Ото поховаються по хатах і слухають радіо чи дивляться телевізор. Посиджу на призьбі й за цілий день побачу бабу Жучку, від Полішачки слово почую...

— Воно вам треба?

— А хіба можна без людей, дочко? — здивувалась мати.

Відчинились двері, й поріг переступила онука з півнем на руках. У півня ледь обвисли червонопері крила, здригався гребінь і обвисле калинове воло.

— Сам дався! Сам дався! — дзвеніла дівчинка, острашливо й щасливо поглядаючи на півня. Бо ж тримала на руках не просто свійську птицю, а й отой сурмистий пекучий крик, схований у грудях та в лункій горлянці.— Бабо, чом він не співає?

— Пустиш, то й заспіває.

Онука з клубком живого вогню на оберемку подалась надвір. Ганя, зітхнувши, почовгала слідом за дочкою. До ганку схилилась вишня з розложистим гіллям, обнизаним зеленими ягодами. В городі рясно цвіли соняхи та гарбузи, вічками білого цвіту зоріла картопля. Серед кущів кропу порозпускались пелюстки рожевого маку.

— Ганю! — покликала від плоту сусідка.— Доброго дня у Веселинівці!

Погомоніли про всяку всячину — і як цієї весни орали та засажували городи; й за криницю, біля якої вламався журавель, то доводиться тягнути відра мотузками; й за те, що в старих, покинутих хлівах завелась ласка, а то й дві,

тепер треба стеретись, бо подушать не тільки курчат, а й курей.

Сусідка знагла обірвала свою мову і, схоłodнівши лицем та підтисши губи, сказала:

— Мабуть, хочеш матір свою до міста забрати? — Й що Ганя лиш покивала русявою головою, сусідка загомніла: — Забери, Ганю, пора забрати. Ще поки була при здоров'ї, то поралась і в хаті, й на грядках, кролів тримала, курей доглядала, а тепер лиш однісінький півень зостався. Знаєш, Ганю, іноді сама собі не здужає їсти зварити, то я принесу в горнятку борщу гарячого, хай закропиться. Бачу, йде до криниці по воду, то я візьму те відро й витягну та занесу до хати...

— Спасибі, Одарко...

— Мій Петро і дров їй привіз та нарубав, бо сама й сокиру в руках не втримає.

— І Петрові спасибі...

— Вас, дітей, доглянула, то хай на старість притулиться біля вас. Чи їй багато треба? Трохи затишку, та ложку теплої страви, та добре слово. Чи не так, Ганю?

— А так, так, — згоджувалась.

— Минулої неділі здибались біля лавки, йшла мати твоя з кульком пшона, а пшоно й сиплеться через дірку. Я кажу: «Все пшоно розсиплете, поки додому дійдете». А мати: «Не пропаде, горобці та кури поклюють». Розговорилися за твоїх братів, Ганю. Хвалилась мати, що кожен хоче забрати до себе, Микола просить на завод, Степан до себе на шахту.

— Так, так, — усміхалась у відповідь.

— Раніше Микола та Степан приїжджали з дітьми, баба доглядала, а тепер онуки повиростали, то вже забули дорогу... Й ти навідуєшся все рідше.

— Сім'я, робота...

Мати як сіла на тапчані, то й досі сиділа; зморшки на її обличчі чорніли, як глибокі осінні борозни; на шиї та на руках батогами повипинались жили; синява приплющених повік тремтіла, як вода в калюжах од вітру. Ганя задивилась на матір, як на чужу. Й де тільки діваються молодість, здоров'я, сила? Трухлявіє на старість людина, мов пень, пробігло життя так, як річковий пісок просочується крізь пальці...

І хата здавалась чужою: стеля гнітила, опутившись чи не на маківку голови, стіни обступили тісніше, долівка геть запалась, а в вузькій вікна видно лиш калюжки світу,

зеленої волі. Невже в цій хаті минуло дитинство, невиче оця стара жінка, яка зараз дримає на тапчані, була тут колись молододоу, турботливою матір'ю?

Наче наснились і мати юна, й хата ця, й далеке дитинство...

За обідом Ганя знову поспитала:

— То як вам ведеться, мамо? Звикли до самоти?

— Хіба я сама? — заперечила мати, й зіниці в її очах повужчали так, наче віддалились, потонули в глибині вицвілого погляду. — Півень удосвіта будить, а то сяду на призьбі й дивлюсь на людей.

— Вже казали за півня та призьбу!

— То не сама, не сама... — Й до онуки: — А ти ж чому їсиш зелений борщ без сметани? Засмачуї сметаною, забілюй... Одарка вділила сметани, спасибі...

— Буду з вами щира, мамо, — казала Ганя, об'їдаючи свинячу кістку, виловлену в борщі. — Раніше ви могли в цій хаті і ради дати, й самі себе обійти. А тепер уже літа не ті, й здоров'я не те.

— Твоя правда, — журилась мати. — Сяду, буває, до столу, візьму ложку — й забуду нести до рота.

— Забудете... Про що ж ви думаєте?

— Про вас, діти, думаю.

— Та чи ваше думання помагає нам? Уже самостійні...

— Мені, дочко, помагає.

— Треба продавати хату, — твердо сказала Ганя. — Й перебиратися...

— Ген роками продають — і марно. А чи нашу хтось купить. Як по мені, то нікуди й переселятись не хотіла б, а вже тут добула віку.

— Говоріть, говоріть... Ото зляжете — нікому й води подати...

— А так, так, — сумувала. — Танасійчук старий як помер? Поніс у хлів корито для свині, корито поставив у саж, а сам звалився — й не зведеться. Може, й кликав, та хто почує, коли баба переставилась, а діти далеко?.. Голодна свиня дуже рохкала, то сусідка заглянула до хліва, а Танасійчук уже задубілий лежить. Якби не голодна свиня, то так би й лежав у хліві.

— Ось бачите. Вік звікували тут, а добудете віка біля дітей.

— Ой, дочко, — бідкалась мати, — чи зумію в місті? Ген Катерина Півторачка спродалась, поїхала до сина, й що? Не змогла на асфальті, через місяць вернулась назад, живе

біля сестри, має притулок. То хіба мені так спробувати, щоб потім сюди вернутись? Я ж не птаха перелітна...

Онука, почувши про перелітну птаху, засміялась.

— Ага, смійся, смійся з мене, Олю,— попросила баба.— Повеселись, потішся.

Ввечері заглянула до хати сусідка, принесла молока в глечуку, а також десяток свіженьких курячих яєць у марлі.

— То поїдете, бабо? — допитувалася, світлячи терновими очима,— глибокими, як на старій іконі.

— Легко говорити...

— Поїде, хай побачить світу,— мружилась Ганя на світло низького сонця, що било у вікно. Хай біля дітей поживе.

— Але ж город,— нагадала мати.— Може, восени, як зберемо картоплю та гарбузи?

— Продавайте хату з городом,— радила сусідка.

Як смеркло, півень чомусь не пішов на сідало до сіней, а примостився ночувати на вишні.

— Горенько,— бідкалась баба.— Помози, онучко, зловити, цей галаган іде до твоїх рук.

Онука спритно вилізла на вишню, зняла півня, який настовбурчив крила та погрозово побулькував горлом.

Уночі старій не спалось, і вона чула, як у сінях на сідалі заспівав півень. Потім, удосвіта, півень заспівав знову, розбудивши онуку. Вона тихенько покликала:

— Бабуню...

— Га, ластівко?

— Півень кукурікає.

— То він, сердешний, зі мною прощається.

— А ви його тут покинете? Візьмімо півня з собою!

— Візьмете, онуко, візьмете...

Пополудні баба проводжала гостей до автобуса. Довкола все зеленіло, цвіло, сміялось. Ріка небесної блакиті застигла, не схлюпнеться, не забіліє хмариною. Ганя гомоніла розсудливо:

— Самі знаєте, яка в нас квартира. Стоїмо на черзі, обіцяють дати від заводу, але ж треба дочекатись. Правду кажете, за тих матерів, що тікають із міста назад у село. Отак спродається, зірву я вас із місця, а потім що? Не пустите кореня в місті, то мені все життя розкаюватись, що отаке накоїла найдорожчій людині?

— А так, так,— дрібцюючи поряд, згоджувалась.

— Як дістанусь додому, то понаписую листи Миколі й Степанові, хай знають про ваше життя. Авжеж, клопотів

у них багато, але можуть і навідатись у село до матері, золота корона з них не спаде. Її таки правда, що ліпше вам було б перебраться до когось із них, бо в Миколи на заводі там є свій будинок, і так само в Степана є будинок на шахті. В кожного шмат землі, садочок, вам житиметься там, як у селі. Чи, може, не так щось кажу, ви не мовчіть.

— А так, так,— шепотіла баба, пасучи затуманеним зором дорогу.

— Та й правду казали за той город. Може, дочекались осені, зібрати городину? Щось би продали, щось би ми забрали у вас, бо в місті всього не накупишся.

— Авжеж, куди квапитись...

— Справді, бувайте частіше на людях, горніться до гурту, так надійніше. Не ждіть, поки сусіди навідаються, самі старайтесь більше рухатись.— І засміялась Ганя: — Такі, мамо, як ви, щоранку в місті зарядку роблять.

— Авжеж,— не дослухалась баба.

Поки на зупинці ждали автобуса, онука знайшла собі забавку: припала до паркана, за яким по зеленому моріжку клубочками перекочувались гусенята, а біля них, замість гуски, сердито кудкудакала квочка з розчепіреними до землі крильми.

— Візьми, дочко, гостинця,— простягла полотняний вузлик, який несла в руці від самої хати.— Хотілося б обдарувати багатством, а ще нічого нема, не вродило, весна... Потрошки я загорнула в окремих лопушок. Звариш онуці моєї крила, хай літає.

— Що там? — спитала Ганя, беручи вузлик.

— Не годиться з порожніми руками відпускати, от я півня зарізала.

— Спасибі, мамо.

— Коли ж ви будете, діти, в гості?

— Напишу.

Після хутеньких прісних поцілунків сідали в автобус, і онука, пожурнівши маковим лицем, на якому тривожно здригались пухнасті тичинки вії, казала:

— Бабуню, як будете їхати до нас у гості, то й півня візьміть, бо в нас свого нема, а він будитиме вас щоранку.

— Добре, онуко, добре,— обіцяла.

Автобус рушив, у вікні прощально замиготіли руки. Стара дивилась услід, укланувши, наче вросла в землю, наче віднині стоятиме на узбіччі так, як верба... як на узбіччі отой високий ясен із напіврозваленим гніздом, куди вже давно не прилітають лелеки...

— **М**амо, хто мій батько? — подеколи запитувала Дарка.

— Та батько ж, — спроквола відказувала мати.

— Хто він? — дзвенів дитячий голос.

— Та хто ж, — лунало материне уникливе.

— Він хоч є чи його нема?

— Та ніяка хвороба не вхопила.

— Тутешній чи приїжджий?

— Колись довідаєшся, зараз рано знати.

— Інші знають своїх батьків, а мені не можна?

— То інші...

Дарка йшла за хату, де росли кущі смородини, агрусу, порічок та малини, й ховалась у густих заростях. На гілках рожевіли, чорніли, червоніли ягоди, граючи проти сонця найнесподіванішими живими барвами, пурхали метелики, лазили кузьки, всілякою мурашковою та жуками кишіла трава. Просвічувалося зелене листячко, створюючи химерний півморок, шебетали пташки, сиплючи довкола перлисті звуки, пахло гіркуватим духом ягід, і в цьому світі Дарці було добре.

Коли вгорі з важкуватою граційністю пропливав лелека, то Дарка думала про те, що добре було б усістись на його спині і, притримуючися за крила, проплисти над їхнім селом. Люди зупинялися б і показували на неї пальцями. Мати насварилася б і наказала спускатись на землю. А Дарка на дужій лелечій спині пропливла б у вишині над селом, далі над полем, по якому вигойдуються хвилі хлібів, далі над лісом... І поряд із нею летіли б інші лелеки, й на їхніх спинах сиділи б інші діти, й так вони ширяли б із птахами в небесах, було б весело, летіли б і летіли б...

— Куди?

Лежачи в кущах за хатою, наче в товщі прозорій зеленій воді, крізь яку видно могутніх птахів у голубих високостях, Дарка над тим не задумувалась...

Поряд блищали черепки. Черепки мерехтіли і жовтим, і рудим, і фіолетовим, і чорним — якими тільки барвами не

спалахувало її багатство, назбиране по всіх усядах: по ровах, городах, чужих дворах, у полі. З цих черепків Дарка часто вибудовувала палаци, тереми, в яких у неї в різний час жили то Попелюшка, то кривенька качечка, то курочка ряба.

Та зараз черепки zostались просто черепками, не запаливши її уяви.

Знову вгорі проплив лелека, мовби кличучи Дарку з собою, й дівчинка звелась у неусвідомленому пориві, проводжаючи поглядом вільну птицю.

Неясне бажання народилось у її естві. Дівчинка вже знала, в яку гру їй би кортіло зараз пограти, тільки вона не знала, як можна грати в неї. Вміла бавитись у класи, в крем'яхи, в довгої лози, в жмурки, у гусей та вовка, ще знала багато інших ігор, а от як бавитись у цієї? Адже не могла її перейняти від когось іншого, бо хлопці й дівчата з їхньої вулиці та з сусідніх вулиць ніколи й не пробували грати її.

А справді, як грати гру в батька?

В кого запитати, хто розкаже?

Бо коли нема свого батька, то треба в нього погратись. І, доки гратимешся в батька, поти й здаватиметься, що він є.

Тільки як грати в свого рідного батька, якого ніколи не щастило побачити? Навіть фотознімка не бачила, бо мати ніякого фотознімка не тримала.

Дарка стала на коліна, роздумливо помилювалась червоним сонечком, що, замерехтівши крильцями, зірвалося з вусиків малини, звелась і гайнула у вулицю.

Назустріч ішов солдат — начищені чоботи порипують, галіфе понадималось, пряжка на ремені блищить, груди в значках. В одній руці солдат ніс чемодан, а в другій пілотку. Очі мав голубі й тими очима дивився на Дарку, наче впізнати хотів, і серце їй стріпнулося сполоханою пташкою.

Обернулась і ждала: зверне за їхні ворота чи промине подвір'я?

Солдат проминув подвір'я... Отже, тільки здалось, що приглядався, що впізнати хотів. І чомусь Дарці стало шкода, бо такий був славний солдат, а очі ж чудні — мовби в ангорського кролика, що бере траву з твоїх долонь!

Ось походить по селу й вибере, в кого їй хотілося б погратись.

Тут подвір'я дядька Онисима, то вона й не повертатиме голови в той бік, дивитиметься в протилежний. Дивитиметься в протилежний, а однаково бачитиме старі черешні з сузір'ями солодких ягід, до яких дядько Онисим ніколи нікого з дітей і не допустить. Однаково бачитиме ікlastого пса на порозі цегляної буди, критої бляхою. Пес ніколи не гавкає, та страшніший від тих, що вдень і вночі не стуляють пащі. Якось Дарка задумала полюбуватись мальвами, що жаріють біля воріт, через ворини просунула голову, щоб понюхати, то пес як підкрався, як гримнув іклами — з переляку душа в п'яти і сховалась.

Не дивитиметься на подвір'я дядька Онисима, та однаково бачитиме, як той мисє свого червоного «Москвича», на якому ж так хотілося прокататись, та так і не вдалось, бо дядько, як їде, нікого на вулиці не бачить. Бачить він тільки курчат, гусей та індиків і то тільки тому, що боїться платити штраф, як задавить.

Дарка звернула в сільський магазин, де всі товари містились в одному продовгастому приміщенні на два загратовані вікна. Тут продавались баночні оселедці, сіль, цукор, хек у томаті, вила, сапи, фарби, мотузки, ситець та штапель, штани ватяні й шерстяні, прогумовані плащі, коржики, карамель і книжки.

Вона, Дарка, любила заходити в їхній магазин просто так, із порожніми руками, щоб уволю надивитись на зібрані тут багатства. А також, мабуть, тому, що їй подобався продавець магазину Василь Плішак, який пересувався за прилавком статечно, а голову тримав так, наче побоювався, що з неї може спасти царська корона. Плішак брав у руки звичайну лопату, мовби вона була кута зі щирого золота, й з належною гідністю віддавав покупцеві. Ситцем і штапелем торгував так, наче то були оксамит чи парча, а коли зважував на шальках старих терезів жменю рожевих подушечок із повидлом, його обличчя ставало солодке й благовісне, мовби минулої ночі йому снився янгол.

Магазин був порожній, під стелею та біля шибок гули мухи, й продавець, сидючи, спав на стільці біля прогумованих плащів та куфайок. Дарка ступила до прилавка — продавець не прокинувся. Дарка вже простягла руку, щоб погортати книжку з розмальованою обкладинкою, та в останню мить відсмикнула пальця й позадкувала до дверей.

Бо здалось, що продавець тільки прикинувся сонним, а насправді стежить за кожним її рухом, щоб упіймати на чомусь такому, про що вона й помислити не могла.

Ні, мабуть, він не годиться, щоб грати саме в такого батька.

Похнюпившись, Дарка почимчикувала дорогою, приглядаючись до всіх чоловіків, що траплялись назустріч. І до тих, що котили на велосипедах, чи їхали в кабінах автомобілів, чи простували пішки. Та жодного не могла розгледіти до пуття, щоб сподобався, щоб хутенько гайнути додому, сісти в кущах за хатою й нарешті почати гру в батька, до якої вона сама-самісінька додумалась, ніхто не підказував.

Відтепер, коли захоче, тоді й пограється в рідного батька, й ніхто не завадить!

— Дарко!

На веранді стояв не хлопець, а чорнобривець: худий, засмаглий, брови чорніють, а чуб вигорілою від спеки конопляною куделею костричиться. Це Степан, його недавно теж записали до першого класу, разом і вчитимуться.

У Степана є акваріум, у якому плавають всякі дивовижні рибки, а також строкатий папуга в клітці. Кожному в селі час від часу кортить подивитись і рибок, і папугу, тому діти його не кривдять і не прозиваються. А якщо прозиваються, то тихцем, щоб Степан не почув.

Степанів батько цього суботнього дня мурує в дворі хлівець, а мати подає йому цеглу. Сьогодні Дарці чомусь не хочеться дивитись ні акваріум, ні папугу в клітці, дівчинка зупиняється посеред подвір'я і стежить, як Степанові батько з матір'ю кладуть стіну. Проміння блищить на мокрій кельмі, в кориті з розчином вапна, піску та цементу, проміння іскриться на блискучих від поту руках, грудях, шиї, а також на білих зубах, що раз у раз появляються в усмішці.

— Є такі рибки, яких ти раніше не бачила,— заманює Степан.— Золоті.

— Потім подивлюсь...

— Корм для них батько возить тільки з міста.

— Потім покажеш...

Ось ще недавно стіна була нижча, тепер піросла на якийсь вершок, сміється проти сонця рудою, добре випеченою цеглою. Рухи в Степанового батька впевнені, мовби й не дивиться, як черпає та кладе розчин, мовби й не дивиться, як припасовує цеглину, а вона точнісінько лягла на своє місце, наче влипла.

— Почуєш, яке нове слово навчився казати папуга!

— Потім почую...

— Еге, потім, потім! — сердиться Степан, якому страх як подобається хвастатись перед хлопцями й дівчатами своїми дивовижами.

Дарка все стежить, як вправно орудують кельмою, як уміло кладуть цеглу, і, зрештою, змовницьки підморгнувши, веде Степана за ворота. Озирнувшись, щоб ніхто не підслухав, озивається:

— А можна?..

І вмовкає. Степан, зацікавлений, теж сторожко роззирається по боках.

— Що?

— Ти, мабуть, не дозволиш...

— Та кажи!

— Е-е, ти пошкодуєш...

— Та не пошкодую! — обіцяє Степан.

Проте Дарка вже передумала зізнаватись у своєму проханні. Похнюпившись, іде від воріт, а хлопець кричить їй услід:

— Не пошкодую, от побач!

«Так тобі й повірила! — снуються думки. — От скажу, що хочу пограти в твого батька, хіба ти дозволиш. Нє дозволиш, бо злякаєшся, що візьму погратись, а заберу назавжди. І чому так, що найкращі батьки вже давно розібрані?.. А що, коли крадькома, без дозволу, погратись у Степанового батька, ніхто й не пронюхає».

Зрадівши, Дарка біжить по вулиці додому. Й тільки біля подвір'я дядька Онисима відвертає голову вбік, щоб не дивитись. Хоч і відвертається, а бачить і старі черешні з сузір'ями солодких ягід, і похмурого пса на порозі цегляної буди... Тільки, вгадує, червоного «Москвича» нема на подвір'ї, значить, уже помив дядько свою машину й сховав у гараж.

Вирвана з книжки сторінка біліє між будяків, а над будяками й тією сторінкою в'ється бджола. Дарка, не боячись колючок та жала бджоли, простягає руку, бере сторінку, розгортає... З надрукованого портрета на неї дивиться усмінене, добре обличчя, сміються очі, сміються уста. «Льотчик-космонавт СРСР Юрій Гагарін», — літера за літерою читає Дарка, яка вже цієї осені йде до першого класу.

Несе портрет перед собою, дивиться. І чомусь увижається Дарці, що льотчик-космонавт СРСР Юрій Гагарін усміхається тільки їй, більше нікому, тому дівчинка починає всміхатись йому у відповідь.

Добре, що не побоялася встромити руку поміж будяків. Тепер уже знає, в якого саме батька гратись! В якого захоче, в такого й гратиметься, ні в кого більше не випрошуватиме!

— Де це ти вештаєшся? — вдавано сердито запитує мати. — А в нас гості ось...

Дядько Онисим — це гості?! Сидить за столом і, похмурий, чорний, скидається на крука, що не так залетів, як удерся до їхньої хати.

Дядько говорить важко, мов на жорнах перетереблює слова:

— Вже рік, як переставилась покійниця, земля їй пухом, двоє дітей лишилося сиротами при живому батькові. І твоя дівчинка росте без догляду... А як подумати — не чужі ж мої хлопці твоїй Дарці, правда?

— Не чужі, — згоджується мати. Вона зодяглась у святкову кофтину, у святкову спідницю, й срібний гребінь встромила в коси. Чи не перед Онисимом вирядилась?

— Й начебто ніколи не були чужі? — погуркують слова на жорнах. — Тільки ж не говорилося дітям, правда?

— Правда твоя, Онисиме... Хіба таке скажеш...

— Тепер і настала пора зізнатись та звести до купи їх. Щоб у моїх була мати, а в твоєї батько. Як-не-як, а брати й сестра рідні!

Дарці важко второпати, про що й про кого розмовляють мати з дядьком Онисимом. Начебто про неї... й начебто про іншу, бо якими ж це братами доводяться їй дядькові хлопці. Вони чорні, як молоденькі круки, а Дарка білява, як лугова ромашка. Вони й каркають, мов голодні круки, а в Дарки голосок — мов весняний ручай...

Дарка ховається в кущах. Сторінку з портретом льотчика-космонавта поки що тримає за пазухою. Бо, перш ніж почати гру в батька, треба прибрати в хатині, як ото мати причепурює перед святами. Дарка має черепки, які насправді є не барвистими черепками, а вікнами, стінами та дверима. А вже інші черепки в неї правлять за лави, столи, мисники, ліжка. Найдрібніші слугують за посуд, ложки, ножі.

Дарка, співаючи, має, витирає, підмітає. Клопочеться, як справжня господиня, що дочекалась радості в свою хату. Зриває кілька квіточок білої березки, що в'юниться з городу, ламає на клумбі калачики — ось і прикрашено в хатині. Далі в наймілкіші черепочки насипає найсмачні-

ших страв, які, звісно, вже зготовлено з цієї нагоди, й виставляє найдки та напої на столі.

Вгорі пролітає лелека, й Дарка лише на мить кидає на нього коротким позирком. Може, лелека й запрошує її зараз до себе на крила, щоб летіти в теплу, літню безвість, проте дівчинці не до птаха, вже хай іншим разом!

Авжеж, не до птаха, не до польотів на його дужих крилах, бо зараз ось за якусь одну-другу хвилю ввійде до хати рідний батько, в якого вона грається. Ввійде батько, треба зустріти гостинно, привітно, а вона, Дарка, ще й не причепурилась.

І дівчинка, поправши, зготувавши на стіл, дістає гострий уламок дзеркала й починає видивлятися на себе в дзеркало.

— Ось де ти заховалась! Тільки й знаєш, що по кущах ховатись.— Мати розгортає над дочкою стебла смородини, дивиться вниз.— Черепки та ляльки, більше нічого...

За спиною в матері стоїть дядько Онисим, у нього по вогкому чолу повзе брунатна муха, сіла на брові, лапками ворушить, а дядько не зганяє.

— Ходімо, доцю,— озивається,— до нас, там на тебе хлопці давно чекають.

— У гості? — ледь повертає Дарка язиком.

— Спершу в гості, а потім назавжди.

— Чекають?

— І гостинців наготували.

— Гайда, доню, дядько Онисим тобі не дядько, а батько. Ти ж бо допитувалася за батька.

Дарка недовіжливо дивиться на обох і не квапиться вилізати з кущів.

— Та гайда вже, гайда,— просить мати.

— В мене гості,— несміливо пояснює Дарка, не бажуючи перед ними розкривати таємницю своєї гри.

— Які ж у тебе гості? — похмуро підморгує дядько Онисим.

— Не бачимо твоїх гостей,— озивається мати.

— Ось,— каже Дарка й дістає з-за пазухи зім'яту книжкову сторінку. Розгладжує пальцями, притискає до грудей, а вже потім припасовує портрет за столом, на найпочеснішому місці в своїй святково прибраній хатині. Й щасливо повторює: — Ось мої гості.

Перший у світі льотчик-космонавт Юрій Гагарін усміхається з того малюнка такою рідною, такою батьківською усмішкою, що Дарка негодна відвести погляду.

— Як же я піду, коли в мене гості,— каже.

А подумки, нищечком від матері та дядька Онисима, додає собі: «Коли в мене батько за столом, коли його треба пригощати».

Брунатна муха зривається з дядькової брови, погрозово гудучи, летить до Дарки, дівчинка відмахується, і в цей час мати забирає малюнок і наказує:

— Побавилась — і годі, гайда!

— Віддай! — раптом зривається Дарка на крик, тягнучись по малюнок.

— Візьмемо з собою, раз не хочеш розлучатись.

— Віддай... він повинен,— заливається дівчинка сльозами,— повинен... бути в своїй хаті, а не вештатись по чужих... віддай!

Намагається вихопити з материних рук малюнок, мати не дає, малюнок рветься — й тоді Дарка, пригортаючи клаптики до грудей, падає на землю, і її худі плечі здригаються від беззвучних ридань.

— Куди ж із такою підеш,— бурчить мати.— Зоставайся біля хати...

Хто знає, як довго лежить Дарка обличчям до землі, зрошуючи сльозами, наче цілющою водою, пошматовані клапти портрета.

Зрештою, наплакавшись та наковтавшись сліз, перевертається горілиць. У небі знову пливе лелека. Й Дарка силою своєї уяви та бажань відривається від землі, вже опиняється на надійних крилах доброго птаха й пливе над селом. Пливе не сама, поряд із нею, обіймаючи батьківською рукою за плечі, сидить людина, яка так щиро всміхається по-родинному, шепоче на вухо ласкаві слова, і вже ген-ген зосталась на обрії околиця їхнього села, попереду світ безмежний, у якому стільки доброго, жаданого, очікуваного!

На похорони поз'їжджались близькі й далекі родичі, походилися сусіди. Коли машина з труною повільно сунула по сільській дорозі, на узбіччі та по обійстях збирались купками люди, поглядали на загострений ніс, на жовтіле чоло, на воскові руки, складені на грудях (покійник лежав серед свіжих квітів, які кожною своєю пелюсточкою аж кричали про його кончину). І вже, коли грудочки рудої глини глухо вдарили по віку опущеної в яму домовини, Лизавета заридала так надривно, що від її голосіння серця в людей спалахнули болем.

На поминках їли смажену курятину, тушковану капусту, пиріжки зі свинячою печінкою й згадували, що Кирило теж любив смачно поїсти, особливо ж поласувати грибами: чи то гриби в борщі і юшці, чи то шинка з грибами, чи то величезна пательня смажених — лисички то й лисички, маслята то й маслята, червоноголовці то й червоноголовці. Звісно, шанував і чарку, міг випити відро, міг перепити чоловічу компанію, міг пити день, два дні, тиждень — і стояти на ногах, мов дуб.

Лизавета слухала поминальні балачки, схлипувала, а то й переходила на плач, і її випуклі та коричневі очі пронизували глибоким розпачем.

На дев'ятини людей зійшлося менше, вже не сідали за столи стількома гурмами, вже й менше було перемін страв... Гомоніли про те, що хоч і натерпівся Кирило, зате життя звідав: небожеві Миرونу, що служить на Півночі, хіба не він збудував цегляну хату під шифером, із паровим опаленням? Тепер хата чекає, коли небіж повернеться зі своєю сім'єю додому. А хіба небозі своїй Ліді не подарував на весілля новенькі «Жигулі»? Не кожний батько так постаріється для сина-дочки, як постарався покійник. Звісно, якби мав своїх дітей, то теж не скривдив би, одягнув би, взув би, стягнувся б на житло, але ж не поталанило з дітьми, не знайшлися.

Лизавета на дев'ятинах уже встрявала до балачок за столом і, кургуза, худа, витягувала з чорної кофтини

жилаву шию, на якій сиділа маленька сива голова так, як сидить дзвінка маківка на сухому стеблі. Вже не плакала, і її випуклі жолудеві очі пашіли нездоровим блиском.

На сороковини прийшли ті, кого було кликано. Хвалили заход, зварений зі свинячих ратичок та півня, їли гарячу кишку, налиту гречаною кашею та кров'ю. Гомоніли про ярмаркові ціни на птицю та городину, про недавній дощ, який геть витолочив у полі ячмінь і пшеницю. Хтось із чоловіків одхилив рушник на екрані телевізора, увімкнув, і в хату увірвався голос футбольного коментатора, що вів репортаж із Москви.

— Та вимкніть,— осудливо озвались жінки.

— Хай дивляться,— дозволила Лизавета й владно повела гострими плечима.

— Убавте звук, бо горлає...

— Ага, трохи вкрутіть звук,— згодилась хазяйка.

Сороковини так і пройшли: телевізор гримів болящими горлянками, свистом, на екрані гасали футболісти, одуріло сновигав м'яч, за яким пильно стежило кількоро підпилих поминальників, а за столом жіноцтво гомоніло про домашні та колгоспні клопоти, про те, яку оградку поставити й де замовити, а також точилась розмова про пам'ятник, бо турбуватися слід заздалегідь, тепер багато народжується, але ж багато й мре, то черги за пам'ятниками влаштовуються великі.

Вщух свист на стадіоні, обірвався голос коментатора, збігла остання хвилина футбольного матчу, й поминальники, востаннє випивши за те, щоб «земля йому була пухом», теж почали розходитись. Зосталось лише дві сестри, Олена й Зінька, щоб прибрати на столах і помити посуд, а заодно й розділити Лизаветину самотність.

Як день не схожий на ніч, так і сестри були не схожі між собою. Олена (білява й струнка, з гіркувато-прив'ялою усмішкою, що ніколи не зникала з уст, приязна до всього доброго і, здається, лихого в цьому світі) казала, що вдалась у матір. А Зінька вже казала, що вдалась в батька, який до останнього дня проробив на залізниці в їхньому райцентрі, й що вона, мовляв, своєю чоловічою силою в нього пішла, а також непокірною, розбишакуватою вдачею, вмінням постояти за себе.

— Оце, Лизавето,— мовила Зінька, миючи тарілки та миски у цинковій балії,— язик так і свербить, щоб вам сказати. Хоч і сороковини сьогодні по Кирилові, але ж

кортить, бо як змовчу, то, може, і лятимете... Ви ж бо Пилипа Дмитровича знаєте?

— Вчителя? Котрий на пенсії? — жваво поспитала. — Кульгає, ліву ногу волочить?

— Ага, за вас розпитував.

— Чого б то? — здивувалась Лизавета. — Він моїх дітей у школі не вчив.

— Розпитував, бо він і сам недавно вдівцем лишився, вчителька його, Дарія Олексіївна, переставилась. А діти повиростали, розїхались, він сам. Не кожен чоловік себе догляне, їсти зварить. Будинок новий, діти з онуками навідуються тільки влітку, у відпустку.

— Та мені що до того?

— Мабуть, неспроста розпитував біля промтоварного магазину, сам і затіяв балачку.

— Чудні ви, дівчата, — ледь усміхнулась Лизавета. — Хіба мені такі думки в голові, як ото вам? І близько нема таких думок. За чужими онуками не скучаю, та й, либонь, чужі онуки не скучають за мною.

— То ваша душа ще від горя не відійшла, — озвалась Олена, і по її вродливому обличчю наче промайнув відблиск млявої усмішки. — А відійде душа, а відпочинете — й самі себе не впізнаєте. Ви молодша, ніж думаєте, бо й не виробилися зовсім.

— Авжеж, не виробились, — мовила молодша сестра.

А Олена, старша сестра, своєї правила:

— За якийсь місяць і не впізнаєте себе.

— Хай господь милує!

— Чого?

— Щоб я ото не впізнала себе... — Й по хвилі зітхнула докірливо: — Дівчата, дівчата!..

Встоялась тиша, важка, мов могильний камінь. Знадвору долинали пташине щебетання, звуки дороги, що слалась мимо обійстя, гамір вечора — це щебетання, звуки, гамір видавались голосами з неймовірно далекого світу. Лизаветине кістляве, в мідних тугих зморшках лице замкнулось, і очі тітчині оховались, як ховаються равлики в хатки, які носять на спинах.

— Заздрю я вам, дівчата, — несподівано пролунав тітчин голос.

— Кому? — не повірила Олена. — Мені чи Зінці?

— Обом... Ось давайте до столу сядемо, побалакати з вами хочу. Може, більше ніколи так не побалакаю, як ниньки, клубком у грудях стоїть і в горлі.

Сестри повмощувались на лаві за столом, хазяйка сіла навпроти й задивилась на їхні руки, що лежали на скатерці, далі поглянула на свої, наче вперше бачила.

— Кажеш, Оленко, не виробилась, то скоро помолодшаю?

— Може, ви розгнівались, то я не хотіла образити вас...

— А я заздрю вам.— Лизавета не чула чужих слів, вона прислухалась до болю й гіркою неспокою в своєму естві.— У тебе двоє дітей, обидва хлопці? І, кажеш, чоловік хоче ще одну дитину, й безпремінно дівчинку, а ти відбрикуєшся?

— Та не відбрикуюсь,— благально заперечила Олена.— Тільки ж хлоп'яки ледь на ноги поспинались, куди нам із дочкою квапитись? Чоловік щодня на роботі, я теж не без діла, в конторі на базі сиджу, а діти — то ж найтрудніша робота, не спить вона ні вночі, ні вдень.

— То й добре.

— Що тут доброго? Ви, тітко Лизавето, не знали за Кирилом ніякого горя, отак би й далі вік вікувати...

— Й тобі, Зінько, заздрю,— обірвала старшу сестру.— Хочеш вір, а хочеш не вір.

— Ви зараз набалакаєте,— густим басом прогула Зінька, й чорні її брови затріпотіли над очима, як язики полум'я над вогнищем.— Та знаєте, що мати наша померла молодою, що батько взяв мачуху до хати? Й про Явдоху, мачуху, наслухались?

— Наслухалась, бідова молодиця. Своїх двоє без батька, вас двоє без матері — ото кагала, а вона ж мала всім раду дати.

— Й не поспали в дитинстві. Ще сонце не зійшло, а вже вставай, а вже корову жени до череди, а вже свиню попорай, теля впни на вигоні, курям дай товчі, полий капусту на грядці, біжи до школи, пери шмаття, гайда по паливо, сідай на автобус та жени до магазину по хліб, а там курка несеться в сусідньому городі, а там...

— Але ж і Явдоху не сиділа склавши руки, в неї хіба легше життя, коли вас багато?

— То ви, тітко Лизавето, заздрите, що стільки випало на нашу долю?

В Зіньчиному голосі бриніла кривда.

— Ото як буває,— озвалася старша сестра, і по її прив'ялому вродливому обличчю хвиля за хвилию маяв бляклий усміх.— Ще й заздрять твоїй біді.

— То, дочко, добре, що змалечку наробились, що тепер не цураєтесь ніяких клопотів. І дітей своїх навчите шанувати працю.

— Не тільки шанувати, а й робити навчимо.

— А я, дівчата, марно своє життя прожила, не дав мені той ірод... Кажете, я за ним як за кам'яною горою? — Лизавета заголосила, сльози покотились по щоках.— Пізно він переставився, пізно, а могло б уже не бути.

— Про що ви? — в один голос білява й чорнява сестри, подивовані почутим на сороковини.

— Я скільки поробила? До війни ходила в ланку на буряки, думала, п'ятисотенницею стану, бо тоді п'ятисотенниці гриміли... У війну кожен порпався на своєму городі, хай ту окупацію і не згадувати... Наші вступили на день-два... Німці вернулись, а тоді наші як ударили, то німці й покотились, мов порожня діжка з гори. Кирила мобілізували, мусив іти на фронт. Мене взяли стрілочницею на залізницю, а харчів же тоді ніякісіньких, то я як? Ото йдуть ешелони по колії туди-сюди, в вагонах наші солдати на фронт добираються, поранені в тил їдуть, не все ж і з'їдали з пайка, викидали з вагонів сухаря чи шкоринку, то я ходила вздовж насипу й визбирувала, так і харчувалась. А за якийсь місяць видали талони, окликала я, пайку хліба маю, цукор. Тут Кирило вернувся з армії, взяли його на хлібопекарню робити, бо фронтовик, бо й контужений, і в груди поранений. А Кирило що? Наказав, щоб не ходила на залізницю, що сам постаріється на сім'ю. Спершу я ні в яку, хочу на роботу, й годі, вже звикла стрілочницею, то він, дівчата, як дав мені... збив ногами... звестись не могла. Виклопотав медичну довідку, що нездужаю, а за довідку підмастив, кому слід, бо він завжди підмащував. От і сіла я в хаті та на городі, все біля чоловіка та для чоловіка, і вари, і пери, і вклади п'яного спати, коли пізно притарабаниться додому, й болячки повилизуй.

Заплющила очі, наче потонула, наче засмоктало її болото спогадів — і вже не дихнути, не порятуватись. Ледь тремтіли повіки в плетиві блакитних жилок, наче в них видимими поштовхами пульсував страх і розпач. Сестри дедалі більше переймалися співчуттям до чужого життя, яке раптом стало таємницею за сімома замками, хоч, здається, ще недавно не було ні таємниці, ні замків.

Лизавета прокинулась і загомоніла:

— Якби з хлібозаводу сам не втік, то засудили б, а так минулося. Тут підвернулось місце на лісопильні, то він когось упросив, когось ублагав, когось підмогоричив — і вже, дивись, робить на лісопильні, а до колгоспу не подався. Ви, дівчата, знаєте, що таке дерево тепер, коли в кожного як не квартира, то хата своя, а тоді, в ті часи... Вмів діставати дошки, вмів діставати дерево — й не попадався. Вже такий метикований був, як заець, знав, де й під яким кущем заховатись. І не просихав од горілки. Якось я обізвалась, щоб отямився, бо попадеться, в тюрму заgrimить, то він збив чобітьми, два тижні відкашлювалась та синці виводила на тілі. «Чи тобі мало? — кричав. — За твій заробіток я й тютюну не куплю! Маєш ноги мені мити вранці і ввечері, а воду пити». Сердився, що знову хотіла податись на роботу, на цей раз касиркою продавати білети на нашому вокзалі. «Хіба такі, як ти, вміють заробити, щось додому принести? — кричав. — Із таких на старі часи голода голодна виходила, то радій, що маєш чоловіка, доглядай!..» З лісопильні теж мусив тікати, бо, якби не змастив п'яти салом — попався б разом із такими, як сам, уже мали його на приміті... Й не подався до колгоспу, а за якийсь час уже на молокопункті біля сепаратора орудував, і, видно, так орудував, що свіжа копійка в кишені завжди шелестіла. А вже коли в кишені шелестить — людина пропадає. Погано, коли нема, й ще гірше, коли багато або задарма дістаються, неправдою... Ще раз хотіла піти на роботу, напитала на маслобойні, та звір той знову збив. «Роби вдома, — кричав, — роби на мене — ото й уся твоя робота!» Втекла до матері, царство їй небесне, а хіба не прийшов на третій день перепрошувати? Й не сам, а зі сватами, двічі приходив, клявся, молився та божився, що не може без мене... Бо правда, не міг, звик, що я наймитом служу в нього.

Лизавета знову заплакала.

— Занапастив і мене, і життя моє. Хоч би пенсія була на старість, але ж і пенсії тепер нема... Ні за що так не клястиму його, як за те, що на роботу не пускав. Наче осиротив. А ви щасливі, бо робите, бо ще попереду стільки роботи у вас. Кажеш, Олено, чоловікові твоєму мало двох хлопчиків, хочеться ще дівчинку? То чого баришся? Народжуй дівчинку, вона вдасться схожою на тебе.

— Вмовили, — усміхнулась Оляна.

— Тітко, а чому ви сказали, що пізно він переставився? — нагадала Зінька.

— О, запам'ятала?

— Сказали, що вже могло давно не бути...

— Ану, дівчата,— сказала тітка Лизавета, зводячись,— давайте зсунемо оцеї диван під стіною, бо сама не здужаю.

Оббивку на старому дивані міняли вже кілька разів, і тепер він блищав чорною цератою. Згори на спинці прямокутне дзеркало жовтіло сліпими плямами, рудими підтьоками. Дві круглі дерев'яні подушки, теж оббиті цератою, нагадували залізні колоди, до яких можна рубати курячі та гусячі голови. Над диваном висів портрет покійного, обвитий креповою стрічкою. З-під рідкеньких, наче прополених брів покійний дивився водянистими, безбарвними очима.

Відсунули диван, за яким відкрилася стіна в павутинні.

— Ось погляньте,— сказала тітка Лизавета,— тільки не на стіну, а на підлогу.

Й за іржаву скобу потягла на себе дерев'яну ляду, яку здивовані Оляна та Зінька роздивились лиш тепер.

— А там яма,— й Лизавета тицьнула пальцем у помуре в'їстя, що в'їнуло затхлістю.

— Погріб на кухні, так? — спитала Зінька.

— Ага, погріб,— засміялась хазяйка.— Не погріб, а схованка, ще з часів війни... Побачили, а тепер давайте диван посунемо назад.

Посунули диван до стіни. Покійний з портрета стежив за ними водянистими очима.

— Сам вибив,— сказала тітка Лизавета.— Тільки що— й сховався, бувало, днював і ночував, я туди подавала їсти. Перечікував, переховувався... Приходили поліцаї, питали — я не признавалась, то хіба не збили прикладами? Аж пізніше виліз, коли наші вже далі погнали німця, тоді вже й забрали до армії, відслужив... А я так собі не раз думала... Думала, коли бив мене, й тепер ось думаю... Варто ж було тільки моргнути, кивнути на диван — і порішили б його поліцаї. Так ні ж, урятувала на свою голову. За те й розплачувалась усе життя, й нині ще не розплатилась, бо хіба не повинна спокутувати вину, що втаїла, не виказала? А не будь я така сердобольна, то зовсім поіншому жила б, жила б так, як усі люди. Як ви, Олено й Зінько... Як добре подумати, сама винувата, сама розплачуватись маю до кону.

— Чому ж після війни яму не засипали землею? — спитала Зінька.

— Не давав, хай, каже, стоїть яма, їсти не просить.

— Хоч ви засипте, страшно...

— Засиплю, щоб од людей не соромно було... Бачте, він і тут хитріший, ніж я! — не так сказала, як скрикнула тітка Лизавета, гнівна, що її ошукано.

— Про що ви?

— Перший помер, от! А треба ж було мені першій, а не йому, от би покарала, якби спробував сам без мене.

— Та вам, тітко, ще одне життя треба прожити за те, що змарнували.

— Тільки й лишилось, що розплачуватися за свої гріхи, а скільки — хіба вгадаєш?

Сестри помогли попоратись у хаті, змили водою підлогу в кімнатах і в коридорі. На кухні Лизавета прибрала сама. Потім іще сиділи втрьох на веранді, обвитій диким виноградом, і, перемовляючись, дивились через розчинені двері в м'який морок літньої ночі, що дихала вогкими пахощами землі, городу, саду. І всі ті пахощі перебивав млошний дух нічної красуні, якої росло на подвір'ї табунами. Чулось, як по дорозі йде молодь, сміється, десь неподалік спалахнула й обірвалась пісня — так, як у темному небі спалахує й миттю гасне слід падучої зірки.

І, вже провівши сестер за ворота, Лизавета сказала:

— Дівчата, може, напитаєте мені яку роботу?.. Начебто можна йти нянькою в ясла, та чи візьмуть?

— А чом не візьмуть?

— Варто попроситись? — зраділа тітка Лизавета.

— Візьмуть, чом не взяти... Ось і будете з ранку до смерку товктися з дітьми, а не самі...

Схилившись грудьми на ворота, стояла тітка Лизавета, тяжко вдивляючись у темряву, прислухаючись до шерехів, звуків, голосів. А може, чекала когось? Може, не могла зрушити з місця, сп'янівши від чадних запахів нічної красуні?

Хата бовваніла за її спиною і, без жодного вогника у вікнах, скидалась на примару, яка ось-ось западе в землю, що й сліду не залишиться по ній.

НЕСКІНЧЕННІ ТЕРЕВЕНІ ПРО ДІВЧАТ

Вже чутно, як спадає денна спека. Ще недавно з великого блакитного дзбана, яким обернулось небо, ллялись могутні потоки світла, в'янув тютюн на грядках, листя соняшників, зелена гичка буряків, паморочилася свідомість. Та ось уже лежить сонце на обрії, мов рум'яна хлібина на миснику, й розквітлі вічка березки, що в'ється між картоплі, дивляться бадьоріше із-за припухлих пелюсток, і гостріше запахло рожевим маком.

— Ну, що ж,— каже Коля Смовж,— не захоче братись риба на черву, то братиметься на метеликів, не захоче метеликів — хай іде на варену бульбу. Збалувана тепер, сита, тільки дурна й клюне на наживку, а розумна посміється.

Коля Смовж — у матроському тільнику, в новенькій фетровій шляпі, в коричневих шортах, підперезаних широким солдатським ременем із замашною бляхою. Оголені ноги, руки, груди наче димлять буйною рудою поростю, поміж якої, мовби лісові злі мурахи, зацвіли веснянки. Волосся на голові лежить твердою шапкою, що скидається на зелений мох, який росте на стріхах хлівів та хат із північного затіненого боку.

— Риболовля тепер замість психотерапії,— вголос розмірковує Коля Смовж, який взагалі любить погомоніти — якщо нема співрозмовника, то сам із собою.

Поza городами в левадах, де берег заріс вербами, вільхою та шелюгою, вже снується холодок. Там, де недавно скошена трава лежить у покосах, в повітрі стоїть аромат ледь прив'ялого лугового збіжжя.

— Сьогодні ловитимемо біля греблі, там проточна вода, свіжа...

Розташовуємось біля мосту. Ген, прямо перед нами, синіє, біліє та жовтіє всякими будівлями старий, ще дореволюційний, цукровий завод. Попід напіврозваленим муром пасеться худоба, граються діти, походжають гуси табунами.

— Ідилія,— бурчить Коля Смовж.— Лоно природи...

Поплавці гусячого пера білють на воді, на обидва сідає по бабці з бірюзовими крильцями. По греблі, що світиться брилами вапняку та чорніє жухелицею, котять автомобілі, вози, велосипеди. Ген звідти, від заводу, появляється струнка жіноча постать, наближається. Хода пружна, поривчаста — так ходять на побачення і, мабуть, на перші. Та ще дівчата або молоді жінки, мимоволі міркується мені.

Квітчаста сукня волошковими тонами горить поза стовбурами тополь, поза кущами придорожніх верболозів. Тепер можна й роздивитись повне смагляве обличчя, де під крутими склепіннями смоляних брів грають бунтівливі очі.

— Надько! — зненацька кричить Коля Смовж.

Вже поминувши греблю, жіноча постать зупиняється в якомусь нетерплячому очікуванні. І в складках підведених губ нетерплячість, і в тому, як тримає руки.

— Привіт! — кричить Смовж.

— Привіт,— долинає до нас.

— А ми ось рибу ловимо,— весело хвастається.

— Ні ока ні луски,— бажає крутоброва жінка й ступає крок та другий.

— Постривай! — спиняє Коля Смовж.— Уже й поговорити з тобою не можна.

— То говори,— сміється з біло-чорної греблі поривчата Надька.

Чим пильніше приглядаюся, тим більше видається красунею. Її врода — це врода здорового тіла, щедрих рум'янців, натруджених рук. У волошковій сукні вона горить рівним густим полум'ям на греблі під старою тополею, й призахідне вечорове сонце кладе їй на щоки мазки тихого медового жару.

— Як там Іван?

— Та, мабуть, телевізор дивиться.

Клюнуло, й, поки Смовж витягував чималого окунця, поки знімав йоршисту свою здобич із гачка, жіноча постать поривчасто поринула далі по греблі й скоро зникла за деревами ясенової вулички.

Смовж співав: «Не жалею, не зову, не плачу, все пройде, как белый с яблонь дым. Увядання золотом охопачений, я не буду больше молодым». Співав крізь зуби, і в голосі його пробивалась неприхована злість. Далі різко змінив репертуар: «Жизнь — это миг между прошлым и будущим». А згодом отаке: «По улицам ходила большая крокодила. Она-она — зеленая была».

— Знаєш, чому я холостяк? — вимкнувши свій некерований «меломан», запитав Смовж. — Бо мені жалко дівчат. Дівчина до заміжжя — це квітка персика. Квітка вишні. Мальвазія. Амброзія. Чим довше дівчина не виходить заміж, тим довше застається квіткою персика чи вишні. Бережімо дівчат — квіти нашого життя!

Говорив так, наче глумився сам із себе. Лагідна поверхня води віддзеркалила далекі вечірні небеса, сизі хмари, і раптом із цих небес, із-поза хмар Коля Смовж витягнув вудочкою чималого королівського коропа.

— Як тобі Надька? — запитав.

— Квітка черешні, — пожартував я.

— Влучив у епіцентр, — зрадів Коля Смовж. — І закривав до якоїсь дівчини, що в цей час ішла по греблі: — Ганю, такими ніжками, як твої, треба ходити не по грішній землі, а по кіноекрану!

Ганя (пухленька пампушечка, носик гудзиком, ямочки на щоках і підборідді, біла блузка без рукавів і кремова міні-спідничка) засміялась, наче в дзвоник задзвонила.

— Ти хохмач, Колю!

— Серйозною буває тільки риба, й то на сковороді.

— А раки?

— Раки завжди веселі, як і я.

Ганя, рада, що її зачепили, що пожартували, видзвонювала й видзвонювала тугим голосочком, розказуючи всяку всячину, аж поки Смовж нагадав:

— Запізнилась на танці, дивись! — І, коли вона колобочком покотилась по дорозі до заводу, здивовано мовив: — Що за чудо, ці дівчата? Тільки помани пальцем — і вже полетіла до тебе, як метелик на вогонь, і вже завтра ладна бігти до загсу... Знаєш, про що я найбільше люблю говорити?

— Про рибу?

— Ага, про рибу, яка зветься дівчатами. Й чому так, га? Один тобі про мотори та автомобілі таке нарозказує, що вуха пов'януть. Про наші марки, про закордонні — всякі там «ролс-ройси», «кадилаки», «форди», «сімки», «фольксвагени», «фіати», «татри». Другого хлібом не годуй, а дай баланду потравити про те, скільки вчора та з ким випив, куди повело та де звалився спати. Третій з ранку й до вечора торохтітиме про футбол, про суддів, воротарів, форвардів — скільки забив Бишовець голів на чемпіонаті в Мексичі, а скільки Блохін у ворота мюнхен-

ської «Баварії», а як стояв Яшин, коли грав за збірну ФІФА... Тільки я на такі балачки не піддамся.

— Знай, про рибу говориш! — знову пожартував я.

— Ага, знов за рибу гроші... Й де тут причина криється?

— Може, в тобі?

— А може, в дівчатах? — всерйоз заперечив. — Бо, якби не було про що говорити, хіба хотілося б? — І вдавано жіночим голосом заспівав: — «Стою на полустаночке в цвєтастом полушалочке, а мимо пролетають поезда...» Коли торік я робив у Вінниці на суперфосфатному заводі, познайомився в робітничій їдальні з офіціанткою... Софі Лорен знаєш?

— Особисто не знайомий, але...

— Так от, викапана Софі Лорен, тільки нашого, пролетарського заквасу...

І вмовк, обернувшись до греблі. На греблі стояла Надька, зодягнена в волошкову сукню, а біля неї у триколісному возику (колеса на шинах, двоє бічних великі, а передне маленьке зовсім) напівсидів-напівлежав, спершись плечима на відкидну спинку, чоловік. Розстебнутий комір сорочки відкривав засмаглі груди. Білозуба усмішка грала на мужньому довгообравому обличчі, яке, здається, не псували, а прикрашали рубці — на чолі, на скроні.

— Привіт, Іване! — весело закричав Коля Смовж. — Прогулюєшся?

— Неділя, вечір, треба погуляти, — так само весело відповів Іван свіжим баритоном.

— Що сьогодні поробляв? — кричав із води Смовж.

— Обіддя гнув! — жартував Іван із греблі. В нього за спиною стояла Надька, слухала розмову і всміхалась. — А як стомлювався гнути обіддя, то гнув дуги.

— Ясно! А ми от рибку ловимо. Ти не хочеш порибалити?

— Авжеж, хочу! Завтра вдосвіта на човні з батьком попливемо.

— Що з частини пишуть?

— Пишуть, що не залишать! — сяяв той білими зубами.

— Може б, ти якось зайшов до мене та радіоприймач глянув, бо заціпило, мовчить.

— Гляну! — пообіцяв Іван із свого возика. — А ти що поробляєш?

— Та рибалю, охота насмикати дрібноти на юшку.

— Я не за рибу! Я за те, чи про дівчат теревениш?

— А-а, тільки про них, про відьомське зілля, більш ні про що.

Всі дружно зареготали, й Надька покотила возик по дорозі. Біла чоловіча сорочка то зникала, то появлялася між стовбурами тополь, поки разом із волошковою сукнею зникла за заводським муром.

— Подались до Будинку культури на танці,— пояснив Смовж. І, зловивши мій оторопілий погляд, сказав: — Іван із возика дивитиметься на танцмайданчик. Він колись був завзятий танцюрист — ходив у шкільну самодіяльність, і в заводську, і в армії теж...— І загундосив із неприхованою злістю крізь зціплені зуби: «Ехали на тройке с бубенцами, а вдали мелькали огоньки...»

— Що з Іваном сталося? — запитав я.

Смовж наче й не почув, далі цідив зі злістю крізь зуби:

— «Дорогой длиною, да ночью лунною, да с песней той, что вдаль летит, звеня, да с той старинною, да семи-струнною...» — Обірвав пісню, підсікаючи рибу, й мовив:— Авіація, брате, такі діла. Був в учбовому польоті над тайгою, мотори забарахлили, йому з аеродрому наказ: катапультуйся! Катапультивався, а парашут не розкрився. Коли отямився на землі, то не почув обох ніг, переламав. Кругом тайга, безлюддя, мороз. Він до рації, а рація зіпсувалась, глуха, отак. Два дні з боку на бік перекочувався по тайзі, бо повзти не міг. На третій день його, непритомного, надибали вертольотчики. Доставили в госпіталь, тут ампутація обох ніг — відтанцювався! Добре, що життя врятували. Герой! Герой нашого часу. А якби зневолився, якби здався — тільки ведмеді облизалися б, не було б людини. Комісували, тепер півроку вдома, в батьків. То піонери як не з нашої школи, то з сусідніх сіл тільки й запрошують, щоб розказав про подвиг. Де та війна, а тут — подвиги, без подвигів не обходиться. А веселий, і не скажеш, що такого зазнав.

Поплавці ледь видніли у воді, й ми почали згортати свої снасті.

— Давай краще про дівчат! — бубонів Смовж, збираючи рибу в траві й кладучи в торбу.— Наших багато їде в місто, влаштовуються на ламповому заводі, вчаться на мулярів, на телефоністок або в Сибір їдуть на БАМ. А чого? Куди хлопці — туди й дівчата, бо кортить заміж.

— А ти холостякуєш...

— Ага, я холостякую — значить, повинні їхати... Чуєш, давай поховаємо вудку й рибу в очереті, а самі подамось до Будинку культури, там у павільйоні свіже пиво є...

Цього недільного вечора по греблі йшли виряджені хлопці та дівчата, проте Смовж — у мокрих шортах і матроському тільнику, в кедах, у фетровій шляпі — почувався впевнено.

— То як тобі Надька? — запитав, коли вже йшли біля заводського муру.

— Квітка персика, — повторив я його недавні слова.

— Ат! — аж наче розсердився Смовж. — Не говори так! Надька — унікум.

— Чому унікум?

— Йй Іван що сказав? Сказав, не хоче зв'язувати життя, хай шукає молодого та здорового. Щоб не тільки коробка на в'язах, а й двоє ніг. Сказав, що ніколи на ній не жениться, хоч би й на колінах просила. Правда ж, характер у чоловіка? Думаєш, він не любить Надьку? Любить. А тільки отак, по-своєму, добра їй бажає.

— А Надька?

— Найшла коса на камінь. З доброї волі, без примусу, тільки й бігає до Івана. Возить його скрізь — то в район, то в область. На танці возить, у кіно. І чим більше він сварить її, тим дужче прикипає душею. І чому так, га?

В напівосвітленому літньому павільйоні стояв рівний, похмурий гамір, пахло дубовими бочками й дешевою смаженою рибою. Смовж узяв чотири кухлі пива, й ми примостились із ним надворі — на пеньках спиляних дерев. Свіжо шаруділо листя на липах та ясенях, у парку чувся сміх, долинала музика з танцмайданчика.

— Іван навесні мав путівку до санаторію. Надьці не сказав навмисне, куди їде. То вона тут догори ногами все поставила, таки довідалась — і слідом майнула в Крим на тиждень... Скажи, ти схвалюєш її поведінку?

— Даруй, не розумію...

— Хай би шукала своє щастя з іншим, так?

— Із іншим? Але ж вона, мабуть, щаслива з Іваном.

— Аж не віриться. Такі віддані жінки, здається, були у війну, після війни. А глянеш на Надьку — ні, не перевелись і досі. Який наш народ, га? — зі здивуванням і захопленням водночас мовив Смовж. — Розумом живи, а не серцем, дбай про себе, а не про когось, — так ні, глибока душа затуляє все на світі.

Літня ніч блимала теплими зорями. В моїй свідомості бриніли Смовжевi слова: «Який наш народ, га!..» І я подумав, що заради самих тільки цих слів слід було приїхати до цього подільського села, не кажучи вже про мимовільне знайомство з Надькою і історією їхніх взаємин.

Назустріч у темряві посувалась постать, яка зблизька виявилась отією самою Ганею в білій блузочці та міні-спідничці,— з цією дівчиною Смовж сьогодні жартував на грєблі.

— Чому не танцюєш? — поспитав він, перепиняючи руками дорогу.

— Тебе нема, а більше немає з ким,— засміялась Ганя, спалахуючи зубами.

Смовж ізняв фетрову свою шляпу, наклав дівчині на голову. Ганя насунула шляпу на самі брови, й вигляд у неї став чи то панібратський, чи змовницький.

— Більше ініціативи,— порадив Смовж,— бо засохнеш на пні.

— То що, маю на ший кидатися сама?

— А чом би й ні?

— Діждетесь,— скривдженим голосом сказала Ганя і, хутко віддавши шляпу, подалась у паркову гушавінь.

— Бач, образилась,— здивовано муркнув Смовж. — А я думав, у теперішніх дівчат немає гордості й на пучку...

Звідси, з тротуару, було видно освітлений танцмайданчик під липами. Грав заводський духовий оркестр, чулась глуха тупітнява безлічі ніг. Біля зачиненого газетного кіоска стояв триколісний возик, на якому напівлежав усміхнений Іван і щось жваво розказував хлопцям, що гуртом зібрались довкола нього.

Надька в своїй волошковій сукні завмерла поряд, перебирала пальцями світлі пасма Іванового чуба, що спадав на чоло.

Вже коли забрали з очерету приховані вудочки та торбу з рибою, Смовж сказав:

— Думаєш, Надька не одумається?

— Мабуть, ні.

— Та-а-ак,— щиро зітхнулось йому.— Якби знаття, що відмовиться, то я почекав би. Й не тільки я один у селі почекав би. Така дівчина!

— Краще б ні ти не дочекався, ні інші.

— Твоя правда. А що діяти, коли думається про неї, коли з голови не йде.

— Мороч собі голову іншою дівкою.

— Твоя правда... Вони одне одному до пари, гріх зазіхати. Та тільки я чомусь так кажу? Можу й почекаати, бо, як Надька одумається та дістанеться якомусь одороблу,— хіба не кусатимеш собі ліктів?

— Не одумається,— з раптовою злістю пробурчав я.

— Впевнений? — запитав Смовж так, наче тільки від мене міг почути найвичерпнішу відповідь про їхню долю.

— Впевнений,— мовив я, згадуючи все те, що нині почув і побачив.

— Мабуть, вийде по-твоєму... Хоча дівчата яке зілля? Від них усього сподівайся.

Останні слова Смовж сказав, видно, для того, щоб залишити для себе бодай маленьку надію.

— От якось я був у рейсі від нашого заводу, а в Тиврові, є таке містечко, заповров мотор, слід було ремонтувати. І в диспетчерській на автобазі познайомився з однією дівчиною...

— Квітка персика? — поіронізував я.

— Ага, квітка персика,— згодився, не прийнявши моєї іронії.

Десь за селом, у полях, легенько прогуркотів грім, наче розсипалось каміння по твердому небесному склепінню.

— На грозу вдень парило,— сказав Смовж.

І вже коли прощались біля його хати, віддав мені торбу з рибою.

— Бери, бо завтра зранку до машини, катма коли паратися з уловом. А твоя хазяйка почистить, і насмажить, і юшки зготує.

Знову гуркнуло під небесним склепінням, і до запаху матіол, що линув із кожного подвір'я, гостріше долучився полиновий дух поля, одсвіжений подихом грози, що вже народжувалась у літніх безвістях зоряного світу.

«Доброго дня, Даниле Пилиповичу! Ще живу, бо щось же треба робити. Одне ходить на меблеву фабрику, друге на цегельню, третє стоїть у гастрономі за прилавком, четверте має діло на залізниці, а моє діло — жити, й годі. Маю двох котів, то вони за мною дивляться, а я за ними дивлюсь. Питаєте за козу? Козу вже не доглядаю, бо коза потребує молодості, а де вона в мене? Якби не борсуків жир, то хто зна, чи й писала б вам сьогодні цього листа. Борсуків жир, собачий п'ю та їм, уже сама скоро буду гавкати. Недавно їздила до Маланки, провідувала. Як Мина переставився, то Маланка забалакуватися почала, городу сама не попорає, у печі не завжди й пропажить. Брала Ліда матір до себе на зиму, та Маланці важко в дочки, то знову до старої хати вернулась. Ви, Даниле Пилиповичу, знаєте це по собі, а я по собі. Я робила на свого Гната день при дні, спини й уночі не розгинала, а він як мені віддячив? Узяв і помер скоропостижно, мовби йому догляду мого мало було, отак віддячив, хай йому земля пером. Раніше дивилася за ним, а тепер за його могилою. Хвастатись не стану, тільки його могила найкраща на цвинтарі, не жалію ні рук своїх, ні здоров'я. Огородку зварили мені на заводі. Тепер і ви, Даниле Пилиповичу, ковтнете горя без Олени, царство їй небесне, тільки тепер складете їй справжню ціну. Жінка — не пучок петрушки, на грядці не вискубеш і на базарі не купиш. Олена знала тільки дітей і вас, а за себе забувала, ми з нею однієї вдачі, бо сестри. Її мати наша Килина, покійниця, такої самої вдачі була, теж настраждалась. Тепер ви назгадуєтесь і накликаєтесь Олену, тільки не почує, бо там іще ніхто не чув. Чорне пальто із неї з лисячим коміром запакуйте в посилку й пошліть тітці Ларисі у Вапнярку, тітка доходить, Олена була з нею одного росту. Й так само пошліть їй хустки й косинки, бо однаково пропаде все в скрині, а тітці Ларисі знадобиться, та й за модою вона не ганяється. Питаєте, що вам далі робити? Добре, що пенсія йде,

а робити щось треба. Якби взяло котресь із дітей, то можна переїхати, але ви самі пишете, що до дітей не хочете. До дітей не хочете, в них свій клопіт, свої малі діти, але ж і одньому в хаті кукурікати не хочеться. Питаєте, чи є тут у нашому посольку яка чистенька, акуратна бабуся, якій нема до кого притулити голову, то хай би йшла до вас чи ви прийшли б до неї. І сама не знаю, що порадити. Є такі бабці в нашому посольку, де їх тільки немає, і чистенькі, й акуратні, ще по базарах бігають і по магазинах. Те, дивися, зовсім самотне залишилось на старість, а в того діти далеко по світах. А після вашого листа вже й говорила де з ким, але треба, щоб і ви навідались у гості, самі подивились — і хай на вас подивляться. Ви хоч і на пенсії, але наче жених. А настренчити я можу. Біля вокзалу живе непогана молодичка, їй іде 57-й год, має півхати під бляхою, а другої півхати належить сусідові. Живе з пенсії, обидві дочки відділені, роблять на пекарні. Чоловік був підполковником, помер від грудної жаби, залишив машину «Запорожець», а в гардеропі висить кітель із нагородами. Вона до вас у село переїхати не переїде, бо в нас посьолок, близько до Києва, можна кутки здавати дачникам. Є друга жінка тут, Настасія Василівна, в конторі орсу робить бухгалтером. Хазяйка — таку пошукати, сама літню кухню звела, колодязь у дворі пробила, хлівець поставила, залізні ворота, заасфальтована доріжка, садочок, полуниця, навіть ванну в комірчині має. Розказувала їй за вас, Даниле Пилиповичу, вона інтересувалася всерйоз, а не для годиться, тільки ж, звісно, хто стане зриватися з насидженого місця, де тебе всі знають і ти всіх знаєш, і летіти за тридев'ять земель! Якби Настасія Василівна молоденька, а то ж у літах, ніколи за чоловіком не жила, то й не одважиться на таке. Та й зарплата в неї добра, при добрій зарплаті і хазяйстві вона жінка самостійна, незалежна. А ще думаю про інше: як вона не знала чоловіків, не ходила за ними, не годила, то чи зуміє з вами помириться? Щоб не було так, як у теперішніх молодих, які знайомляться вже після весілля, а познайомились — і розходяться. Ще є Антошка, ця з норовом веселим, компанійська, тільки я заїкнулась їй за вас, як вона хоч завтра готова їхати хоч до чорта в зуби. Антошка зовсім не схожа на Настасію Василівну, і хатинка в неї ніколи не замикається на замок, і двір голий, як бубон, і хату давно годилося б перекрити, бо там такий шифер, що плакати хочеться, і в чарку заглядає Антошка, ніколи не відставить. Але не

цей у неї гандж, а той гандж, що чоловіки біля неї завжди в'ються, як оси біля патоки. Візьмете в свою хату, а за нею ж і хвіст якийсь може тягнутись, бо за таким веселим норовом завжди щось тягнеться. Колись ходила чутка, що Антошка була зв'язана з бандою, банду переловили, а вона сухою вийшла з води, покрили. То, Даниле Пилиповичу, вам треба ця Антошка? Хай хтось другий перечепиться об неї та звідає її веселого норову, а вам не таку настрєнчити хочеться. Є тут одна, є, тільки з претензіями, а взяти жінку з претензіями — це не так із жінкою спати, як із її претензіями, а вони ж і муляти можуть, і кусатись, і зуби показувати, гав-гав-гав! І не згадуватиму вам про неї проти ночі, щоб не приснилась. Повірите, оце думаю разом із вами. От ставлю себе на ваше місце — і думаю. Молоденьку вам брати не слід, бо, скільки вовка не годуй, — він однаково в ліс дивитиметься, а воно вам треба, щоб вашого лісу не трималось? Візьмете з купою родичів та з купою онуків — на старість маєте доглядати ще й чужих онуків, наче своїх мало, а хіба від них дочекаєтесь доброго слова? Візьмете з майном та з достатком — вона дорікатиме, що зазіхаєте чи посягаєте на її добро. Візьмете саму, в лахах, тільки з пудреницею та сумочкою — вона вам із димом усю пенсію пустить, бо треба ж до пудрениці купити пудри за щось, треба ж щось і до сумочки покласти. Візьмете вдову — про свого чоловіка згадуватиме. Візьмете розлучену — теж кепсько, бо десь же той розлучений чоловік є на чиемусь балансі. Як розумом не розкинь, однаково виходить, що найкраще женитись тільки раз та й то ранньої молодості. Але ж вам, бачу, треба не вперше, а вдруге, та й молодість далеко, то що тут вдіяти, як викрутитись? Пораджу щось не те — потім і винуватою стану. Тільки не розстроюйтесь, Даниле Пилиповичу, ви можете розстроїтись, а ще не дослухали мене. Значить, мушу вам допомогти по-родинному, бо інакше б ви не звертались до мене. Ще тут одна кандидатура крутиться в пам'яті, кандидатура, може, й не з рогами, але потребує хорошого ставлення, бо хто тепер не потребує хорошого ставлення. В тюрмі сиділа за якусь розтрату, тепер випустили достроково, чоловік од неї відкинувся, вона хоче почати нове життя, тільки ніхто її не йде назустріч. І в посьолку нашому якщо знайде, то тільки волоцюгу чи алкоголіка, але ж вона таких не хоче, щоб знову не заgrimіти за ґрати. Вже ладна й з посьолка вибратись, казала мені, що й до вас готова поїхати, видавали б ви її

там за племінницю чи родичку далеко, десь у торгівлі пристроїлася б, вона тільки по торгівлі, другої роботи не знає. А як приїде — їй не сподобається вам? Значить, я винувата, більше ніхто. На товчку продаю свій товар і думаю про вас. Піду на цвинтар на могилку до свого Гната — їй ви мені в думках. Згорблюсь над могилкою, поливаю півники чи незабудки, плачу, а за тими сльозами ви мені бачитесь, Даниле Пилиповичу. Бо, поки жили з Оленою, були мені не чужі, як-не-як, а сестрин чоловік! Своїх дітей не мала, то ваші здавалися своїми, хіба ж подарунків не висилала, хіба ж їхні карточки їй досі не стоять на столі в кухні? Щодня дивляться на мене — і Віра, і Вітя, і Марина, і Андрійко, а я вже дивлюсь на них, маю з ким поговорити, поскаржитись чи їй засміюсь до них. Недавно Віра приснилась, тільки не великою, як тепер, а маленькою, як ото ви ще в Новій Греблі жили, стоїть серед гусей, а на голові червоний бант. А від Віті листа одержала недавно, пише, що вже не в бакалійній конторі служить, а директором ресторану, вибився в люди, слава богу! Маринка не забуває, доходять листи з Мелітополя, їй Андрій із армії прислав карточку — їй не впізнати, викапаний ви, Даниле Пилиповичу, нижня губа скроєна по-вашому, відвисає вареницею. Повірите чи ні, що Віра називає мене «мамою», бо як була малою, то всіх жінок називала так, а мене їй по нинішній день. Уже повиростали, повідламувались від гілля, та однаково тягнуться до мене, їй, мабуть, ніхто їм ближчий не буде, ніж рідна тітка. І вас, Даниле Пилиповичу, ніхто краще не зрозуміє, ніж я. Вам той шунок болів і болить, не всяку страву приймає, то гаряче просить, то холодне. Завжди хапається за серце, то їй серцю треба догодити. То нежить, то простуда, то ангіна, то грип, то голова розколюється — хіба я не знаю, як із тими болячками справлятися? Самі собі не виперете їй не зварите, їй хату не заметете їй не помастите. Хата не меншого догляду потребує, ніж людина, а де у вас та сила до хати, коли їй за собою не годні дивитись. Продавайте, самі переїдете в наш посьолок, поживете в мене. Тут місце для вас знайдеться, і шматок хліба, і ложка гарячої страви. Спродуйтеся, нащо везти старий непотріб, тут усього вистачає, ще який одяг чи взуття є з Гната, приходите їй доносите. Матимете час приглянутись до кандидатур, може, знайдуться нові кандидатури, я вам допоможу. А не захочете знатися з тими кандидатурами, то в мене залишитесь. Разом і квітки з пінопласту ліпитимемо, їй на товчок

будемо їздити, й на Гнатову могилу навідуватимемось. Я вам зла не побажаю, тільки добра, а ви вже самі міркуйте, часу для міркування маєте багато, сидите на пенсії. Може, ото не так написала, то не гнівайтесь, писала від душі. Зараз піду в гастроном по оселедці, кажуть, що привезли славних, то впущу листа в скриньку на вокзалі, хай летить з привітом, а повертається з одвітом. Ваша кума Фрося».

ПІСНЯ ПРО ГРЕЧАНИКИ

Ви пораєтесь, мороки багато, а я вже вдосвіта лю-
дям спокою не дам...

Марія стоїть у порозі, й лице її смагле світить-
ся гарячою мальвою. А руки ворущаться, мовби
вузлувате коріння, котре підмиває стрімка вода.

— У вас мороки багато,— повторює Марія,— то скоро
вже піду.

Проте не йде, стоїть у порозі, не зізнаючись, чого на-
відалась іще до третіх півнів. Мабуть, сподівається, що
в неї допитуватимуться?

— Що ж це вами колотить? — питає хазяйка, збираю-
чи сніданок для сім'ї.

— Не знаю, чи й pomoжете...

— Ви скажіть, чим помогти.

— Завжди ж я тримала в мішечку, завжди мала як не
миску, то полумисок, а тут кинулась — і вже нема. І отя-
митись не годна: хто ж виносив? Ніхто не міг винести,
лиш я сама.

Хазяйка збирає сніданок на стіл, а Марія стоїть у по-
розі — гарячими пелюстками щоки її горять, очі якісь ог-
нисті, пекучі. Що ж це коїться з жінкою, га? Завжди —
нижча трави, тихіша води, а тут одмінилась так!

— То чим помогти, Маріє?

— Ой, мабуть, не pomoжете,— зітхає Марія. І не зі-
знається — що саме привело. Мабуть, наговоритись хоче,
набутись у чужій хаті кортить їй. І коли хазяйка, клопо-
чучись, надовго вмовкає, коли тиша починає загусати так,
хоч ножем її край, то Марія, граючи бровами, каже: —
Та гречаного борошна хотіла попитати у вас.

— Якого? — дивується хазяйка.

— Гречаного...

— Де ж воно в нас? — стенає одним плечем жінка.—
Усяке маємо — і пшеничне, і житне. Просо маємо, рис,
і ячменю трохи є, а гречаного давно не водиться. Вже й
забула, коли гречаними галушками ласувала.

— В кого б наптити, га?

— І не скажу, Маріє. Гречану крупу знайдете, а бо-
рошно...

«І нащо їй те гречане борошно? Бач, закортіло. А буває, закортить, хоч пробі кричи».

Озвалось немовля з сусідньої кімнати, й хазяйка, так і не поспитавши, чого приспичило з тим гречаним борошном, гайнула до дитини. Марія стояла в порозі, очікуючи. Лице їй цвіло, брови грали, очі племінились. Видно, хотіла дочекатись хазяйку, хотіла сказати, чому припекло саме з гречаним борошном. Дитячому лементу не було краю, хазяйка не показувалась, вважаючи, очевидно, що погомонила з гостюю, і Марія спроквола поріг переступила, подалась неквапливо...

Ранок займається, з садків пахне яблуками, синіють сливи на гіллі, повітря таке чисте, прозоре, що за край світу, здається, видно. Летів голуб сизий прямисінько на Марію, то мусила зупинитись, щоб крильми об неї не вдарився. Лишенько, до кого ж це по гречане борошно податись? Перебирала в умі, перебирала. Може, до головихи? Хоч і лікаркою в їхньому селі, хоч і заклопотана завжди, але знайде нагоду, щоб погомоніти з Марією, за життя розпитати. Зараз іще рано, в лікарню чи по хворих не подалась, то й можна застати вдома.

— Здрастуйте, Ларисо Петрівно, даруйте, що заглянула.

— Рада вас бачити, Маріє, заходьте.

Лариса Петрівна — мов маківка на грядці — струнка, рівна, сиву голову тримає прямо, дивиться твердо розумними очима. І завжди ходить моторно, наче їй вітер у спину помагає.

— І не повірите, по що навідалась.

— Чому ж не повірю? — гостро примружується Лариса Петрівна.

— Бо не по ліки.

— І дуже добре, що не по ліки. Значить, живі-здорові, Маріє, значить, при силі.

— І незручно вам казати, але вже скажу яюсь... Борошна гречаного хочу попросити.

— Гречаного? — замислюється над почутим Лариса Петрівна. — Багато?.. І чи є в нас гречане?

— Та не так багато, тільки на макітру гречаників. Знаєте, хочу зготувати гречаників.

Головиха виходить десь у комірчину — й Марія тишиться, що їй, мабуть, поталанило.

— Таки нема,— невдовзі повернувшись, каже Лариса

Петрівна. Помітивши, як зів'яла Марія на обличчі, питає стурбовано: — Й не можна обійтись, так?

— Доведеться шукати,— відповідає Марія.— У когось таки напитаю, не може бути, щоб не напилася.— І, знову цвітучи осінньою мальвою, граючи тонкими бровами, каже те, що, може, хотіла сповістити якнайперше:— Василь мій повертається.— Й оскільки Лариса Петрівна, здається, у першу мить не збагнула, про кого мовиться, додає: — Син мій, Василь. Оце листа написав. Каже, щоб чекала із дня на день. А ще просить гречаників наготувати. Бо, мовляв, дуже скучив, і нічого йому так не кортить, як гречаників... Завжди тримала борошно в мішечку, а це кинулась — нема. Й не помітила, як сама виносила...

Тепер Марія рада, що звістка нарешті вилетіла їй із грудей, бо так просилась, так просилась іще з учорашнього пізнього вечора, коли прийшов лист. Цілу ніч не спалося, а дочекалась досвіту — і вже за порогом була. Нарешті вістка вилетіла з грудей, тепер ластівкою радісно літає у головишиній хаті, щоб на простір вирватися...

— Скільки ж це його не було?

— Сім років,— сказала Марія.— Сім років не було, а дали ж йому десять! То він уже там так старався, так слухався, що випускають раніше.

— Й додому повертається?

— Додому, куди ж йому ще податись тепер. Другий би в світі повіявся, а Василь додому... Заслужив, то відсидів, тепер не такий, помогли відсидки.

— Даруйте, і не згадаю, за що ж його...— І, схаменувшись, уже голосніше мовила: — Значить, додому. Це ж вам допомога буде, заждались, правда?

— Ой заждалась! Знаєте, я ж без чоловіка доглядала Василя, не було в мене чоловіка, а в нього батька... Заждалась!.. Питаєте, за що його?.. Покалічив, мало не до смерті забив, от і присудили. А за що покалічив? Застав у Марти, своєї дівки, а дівку любов страшно, от і сталось. Якби не любив, то хіба ж підняв би руку? Де там! А тільки скажу, що марно її домагався, бо що? Тільки забрали — вона й забула, і здоровкатися зі мною перестала. За якихось два місяці заміж вискочила — і розвелася. Знову знайшла собі кавалера, знову спробувала того замужу — і теж облизня упіймала, не склалось. Тепер сама... Даремно людину за неї скалічив, даремно сидів...

— Так, так,— мовила Лариса Петрівна. Й губи свої тонкі покусювала гострими зубами.

— Повернеться, а засуджений був, то в колгоспі йому робота знайдеться? — питала Марія, потай міркуючи, що головиха могла б переговорити зі своїм головою, могла б допомогти. — Бо знаєте, як буває? Буває, одсидів чоловік, повернувся, а його ніде брати не беруть на роботу, сахаються, наче від скаженого. А мій Василь не скажений, чесно відсидів, слава богу, раніше відпускають, на три роки раніше.

— Візьмуть, — роздумливо обізвавалась Лариса Петрівна. І з якимось гірким співчуттям дивилась на Марію. Видно, щиро обіцяла — й від себе, й від чоловіка.

— То спасибі вам, — світилась Марія. — А то, думаю, чи не зайти до вас по гречане борошенце, бо треба нашувати десь.

— Жалко, що нема. І я попитаю...

— Та не клопочіться, Ларисо Петрівно, вже сама якось, а у вас ціла лікарня на плечах. Спасибі, хай ваших дітей доля збавить від такого. Вже вам і до хворих пора, а я забиваю памороки балачками всякими, піду.

Й пішла, щаслива. Спoxмурніла лікарка стала біля вікна, дивилась, як жінка моторно, мовби в неї крила ось-ось мали розпростертись, ішла в ранок погожий осінній.

Співали півні — протяжно й різко лунали їхні голоси в густому повітрі осені. А скільки з цієї дички нападало дрібненьких грушечок на траву, і кожна вогка від роси, молоденьким воском майорить. А чорнобривці ще ніколи такими яскравими не видавались Марії, як цього ранку. Наче їм хто додав квітучої снаги. І айстри так сміються, такі вродливі та веселі, наче й вони щасливі разом із Марією. Іде, вітається з усіма, а люди мовби й не впізнають: начебто Марія пішла — і начебто якась інша жінка. Мабуть, дехто вже чув про новину, бо хіба ж могла вона втриматись у головишиній хаті, хіба вже не полетіла ширяти по селу? Може, комусь і нема радості від неї, проте їй, Марії, радісно, бо вона — мати!

І того ранку не хтось їй здивався, а Марта. «Господи, скільки волочилась, а й досі, мов чортиця, й досі дивиться на весь світ, як кицька на сало. Одне виробиться за рік-другий, хутко одцвіте й за чоловіком, а ця, подивись на неї, і при тілі, і при здоров'ї, і в очах смоли пекельної повно, аж дивитися страшно. Це ж за неї дали Василеві десять років, одсидів сім — і мусив каратися за отаку повійницю? За отаку повійницю, зрадницю-перелюбницю, що життя

Йому зав'язала? І як тільки земля не горить під її ногами, як не западається?»

Марія насувалась на Марту, наче грозова хмара на сонце — ось-ось накриє темрявою, ось-ось захлюпне гнівом.

А тільки чому в Марти смола в очах кипить радістю, наче вона щаслива від зустрічі з Марією? Адже завжди відверталась, відхилялась убік обличчям, як свічка від вітру, а тут не боїться ні гніву, ні осуду?

— Здрастуйте, — привіталась Марта.

Голос ударив Марію в груди. Ударив і зупинив, як хвиля вогню.

— Василь повертається? — не так спитала, як ствердила Марта.

Ненавсним поглядом випікала її безсоромні очі, лице їй палила, косу попелила, клала камінь на груди, — а Мартині очі не випікались чомусь, лице й далі пашіло рум'янцем, коса звивалась гадюкою, груди вільно здіймались... І вродиться ж отака! І носить її свята земля, не розверзеться під нею!

— Ой добре, що вертається! — зітхнула щиро.

«А тобі яке добро має перепасти від його повернення? Йому від тебе лихо, а тобі від нього добро? Та якщо я досі тебе не задушила десь опівночі, то порішу серед білого дня!»

— Написав мені вчора, що вертається. А я думаю собі — таки є справедливість на світі, таки відпустили раніше. Сім років у селі не було, сім років! І пише, що скучив за всім. А ще знаєте, за чим скучив? І не повірите — за гречаниками. То я вже сьогодні й гречаного борошна напирала, зготую, як повернеться.

І подалась.

А Марії у вухах заклало, наче їй щойно над самісінькою головою дзвін велетенський одбамкав, як ото бамкає на сполох. Одбамкав шалений дзвін, у вухах заклало, й лише перегода стало відкладати їй, стали прорізатися звуки довколишні.

Ішла додому й плакала, сльози їй світ заслали. А тому здавалось, що разом із Марією плачуть у цьому осінньому світі верби, тополі, явори; плачуть будяки при дорозі, соняхи по городах; і плачуть чорнобривці, і в голосах півнів учуваються сльози; і навіть сонце ронило донизу не промені, а бризки сліз.

Ой горенько з гречаниками, яке ж велике горенько з тими гречаниками!..

ПІСНЯ ПРО КВАШЕНІ ОГІРКИ

День суботній; вітрець зелений налітає з-за ставу, зеленими крильми летить над лугом, над вербами, над тополями; і долинає до Настиного городу, розтрущуючи зелене пір'я на вишеньки по межі, на тонкошії соняхи, на боцюнуваті стебла кукурудзи. Настя вибирає огірки на грядці, складає по одненьому в лозиновий кошик, а довкола неї синіми, бліденькими вічками віддвітає картопля... Зелений вітер далі собі лине, шелестить сивим листям на осококах, пригинає дерезу у вуличці, черкає крилом по траві — й наче припрошує з собою летіти. До кого, куди?

Настя розгинається, виринаючи гінкою поstattю з того бурштинового окропу, яким зараз кипить город, і всміхається карими очима, в зіницях яких тепліє журбинка. Обличчя в неї золотаве, продовгасте, мов диня-дубівка, й по тому ніжному, золотавому полю наче рудявих зерняток просіяно. Губи вогкі, блищать, напіврозтулені, а кутики їхні ледь заломлені, наче ті заломинки щось виражають, щось кажуть тонке й незбагненне.

Мимовільним рухом руки дістає з-за пазухи листа і, розгорнувши, читає. А разом із молодичею читає і зелений вітер — ген як іздалеку летить, щоб пошарудіти радісно аркушиком паперу, щоб кожною літеркою потішитись, доторкнутись до неї легким доторком. Вітер читає, начитатись не годен, ніяк не відірветься від письма, а Настя так само не в змозі, так само їй кожна літерка — за знахідку.

Хоча лист цей одержала ще зранку і перечитувала вже кілька разів.

Знову засовує до пазухи, згинається над гудинням, де заховались перші в цьому році огірки. Усмішка як звела собі гніздечка в Настиних очах, так і не тікає... Огірки шерехаті, прохолодні, поховались поміж гудиння, на деяких гузенцях ще й цвіт зів'ялий не опав. А скільки зав'язі, скільки пуп'янків! Уже й кошик повненький, уже й до хати можна було б іти, але Настя чомусь не квапиться.

Не квалитесь, розгортаючи листя, зазираючи в зелені, густі закамарки — бач, який славний вилігся, так і проситься до рук. Але хай зажде трохи, жовтяком йому однаково не стати, Настя не допустить.

Набравши кошик огірків, іде межею на подвір'я, а тут назустріч сусідка — з двома відрами простує по воду, бо Настя біля воріт криницю має, з якої мало не весь куток носить і не годен виносити.

— Оце огірків хочу насолити, — першою озивається Настя. — Таких гарних вродило, аж чудно, а ще рання пора.

— Ти ж насіяла, а я, дурна, тільки один рядочок, — озивається сусідка, яка завжди чомусь любить прибіднюватись.

— Закортіло малосольних, це ж за кілька днів і готові будуть... Петро мій нічого так не любить, як малосольні огірки. Ото ще тільки побрались, а він уже молоді картоплі просить і малосольних огірків.

Сусідка крутить корбу, тягне воду й каже від коловорота:

— Чоловікам тільки почнеш догоджати — відразу на шию сядуть.

— А мій і нічого, — мовила Настя, — тільки малосольних завжди просить.

— Скільки ти з ним прожила? Без году неділя, як забрали до армії. Ще звікуєш віка, ще натерпишся.

— Ось пише, — щасливо каже Настя, дістаючи листа. Вона, мабуть, хоче вголос прочитати, проте сусідка, набравши двоє відер, іде геть із двору. Настя зітхає їй услід і каже сама собі незлобиво: — Де ж без году неділя? З весни мало не по весну...

Не сидиться їй у хаті — чи тому, що сонячний вітер зеленюкрило ширяє, чи тому, що за пазухою жар лежить. І вже двері на замок, і вже вітер то одним крилом її підганяє, то другим підштовхує, а то зненацька сполоханим голубом припав їй до обличчя, затулив дорогу, треба того схарапудженого голуба відводити долонею разом із розбурханим пасмом волосся.

— Здрастуйте, мамо, — вітається зі свекрухою, що стоїть на дерев'яному ганку своєї хати, мовби на невістчині навідини стала й очікує. — До вас оце, порадитись.

І вже за якусь хвилю гомонять — як ото найкраще посолити молоденькі огірки.

— Вродило славно, зав'язі багато, пуп'янків, і вам принесу, покуштуєте.

— Помий спершу, прямо з грядки не клади,— високим голосом гомоніла свекруха, яка любила всім давати поради, а найдужче чомусь їй, Насті.— От колись ти, розказувала, без хрону була зготувала, мовляв, нема свого, то я тобі на своєму городі вкопаю, вистачить.

— Часничок у мене є минулорічний,— майже запобіжливо мовила Настя, котра чомусь і досі побоювалася свекрухи. Ніколи не сварились, не гарикались, а таки побоювалась.

— Авжеж, часнику не забудь. Петрушку поклади, але ж, дивись, не багато.

— І смородини покладу... Петро любить зі смородиною.

— А тільки трохи, бо від смородини огірок твердішає, дух у неї сильний, забиває дух і огірків, і петрушки.

Настя, звичайно, знала, як солити огірки, але ж і до свекрухи хотіла піддобритися своєю балачкою. А вже, поговоривши про кріп, петрушку, про те, скільки давати солі, чи варто доливати оцту і підсолоджувати цукром, Настя сказала наче між іншим:

— Од Петра маю листа, ниньки принесли. Я тільки до погрібника, а тут і поштарка...

— І нам написав учора... Що ж він тобі там? Усе добре?

— Та добре, служить.— Настя дістає листа, розгортає на вітрі.— За хлопців у казармі пише.

— Йі нам те саме,— озивається свекруха.— Ото кілька слів, наче йому тих слів жалко. Чи тобі, може, багато?.. Живий, здоровий, служу — ото і всі новості. А що дають їсти, чи наїдається, чи командири не обижають — хоч би заїкнувся.

— Хто ж його обижає? — всміхається Настя.

— А мені, матері, цікаво чи ні? Хай би так і написав — ситий, не обижають.

— Та він же здоровий, до стелі, чи дасть себе скривдити!

— Ой дочко, дочко!.. Ага, що я ще хотіла сказати? Як помиєш огірки, то відразу й соли, хай не лежать мокрі, так не годиться.

Вони ще розмовляють про те, як кому з них хазяїнується, як порається біля всякої роботи, як там у колгоспі ведеться — Насті біля телят, а свекрусі біля поросят,— і невдовзі, набалакавшись, розходяться. Тільки йде Настя із свекрушиного двору якась невдоволена сама собою, в не мирному настрої, бо ж не про все було сказано, а свек-

руха мовби їй не добачає чогось, і на листа не захотіла глянути, а вона ж, Настя, так сподівалась — попросить, сама прочитає...

Зелений вітер травня то одним крилом черкне молоду жінку, то другим підштовхне у спину, а го страпатою птахою на очі сяде, так що доводиться відводити разом із розмаєним волоссям, і йдеться-прошкується Насті, наче то вона летить, а то наче вже вітер хоче полетіти на ній. Вітряною тривогою задуває в груди, і сонячними бризками туди капле, а прохолодкий дух кануперу аж до серця доймає цього дня. І чого їй, Насті, так високо-журливо раптом стало, що їй не переповісти?

О, мати курей годує — сіється пашниця з чорної долоні, а на ті зерна завзято кидаються рябенькі, зозулясті, білі, і півні два в гурті порозпускали руді хвости, і спів огнисто-рудий рветься їм із горлянок. Трохи збоку квочка розпушила-набундючила крила, боки, шию наkostenчила, сокорить стурбовано, скликаючи жовті кульбабки живі, цвірінькливі, а вони цвітом пуху стеляться біля неї.

— Доброго дня,— заходить Настя на подвір'я.— Скільки ж це птаства у вас, га! А ви серед нього, як жарптиця!..

— Еге, як жарптиця,— каже мати, і голова її сива скидається на кушник перекотиполя, що біг, біг під поривами вітру й раптом зачепився, завмер на якусь мить на материних плечах.— І навіть кудкудакаю з ними, як жарптиця. Батько оце біля тракторів зранку, а я вже по хазяйству.

— А я огірки ниньки зібралася солити!

— Чи вже доспіли?.. Ти рано сіяла, й весна сьогорічна рання.

— Ой, вродило! Згадала — Петро ж мій дуже любить малосольні, то чом не зготувати?

— Це вже два місяці, як в армії, а не забувається?

— Пішла на грядку,— розказувала Настя,— а їх стільки поміж гудиння, що їй не віриться. Скуштувала — ну солодкий, ну такий солодкий!

У небі завис шуліка, обидва півні просурмили тривожно — й курей розмело. Курчата прудкими вогниками зникли в картоплі, квочка за ними побігла, мало не над усім своїм виводком намагаючись розставити захисні крила. Мати приклада чорну долоню до брів:

— А долітаєшся, гаспиде, що їй п'р'ячка не позбираєш! Настя розказувала:

— Заходила до свекрухи, то вона що радить? Не класти гілля смородини до огірків, бо від смородини твердішає огірок. То я й сама думаю — чи не краще вишневого? Тоді огірок м'якший, і гіркоти не набирається, а тільки солоду й духу вишневого.

— Для себе хочеш таких смачних наготувати?

— І свекруху пригощу, і вас! Ви ж бо знаєте, Петро такі любить.— І, посвітливши вустами, золотим обличчям, високим чолом смаглим, сказала:— Написав, листа ниньки маю.

Шуліка розтанув у високості, проте птаство ще якийсь час не появлялось.

— Що ж він пише з тієї армії? — запитала мати.— Призвали недавно, а скільки йому ще служити!

— А пише! — охоче відказала Настя, дістаючи листа.— Й за товаришів по казармі, з якими служить, і за навчання. Скучає за всіма нашими, привіти передає. У них там гори, то й літом сніг не сходить, біліє.

— Далеко закинула доля...

— А ще пише,— тремтів аркушик у Настиних руках, так і норовив вирватись,— а ще пише, щоб я берегла себе...

— Бережись, хай він там не побивається, хай спокійно служить.

— Щоб я берегла себе,— повторила Настя, наче запнула. І, жалібно кліпнувши чорними віями, сказала:— А далі й не прочитаю.

— Не розбереш?..— здивувалась мати.

— Ні, самі подивіться... Ось тут, у самому кінці.

Мати взяла той бурхливий аркушик, стала читати, а Настя за городи чомусь дивилася. Чомусь дивилася за городи, де рясно, барвисто цвіла конюшина, а по конюшині висока падалиця погналась, і суріпка жовтіла, й малинові будяки гостробоко п'ялись угору де-не-де.

— «...бережи себе, Насте,— читала мати,— бо тепер ти живеш не ради себе, не ради мене, а й ради нашої дитини».

Мати опустила руку з тріпотливим аркушиком, опустила так, наче рука сама їй упала під дивною вагою.

— Правда? — спитала, і лице їй помолодшало, ставши в цю хвилю схоже на доччине.

— Я спочатку Петрові надумала написати,— усміхалась дочка.— Хай він перший довідається, хай скаже. А потім уже вам усім, щоб і ви знали.

Мати стояла в цвіті своєї ранньої сивини, мов яблуна.

— А вже пора,— сказала,— пора, дівонько. І Петрові на радість, і нам...

— То вже розпиталась, як солити, вже знаю,— по мовчанні обізвалась Настя.— Тепер додому побіжу та доведу до пуття, бо ж такі славні огірки. Весна рання трапилась, але ж і поливала я їх щовечора, ось і погнало їх, мов із води. Коли вквасяться, то й вам принесу, бо хіба поїм сама у новій хаті.

— У гості навідувалася б частіше й переночувала б коли...

— Навідаюся, а тільки вже в нашій звикла, що з Петром поставили.

І подалася з материнського подвір'я, таки, видно, квапилась. І зелений вітер травня черкав крилом її по обличчю, по грудях бив тугим крилом, і вся вона зараз то за вітром летіла, то вітер несподівано пробував на ній пролетіти.

Мати, задумана, вийшла у вуличку, під ясени,— ген, у сонячній хурделиці, віддалялась дочка, наче її, материна, молодість зникла за темними тінями дерев.

СЮЖЕТ ДЛЯ МЕЛОДРАМИ

Автобус зупинився; хряснувши, наобіч розчинились дверцята, здмухнувши куряву з приступців, і з автобуса почала виходити Лукерка.

Саме почала виходити, а не вийшла відразу. В отворі показали тупоносі черевики, схожі на дві задимлені чавунні праски. Смужка полотняної підтички гойдалась над чавунними прасками притоптаних черевиків, над тією білою смушкою чорніла нижня спідниця, поверх неї ще одна, коротша, кольору осінньої лободи, а вже поверх цієї лободи скупенькими квіточками зацвів фартух. Лукерка була зодягнена в лейбичину, а закутана терновою хусткою, з-під якої — бинтовою стрічкою на лобі — видніла біла пілочка.

Отже, затримавшись на приступцях, Лукерка слідом за своїм худим тілом намагалась висадити з автобуса чималого коша. А що кіш плутався посеред інших кошів, кошників, мішків і тлумаків, то Лукерка на якийсь час загородила вихід, викликавши справедливе ремствування пасажирів. Зрештою, Лукерка і її кіш опинились на дорозі, і, дивлячись на них, важко було сказати, хто при кому: кіш при Лукерці чи Лукерка при коші, бо дівка була зросту дрібного, непоказна, а кіш її на базарі та в районних магазинах налився такою вагою, що не можна було не залюбуватись його дорідністю.

Та коли по своїй вулиці Лукерка простувала додому, то не так вона чи кіш привертала увагу односельців, як її супутниця. Так, супутниця, котра висунулася з автобуса слідом за Лукерчиним кошом і тепер ішла біля того коша, наче біля рідного.

Вулиця слалась довга, обсаджена вишнями, яворами та кленами, а Лукерка жила на самому краю, від поля. Зараз їхній похід по вулиці вітали півні сурмистими співами, а також гусаки, що витягували шиї й сичали, захищаючи гусенят; а також прив'язані по обійстях собаки, вірні сторожі ввіреного їм господарства. Діти, що гралась, припиняли свої гриська й замовкали, мовби водою похлинулись.

Молодиці, що траплялись по подвір'ях, облишали свої клопоти й пильно дивились, як вулицею посувається здоровий кіш, під кошем човгає Лукерка в чавушних черевиках-прасках, а поряд із кошем іде Лукерчина супутниця.

Їздовий сільської крамниці Петро Кульша сидів у передку воза, посмикував віжками, як раптом закам'янів на виду, тільки очі двома свічками тліли з-під смолистих брів. Тими свічками присвічував Лукерці та її супутниці, й коли жінки вже поминули воза, то Петро Кульша обернувся й дивився услід доти, поки коні самі стали. Тоді їздовий сільської крамниці збудився, смикнув віжками, ляснув батогом і закричав у приступі веселого, радісного божевільдя:

— Гаття, вйо, цабе, соб!..

Коні зопалу смикнулись, віз загуркотів по груддю, по висохлих після дощу калабанях, а Петро, наче сказившись, наче блекоти об'ївшись, усе вимахував блискавкою батога над кінськими спинами, мав перекошене від дикої втіхи татаркувате обличчя й погукував:

— Гаття, вйо, цабе, соб, мої «Жигулі», бо я вам ребра пощитаю!

І його віз весняним громом котився по тихій, зашпоришеній вулиці.

Ще раз обернувся Петро Кульша — саме в цю мить Лукерка звертала на своє подвір'я.

— Га-га-га! — зареготав уголос їздовий сільської крамниці, відчуваючи, як до грудей прибуло тепла, як жаром загорілось у голові. Й знову: — Га-га-га!

А коні, чуючи той сатанинський регіт, побігли хутчій, і хвости їхні розпушилися од вітру, й гриви буйно струмували по гнідих, лискучих шиях.

У якому селі не почалися б такі балачки? Мабуть, у кожному почалися б.

Говорили не так про Лукерку (хоч, звісно, язика не оминали ні її, ні коша, ні предків до десятого коліна), як про супутницю, яка ото, зійшовши з автобуса, разом із Лукеркою пропливла вулицею й завершила на її подвір'я.

Жінка була не тутешня, не бабиного роду-плоду. Жінка, мабуть, була й не з сусідніх сіл, та й не з району, хоч добилась до села в неділю районним автобусом, котрим, як заведено, здебільшого роз'їжджають базарувальники. Жінка була зі світу, що лежав десь далі за сусідніми селами й за райцентром, усім було ясно; от тільки неясно — звідки саме.

Жінка була дуже вродлива.

Вже в перший день тієї з'яви в селі по хатах почали гомоніти про її вроду. Якби з Лукеркою приїхало казна-що, то й не помітили б або ж помітили б і забули, а тут — не могли не говорити. Воно якось само говорилося. Насамперед, стали порівнювати з найкращими сільськими дівчатами і молодичцями.

Звичайно, в першу чергу з головою колгоспу Василю Кононівною. І не тому, що Василю Кононівна вдалась усім красуням красуня, зовсім ні. Бо й на лице вона простувата, й бісики з її очей не скакали замолоду, як і тепер не скачуть, а такі порівнювали, — мабуть, найдужче тому, що ставились до Василю Кононівни з повагою. І, незважаючи на всю повагу до неї, як до керівника і, звісно, людини, виходило все-таки, що поступається Василю Кононівна перед отією приїжджою жінкою.

В другу чергу порівнювали з директором школи Феодосією Захарівною. І не тому, може, що в Феодосії Захарівни чорні коси грали сизим полиском чи щоки рожевіли наливними яблуками, а просто з поваги до її невсипущого піклування про їхніх дітей, із вдячності до її терплячості багаторічної. І виходило так, що років п'ятнадцять-двадцять тому, коли Феодосія Захарівна вчила ще батьків своїх нинішніх школярів, вона могла позмагатися будь-яким у вроді, у вихованому поведженні, а от тепер, мабуть, їй теж не знайдеш рівних у поведженні, в манерах, у культурі, та от літа беруть своє, хіба сховаєшся від них...

Уже в третю, четверту й п'яту чергу порівнювали з жінкою бригадира тракторної бригади, відомою модницею, а також із жінкою дільничного міліціонера, яка, подекуди, в хаті любила походжати в міліцейському картузі, а також із жінкою знатного дояра, котра й сама була знатною дояркою, — і от виходило, що коли від усього сільського жіноцтва взяти якусь одну-другу рису чи прикмету (в тієї — губи, в другої — щоки, в третьої — очі), то таким чином воно могло б перемогти будь-яку заїжджу красуню, а от якби кожна з сільських жінок виступала окремо, самотою, то навряд чи варто й було тягатись.

Отже, виходило, що сила сільського жіноцтва, його краса й привабливість — саме в єдності, в колективізмі, і цю їхню колективну вроду ніхто ніколи не подужає.

Балачки несли тривогу. Ця тривога западала в чоловічі душі, й чоловіки, слухаючи, басували гарячими поглядами, а то в гордовитому здивуванні зводили голови, видаючи

горлом дивні здушені звуки, схожі на скрики свійських птахів, які чують у піднебесі потужний переліт диких птахів до вирію, і їм самим хотілося б ринутись у мандрівку.

Потайна Лукерка того самого дня відчула, як до неї змінилося ставлення односельців-чоловіків.

Споконвіку її знали як базарувальницю. Ніколи лапою не гребла від себе, а тільки до себе. Любила позичати в когось, але комусь — не любила. Мала зловтіху, коли комусь переходила дорогу з порожнім відром, і сердилась, коли впорожні переходили їй. З неї кепкували в очі й позаочі, проте Лукерці що? Чужі глузи їй як божа роса.

— Здрастуй, дівко!

Вітається від воріт сусіда-шофер Максим Терновий. Колись він був купив болоньєвого плаща, синього, а другий болоньєвий плащ, коричневий, дістався йому в подарунок. То з тих пір ніяк не може зносити ні синього, ні коричневого, хоч і зодягає щодня. Сьогодні Максим у синьому.

— Здрастуй! — не дуже привітно відказує Лукерка, з якою сусіда-шофер здоровкається раз на рік, та й то губу закопилівши. І замітає Лукерка подвір'я, дере вінником шпориш — від кізків, трісок.

— А кого це ти прийняла жити до себе? — сміються Максимові очі такою приязню, мовби він із рідною мамою розмовляє, з якою не здивався з коліски.

— А тобі що? — супиться Лукерка.

— Питаю... Чого це ти, дівко, перестала ходити по воду до нашої криниці? Ходи до нас, бо від Олянки тобі носити і далі, і важче. Бережи здоров'я, знадобиться.

Й геть прошкує, мовби з рідною набалакався. А Лукерка подумки дивується за ту криницю — Максим Терновий сам прив'язав скаженого пса біля воріт, щоб по воду не ходили, а тепер за її здоров'я почав уболівати, це ж із якого дива? Й далі дере вінником подвір'я.

— Здрастуй, Лукерко!

О, Макар Завірюха — віспувате обличчя схоже на медові стільники, під віями рої іскряться, а голос має басовито струнний, так і гуде, мовби бджолина музика в будках.

— Здрастуй, — відказує Лукерка сердечно.

Макар Завірюха — її давня пасія. Пасія з тих пір, як до школи спільно ходили, а потім на корівнику біля худоби порались. І хоч оженився, й хоч дітей надбав, а однаково — пасія. І хоч, знає, по інших молодицях волочився

і волочиться, а однаково — пасія. Все подумки Лукерка прощає йому, хоч і не чоловік. І так само завтра простить Макарові Завірюсі всі вибрики.

— Добре живеш,— не так запитує, як стверджує Завірюха.— Кажуть, когось на квартиру пустила?

— Пустила,— хвалиться Лукерка. Наче пустила не для людини, не для себе, а для Макара Завірюхи, раз йому так цікаво.— В районі познайомилася, славна жіночка.

— Зайду якимось увечері до тебе,— обіцяє.

— Заходь,— радіє Лукерка. Радіє, бо поріг її хати Макар Завірюха переступав у востаннє два роки тому, на великдень, коли заколола кабанчика, а Завірюху водило напідпитку. І досі пам'ятає, як важко обійняв у снігах, дихаючи гаром у лице. Обійняв — і за двері вивалився. Думала, ще на світанку навідається, навмисне всього кабанчика не продала на базарі, довго тримала солонину.— Заходь,— привітно повторює Лукерка.

Подався, а їй перед очима все стоїть його веселе, віспувате обличчя, схоже на медові стільники, і голос гуде бджолиним передзвоном.

О, дід Матвій суне мимо обійстя, зупиняється. Чого ти зупиняєшся, старий сич? Треба за хлівець сховатись. Колись навідувався до неї дід Матвій. Поставив могорич на стіл, а сам — як маківка сяє. Лукерка — драглі на стіл, думає: яка хвороба припровадила діда Матвія? А той/ на покуті сів, сидить, як Микола-угодник, і твар його на макітру схожа, щойно з черені витягнута, така руда, така червона твар. Заслаб чоловік чи з глузду з'їхав, бо від старих та древніх усього можна чекати. Аж він, трясця його покійній матері, свататись прийшов! Я, каже, прошу тебе, Лукерко, перейти в мою хату і бути за господиню. Як то за господиню?! А так, відповідає, що хай моє хазяйство буде твоїм і ти дивися за мною, доглядай, пери, готуй їсти... Лукерка, правда, тоді не розгнівалася, Лукерка, правда, тоді відповіді ніякої не дала, сказала, хай почекає. Дід Матвій уже два роки чекає, то, може, оце навідався по відповідь? Ні, дідуню Матвійку, даремно пришльондрав, молода я для тебе... молода я для тебе, почекай трохи, може, і я скоро стара стану, тоді й матимеш відповідь...

А що чується Лукерці вночі? Тоді, коли вже всі люди сплять, коли тільки собаки перегавкуються під зор'ям? Чується крізь сон, що повз вікна її хати йде баян. Іде баян,

грає, та так вже ревно грає, що або слухай, зціпивши зуби, або ридай у подушку. Може, баян так собі просто повертається з гулів додому, а може, простує до когось? Але ж до кого, коли подався до поля, й там голос притих, послушався в далечинь... О, назад повертається, від поля, і грає хвацько, що в ліжку не влечиш, слухатимеш. Кого ж це колотить, кого носить? Не так тепер і багато гармоністів у селі, та й чого їм забредати на цю вулицю, до кого? Не до неї, не до Лукерки. Але ж, здається, більше ні до кого. Прислухається, як тане звук баяна. Чи ще повернеться? Чомусь хочеться, щоб повернувся. От не до неї, ні, добре знає Лукерка, що не до неї, а десь у куточку душі кортить, щоб знову баян пройшов по вулиці попід вікнами, щоб розіллялась музика...

Мабуть, щось прочула чи пронюхала Завірюшина жінка, бо інакше не посварилася б зі своїм Завірюхою. Горнят не побила, качалкою по плечах не огріла, зате дерев'яною ложкою так ляснула по щоці, що аж задзвеніло вилясками, наче від вибухової хвилі.

— З міською художницею хотів поговорити? А про що їй говорити з тобою? — кричала в гніві. І, здається, кричало її велике обличчя, сухі карі очі, гінке тіло кричало. — Ти мені баки не забивай тією художницею, до Лукерки потягло, мов kota до сала. Чи тобі того сала вдома бракує?

— Не бракує, — запевнив Завірюха, полохливо поглядаючи на худу свою, войовничу жінку.

— Та з тієї Лукерки давно сиплеться порохно, куди вона судна та годна!

— Авжеж, — згоджувався Завірюха, якому було невтямки, як жінка не може повірити в його щирю цікавість до міської художниці.

— Ось я піду до неї та побалакаю, ось розкажу, хто вона така!

— Май глузд!

— Ще й обороняєш ту хвойду?

— Та яка з Лукерки хвойда, схаменися!

— І захищаєш? Переді мною захищаєш? А не приманувала тебе? А других не приманувала? Хіба не зазіхала на діда Матвія, та той зумів одкрутитись?

Жінка палала золотим полум'ям, і слова її пашіли вогнем.

— Побійся наших дітей! — хаменав Завірюха дітьми, що зараз були в школі.— Бо втечу з хати!

— Тікай до неї! Тікай хутчій, коли за Лукеркою світу не бачиш!.. Він із художницею хотів поговорити! Про що ж їй говорити з тобою, отямся!

Завірюху, зрештою, вимело за поріг, кинуло бурею за ворота, повело вихором по дорозі.

— Тікай, тікай, зальотнику! Печінка болить, а він іще зальотник,— гриміла жінка, й від голосу її все докруж гриміло: стіни, стеля, шибки у вікнах, посуд на миснику.

Мати розмовляла з сином, себто з іздовим сільської крамниці Петром Кульшею. Матері такі розмови були гіркі, а синові — навпаки, слухав би й не переслухав. Чорний, вугільний вид його починав блищати, сяяти, як блищить і сяє намащена смальцем халява чобота.

— Никаеш і никаеш, мов циганський кінь, нема тобі ніякого притулку чи пристановиська.

— Га-га,— посміхався Петро, лигаючи гарячу юшку з полумиска.

— До Тамари повчашав — і кинув, а дівка славна, перед людьми осоромив. Якби не славна, то хіба заміж ви-йшла б? А так і замужем, і дітей двоє, й нову хату поставили.

— Таж далеко було повертатись поночі від Тамари!

— Від Тамари було далеко, зате від Оксани близько. Вже Оксана в районі живе, торгує в магазині дитячими цяцьками, чоловік її в депо, мають город біля вокзалу.

— Таж в Оксани оцей-о зуб надщерблений, кусається, коли цілує.

— А хто вже краще цілувався, як Настя? Сам хвалився, як Настя цілується. То в неї вже скоро третє знайдеться, і живуть із чоловіком добре. Це б за тобою так дивилась, як за ним. Це б за твоїми дітьми так доглядала! Це б за мене так піклувалась, як піклується за свою свекруху!

— Га-га! — сміявся Петро, обпикаючись наперченою юшкою.— В парубках краще, ніж із хомутом на шії.

— Ти вже не парубок, а дядько! А дід! Може, і я б хотіла онука бавити! Всі матері як матері, а я досі без онука. Думаєш, руки мої не скучають за немовлям? Ску-чають.— І благально так сказала, руки заломивши: — Чи ти й справді не можеш знайти когось до пари?

— Вже знайшов,— твердо відказав Петро Кульша.

Оторопіння поняло матір — як же це вона прогавила, невже й справді?

— Оту, що живе в Лукерки, бачили?

— Що куток наймає? З міста?

— Скажете, кепська молодиця? — дивився соколом на матір. — І незаміжня, визнавав.

— Добре, хоч незаміжня, — зітхнула мати. — А тільки ж... не віряться. Говорив із нею?

— Говорив, — сказав Петро, доївши юшку. — Іду возом, а вона йде. Я пасу її очима, а вона пасе мене. Спиняю ко-ней і питаю, чи замужем. Засміялась і каже, що розлучена. Я вйокнув і далі поїхав.

— А вона?

— Що вона? Пішла своєю дорогою. Значить, ви, мамо, гайніть на вивідки до Лукерки. Вже побалакайте за неї, що за пташка, щоб я спрожого не вскочив.

— Та чи вона сюди приїхала заради тебе?

— А може, заради мене, чом не спробувати? Ви, мамо, сміливіше. А то й рибки вам кортить, і не хочете ніг замочити.

Вночі Лукерка довго не склеплювала повік, чекаючи, що знову баян навідається під вікна. Ниньки і вчора вивідувала, хто ж це тепер має інструменти в селі. Слухають телевізори, транзистори, то до інструментів не дуже тягнуться... Вже й опівніч, навідається чи ні?

Задрімала, і з сонного туману долинула музика. Серце Лукерчине вдарилося лунко, ще лункіше, й вона долонею торкнулась грудей, наче побоювалась, що вискочить здичавілим півнем. Знову мелодія послувалась до поля, там причахла в ярку, а вже скоро з ярка назад у вулицю вернулась. І так зойкнув баян під вікнами, що Лукерка звелась у ліжку, дріж її пройняв. До вікна припала, холодної шибки торкнулась гарячим лобом, а хіба розгледити у темряві, та й стара яблуня затуляє вулицю, вишневе гілля застує.

Хто ж це внадився у вулицю, хто грає під вікнами, кому не спиться глухої ночі...

Отой сусіда-шофер, отой Максим Терновий, у якого взимку не випросиш льоду, отой, хто вп'яв собаку біля воріт, щоб не ходили до криниці (а недавно таки переп'яв далі від воріт, хоч Лукерка так-таки й не братиме воду з його колодязя), отой, значить, сусіда-шофер що сьогодні вкоїв? Ніколи ж не підвозив Лукерку ні з базару, ні на базар, ніколи ні торфу їй до хати не підкинув, ні дрівцят

із лісу, а нині... Іде Лукерка по вулиці, тут наздоганяє машина, спиняється, з кабіни висувається Максим Терновий і питає:

— Чи тебе не підвезти, Лукерко?

— Куди підвезти? — питає подивована Лукерка.

— Та чи я знаю — куди? Кажі, то підвезу.

— І пішки доберусь, мені близько, по молоку йду для своєї постоялиці.

— Пішки то й пішки, а міг би підкинути, — добродушно мовить Максим Терновий. І питає: — А може, твою постоялицю куди треба доставити?

— А куди? — торопіє Лукерка.

— Куди треба, — відказує Максим Терновий і рушає.

А Лукерка ніяк не візьме собі в тям, що це з світом почало діятись — Максим Терновий напрошується в доброчинці!

Тут спиняється віз під явором, і їздовий сільської крамниці Петро Кульша каже з передка:

— Лукерко, зайди до моєї матері, має балачку до тебе.

І, підморгнувши, наче вогнисту стрілу з тятиви пустивши, повіз порожні пляшки. Гадкуючи, яку б це пильну справу мали до неї, Лукерка чомусь забуває, що йшла по молоку, звертає через городи — так коротша дорога до Одарки, матері Петрової.

Й з якої це причини причепурилась Одарка? Голова цвіте барвистою хустиною, груди жаріють буйноквітою кофтиною, так само спідниця кольором випаленої глини сміється-регоче.

— А я, Лукерко, до тебе вирядилась, а тут і ти на поріг.

Лукерка аж побіліла з доброго дива — це з яких пір почали виряджатись до неї?

— Петра вашого здибала на возі...

— Ой, Петро... Хай би багато мала синів, а то одного. Вже й перед людьми встидно, що засидівся в старих парубках.

— Чому встидно? — зопалу відказує Лукерка. — Ось мені й трохи не встидно.

— Й ти сама, — лагідно каже господиня. — Знаєш, що самій живеться не солодко.

Лукерка піддається на чуже співчуття, душею тане.

— Петро сам, і ти сама, — повторює Одарка. — Думаєш, мені, матері, не хочеться, щоб він привів невістку в хату, щоб потеплішало тут, затишніше стало?

«На кого натякає? — гарячково міркує Лукерка.— Мовляв, обоє самі, обоє без пари...»

І від неясного здогаду-сподівання мозок їй починає горіти, мов діжка солярки, обпалюючи думки, яких ізнагла наринило, як граків на зорану ріллю!

— Авжеж,— перешерхлим голосом згоджується Лукерка.— Давно пора.

— Ти сама, Лукерко, натерпілась, чи тобі не знати.

— А так,— відказує, сповнюючись усе більшої ласки до цієї привітної жінки, яку їй ось цієї миті вже кортить назвати матір'ю, кортить припасти до її грудей.

— Не скажу, що Петро шовковий, що з нього можна вірвовки вити. Але в добрих руках він би шанувався. Ось у таких, Лукерко, як твої руки, він і до хазяйства навернувся б, і до сім'ї.

— Так,— шелестить Лукерка у відповідь, щаслива й горда. Може, то Петро Кульша вночі ходить із баяном по вулиці? Але ж у нього нема інструмента... Дарма що свого нема, міг би позичити, бо грати вміє! — Так! — шепочуть вдячні Лукерчині уста.

— А що це в тебе за жінка спинилась у хаті? Її надовго?

— Малює. Ходить по ярах, по байраках, а то в лісі. Читає вдосвіта. За місяць наперед заплатила, то хай живе, хати не пересидить.

— Кажуть, розлучена?

— Й розлучена, й дітей нема. Видно, при грошах, бо за все платить — і за молоко, й за цибулю.

— Розлучена,— гірко зітхнулось Одарці.— Видать, якась причина є, що розлучена. Мабуть, їй було з чоловіком не з медом або чоловікові з нею було не з медом.

— Хто відає,— непевно мовила Лукерка. Самій розлучатись не випадало, то хіба знала, кому більше буває не з медом: жінці з чоловіком чи навпаки.

— Ось мій Петро накинув на неї оком...

— Петро? — захмарилось Лукерчине обличчя.

— Хай би познайомився, га? А тебе ось що попрошу... замов за Петра добре слово. Тільки там у вас знайде розмова про п'яте-десяте, і вверни про Петра. Мовляв, жодної дівки в селі не міг уподобати, а тут як наврочено.

— Наврочено? — позеленіли Лукерчині губи. І ще хвилину тому їй хотілось упасти перед цією жінкою на коліна? Притулитись до її грудей? Назвати матір'ю?

— А я б уже й спасибі долі сказала, й тобі, Лукерко, подякувала б.

Лукерка стояла як стіна.

— Чи вашого Петра не знають? — сказала хоч і тихо, зате з притиском. — Сьогодні з одною, а завтра з другою? То чи можу я перед чужою людиною розхвалювати? Взяла до себе в хату, а зла їй не зичу.

— Правда, Лукерко, — вмовляла мати, — що Петро кручений-верчений, ніде правду крити. Але ж чи тобі важко добре слово замовити?

— А ніколи, — затялась Лукерка, все дужче злостячись. — Хай краще отакий і сидить у парубках.

— Та схаменись, Лукерко!

— І ви такі самі, як він! Яблучко не далеко відкотилось від яблуні! А чужа людина лиха мені не заподіяла, щоб я до неї отак!.. Я про Петра всю правду розкажу, хай сте-режуться!

І вийшла. З неї, мов із чавунця, здавалось, гарячі приски летять, ошпаритись можна. Ти ж бач! Хай сидить у парубках. А вона ж, дурна, подумала, що Петро Кульша ходить уночі з баяном по вулиці. Нема в нього баяна. І ніхто не позичить. А якщо навіть позичить, то хіба він колись умів чи тепер уміє грати?!

Дід Матвій переступає хатній поріг так, мовби вутлий човен високу річкову хвилю переборює. З розхристаної вишитої сорочки пнеться догори синьоока, сивочуба та капловуха голова, що невдовзі облетить на вітрі осінньому. Сорочка заправлена в сине міліцейське галіфе старого зразка (це галіфе подароване внуком, що служить в області), на ногах — новісінькі жовті туфлі, озуті вперше.

— О, дідунь навідався, — з перебільшеною сердечністю озвалась Лукерка.

— Не виженеш? — підозріливо запитав гість, що, видать, побоювався її конозистої вдачі.

— Чом би мала виганяти? — сокоріла Лукерка, якій раптом закортіло покепкувати з Матвієвих зальотів. — І чого це ви так вирядились проти п'ятниці? З гостей, може, вертаєтесь?

— Та не з гостей, а в гості, — статечно мовив той. І порипів у нових туфлях до ослона, мовби по сипучому снігу ступав.

— Гарні ви ниньки,— лила солодку патоку Лукерка.— І вашого віку вам не дашиш.

— А я й не прошу свого віку,— сказав із гідністю дід Матвій, не відриваючи погляду від нового взуття свого.

— Овва! — засміялась Лукерка, орудуючи праскою на столі, свою ляну сорочку прасуючи.— Ідіть свататись до Варки Лудишиної, коли потребуєте бабу до хати. З Варки баба справна і до печі, й до городу, й до ночов, щоб облирати вас. А до мене, дідуню, не ходіть.

Матвій не озвався. Лукерка все-таки була рада цим відвідинам і втішено всміхалась.

— Ось поглянь лишень! — зрештою благально мовив дід Матвій.

— На кого? На вас? Нівроку собі.

— То чи схоче твоя постоялиця портрет намалювати?

— Отого й прийшли? — своїм вухам не повірила Лукерка.— Вона ж молодих малює! Хто багато молока надів! Чи землі зорав! Чи хліба намолотив! А ви що намолотили?

— Я, може, чотирьох жінок пережив,— образився дід Матвій,— а ти пашекуєш до мене!

— Захотілось портрета! Чи моя постоялиця захоче й глянути на вас, не те що малювати!

— Не до тебе п'ється, Лукерко,— побуряковів старий.— Не до тебе й чхається, а ти кажеш — будьте здорові! Якби сама не сказала, що хоче намалювати, хіба я оце приперся б у твою хату?

— Сама сказала? — не повірила Лукерка.

— Сама,— червоним своїм тваром цвів дід Матвій.— Здибала на вулиці — й сказала.

— Нема зараз! — прошелестіла розгублено, почуваячись так, наче дід Матвій невимовно образив її в чомусь. Тільки в чому? В яких надіях? І вже не сокоріла, як перше, і вже уста її не лили патоку — не стало патоки в душі, вичерпалась раптово.

— То я зажду,— зовсім оговтавшись, сказав дід Матвій.

— Ждіть, дідуню,— зовсім опавши на голосі, згодилась Лукерка.— Ослона не пересидите.

Праска розпеклась так, що одяг під нею чи то парував, чи то димував. Лукерчине лице взялось плямами, зір заслався туманом. І зненацька саме їй скочило з язика:

— Посиділи трохи, то вже йдїть, дїдуню. Бо люди всяке подумають, чого це ви порїг мїй переступили. Якби хоч постоялиця була, а то ж, самї бачите, нема.

— Вечїрня година, має навернутись,— добродушно заперечив гїсть.

— Хоч надворї чекайте, хоч у вулицї,— зліше сказала Лукерка.— А тїльки я не хочу, щоб про мене казна-що плескали.

— Та нїхто й не подумає плескати! — торопїв дїд Матвїй.

— Подумають! Бо ви такий! — шелестїло з Лукерчиного язика.— Чотирьох жїнок пережили, то й мене замислили пережити? А не дочекаєтесь!

— Оглашенна! Вар'ятка! — сичав дїд Матвїй, тупцяючи до дверей, зовсїм забувши, що на ногах новї туфлї, в яких годилося б ходити поважно.— Не до тебе п'ється!

— Хай малює вас у полі! Чи під вербою! Чи в байрацї! — ринуло навздогїн.

А дїд Матвїй тїльки за ворїтьми отямився, що вїн у новому, святковому взуттї!

Може, стежка шепнула стежцї, може, бузина переповїла блекотї, може, курка накудкудакала горобцям, а тїльки скоро помїж жїноцтва почали точитись балачки.. Мабуть, спершу навїть не балачки, а самї пїдозри спалахнули, як суха солома, а потїм і ожереди зайнялись.

Почали перемивати Лукерчинї кїсточки. Йї не дивїться, мовляв, що в дївках засидїлась. І не зважайте, що з виду непоказна. Йї не довїряйте, що начебто чоловїки в її бїк не дивляться. Бо якби не дивились, то де б цї балачки взялись? Та й немає диму без вогню. Та й саме в тихому болотї чорти водяться. Менше треба остерїгатись молодих дївок, нїж Лукерки, бо що їй втрачати?

Якось їде Лукерка вулицею, мимо Завїрюшиної хати їде, аж тут Завїрюшина жїнка з відром смїття, несе смїття до тїєї ковбанї, що до неї всї зсипають усякий непотрїб. І не дїйшла до ковбанї, прямїсїнько з того відра під Лукерчинї ноги сипнула!

Ще й сплюнула спересердя. Обернулась — і гайда назад, лиховїсна. А Лукерку наче стовпом поставило соляним, довго отак стовбичила.

А вже пополуднї здибалась їз Степанидою, жїнкою того самого Максима Тернового, в якого не те що з криницї

води не набереш, а й льоду на водохреща не випросиш. Степанида на вдачу тиха: ти її не зачепи — й вона тебе не зачепить, ти їй добре слово, а вона тобі десять. Ось хіба що тільки такому чоловікові попалась, що з ним надбаеш — краще б, здається, загубити.

— Лукерко... — сказала ніяково.

— Та вже Лукерка, — скрушно так похитала головою.

— Сім'ї не звідала, дітей не мала, горе тебе завжди обходило.

Лукерка зінці вигостирила, як ножа на стару курку: до чого річ вернеться?

— А в мене їх четверо, натерпілась усякого. Ти ще молода, Лукерко, як на теперішні часи, знайдеш собі чоловіка. То відступись, добром прошу...

— Від кого відступитись? — наче громом ударило в потилицю.

— Та від Максима від мого, від Тернового... Знаю, ти не винувата, а тільки ж Максим пристане сам. Люди мені розказували, як до тебе в'язне.

— Горенько ж яке, — сплотніла Лукерка.

— Жени його, по ногах бий.

— От і не буду бити! — знагла скрикнула Лукерка. — От і не стану гнати!

— Як то? — злякалась Максимиха.

— А так! Сама бий! А сама жени! А я не стану, от! І щоб ви мене більше не перестрівали й помий під ноги не лили, бо в сільраду заявлю! Казитесь із жиру, от! І Максим твій із жиру казиться, й ти біля нього, й усі ви!

Хто знає, як далі розгорталися б події. Можливо, іздовий сільської крамниці Петро Кульша таки прийшов би в Лукерчину хату свататись до її постоялиці, а потім, упіймавши облизня, всім хвалився б, що не дуже й кортіло. Можливо, сільський джигун Макар Завірюха зійшовся б груди в груди з іншим сільським джигоном, часів революційних, періоду колективізації і перших п'ятирічок, а саме — дідом Матвієм, і ще невідомо, хто б у цій сутичці мав перевагу. Можливо, сусіда-шофер Максим Терновий і не перепнув би назад свого собаку ближче до воріт і колодязя, можливо, наступної зими вже й криги випросили б у нього люди. Мало що з часом статися могло б!

Мало що з часом статися могло б, якби Лукерчина постоялиця, міська художниця, жінка дивовижної вроди, й далі зоставалась у її хаті. Якби жила в її хаті, ходила

вранці малювати світанки біля ставу, а ввечері — захід сонця в лісі, якби легкі і вправні її олівці робили ескізи портретів колгоспних доярок чи трактористів. Можливо, не один баян тоді пройшов опівночі по вулиці до поля, а потім повернувся б із поля назад, і Лукерка таки зуміла б упізнати в темряві, нарешті, кому ж то не спиться, хто ж то внадився на їхній куток!

Та невдовзі... Невдовзі вся вулиця бачила, як Лукерка недільного ранку йшла у район на базар. Верхи на Лукерці, мовби на витривалому коні, сидів здоровецький кіш, повний усякого городнього надібку, призначеного на продаж. Лукерка ступала в своїх чорних черевиках-прасках, над ними погойдувалася одна спідниця, друга спідниця, а також квітчастий фартух...

А поряд із Лукеркою, чи то поряд із кошем, ступала постоялиця.

Вулиця стежила за її ходою — стежили явори зі снопами сонця в чубатих верхівках; дивились хати голубоокими вікнами; півні крутішими водоспадами напружували хвости. Світло її вроди падало довкола так само щедро й безборонно, як сонячне, й від нього так само і добрішав людський настрій, і достигала городина, й далі розсувались обрії.

Авжеж, і далі розсувались обрії, й душа не одного чоловіка попросилась у політ ген-ген як далеченько, аж за ті розсунуті обрії.

А Лукерка?

Схожа була на себе... й начебто ні. Схожа, бо в тих самих своїх базарних спідницях, і біла пілочка на голові, й тернова хустина. А не схожа, бо геть одмінена з обличчя: завжди піснувате, з надв'ялими губами, з прокислим поглядом, із борозенками на вузькій латочці лоба, — воно зараз розгодинилось, як небо над польовим пругом, рожевіло радістю.

Іздовий сільської крамниці Петро Кульша перегнав їх, обернувся — й осадив коней.

— Лукерко, підвезти до автобуса?

Лукерка грайливо гуцнула коша на плечі, відрізала:

— Вже близько!

— Гаття, вйо, цабе, соб! — кризь зуби просичав спантелечений Петро Кульша, рвонувши коней.

І хоч як хутко їхав, та наглий жаль був іще хуткіший, наздогнав кібцем, уп'явся пазурами в душу, тримав душу в пазурах, мов хробака. За ким жаль? За чим?

А Лукерці здавалось, що то явори за нею стежать по всій вулиці, що голубоокі вікна за нею підглядають, обрії від її настрою та доброго серця розсунулись. Чулася зараз, як ніколи, дужою, здатною перемінити світ і життя в світі.

У цій впевненості і в цьому настрої, мабуть, варто й залишити Лукерку. Бо коли залишимо в такому стані, то наче навечно подаруємо Лукерці її саму в найкращій своїй суті, саме в тій, яка і є, напевне, її справжньою суттю.

СИМВОЛІЧНА ЗБІРНА СЕЛА

На відкритті сільського стадіону молодий голова колгоспу Пачевський сказав:

— Тепер правління артїлі дбає не тільки про високі врожаї зернових, не тільки про сталі надії молока, не тільки про фураж чи про економію пального, а й про спорт. Хай приходять на стадіон і діти наші, й дорослі, й старі,

— І дід Оверко? — крикнув хтось із натовпу.

Дід Оверко був знаменитий сільський довгожитель, про котрого не стомлювалась писати районна газета на четвертій сторінці під усілякими вигадливими заголовками: «Літ до ста рости», «Молодіючи душею», «Нев'януче серце»...

— І дід Оверко! — весело згодився голова колгоспу.

— І баба Векла? — не вгавали в натовпі.

Баба Векла накульгувала, то, горблячись, ходила з кос-туром.

— І Векла теж! — сказав Пачевський.

— Хай бере участь у стрибках із жердиною! Жердину завжди в руках має!

Голова колгоспу не зважив на той невдалий дотеп, вів далі:

— Високі показники в спорті хай ведуть до високих показників у праці. Хто швидше бігає — той краще оре. Хто далі кидає ядро чи гранату — той більше надоєє молока від кожної фуражної корови. Хто вправніше передає естафетну паличку — той попереду в тонно-кілометрах!

Може, трохи й прямолінійно говорив про зв'язок, який, на його думку, існує між культурою праці й фізичною культурою, проте аплодували дружно.

Після відкриття відбувся футбольний матч. Грали їхні ж таки, сільські, футболісти з командою цукрового заводу. Заводські на першій же хвилині пропустили гол у свої ворота. Гол, як годиться, був зустрінутий свистом і переможними вигуками, й команди почали гру з центра поля.

Гол забив онук Петра Петровича Танасійчука, що також навідався на відкриття стадіону, й старий сяв од

радості круглим та жовтим, як начищений мідний таз, обличчям. Поряд трапився Пачевський і, видно, гордий із того, що їхні колгоспні спортсмени на рівних змагаються із заводськими, сказав:

— А що, гарно ваш Васько врізав із ходу! Прорвався по правому краю, вийшов сам на сам із воротарем — і в дев'ятку!

Танасійчук лише надимав щоки й сопів, нічого не кажучи.

Молодий голова колгоспу, стежачи за грою, запитав згодом:

— Чому ви, Петре Петровичу, не зайдете ніколи в правління?

— А чого заходити? — буркнув Танасійчук.

— Може, потребуєте допомоги? То сказали б, колгоспні в чому не відмовить.

Танасійчук мав за душею кривду на голову колгоспу. Коли син хотів ставити нову хату, просили в Пачевського садибу від лісу, де вільніше, а той дав дозвіл тільки поблизу тваринницьких ферм, де ставились усі, тут була їхня сільська вулиця молодожонів. Начебто й років чимало минуло, проте образа чомусь не забувалась, а з часом навіть ставала пекучіша.

Бо що ж виходило? Виходило, що він, Танасійчук, який головував у цьому ж таки колгоспі після війни, в найтяжчі роки, не заслужив на добре ставлення. Дивлячись на теперішніх керівників, думав не без гіркоти: «Спробував би ти не тепер, а тоді. Тепер у тебе техніки більше, ніж колись на весь район...»

— Спасибі, допомоги не потребую, — відказав Танасійчук.

І тут худий та сухоробрий, мов обсмоктана тарань, Васько підхопив м'яч у центрі поля, обвів фінтами одного та другого суперника й став стрімко наблизитись до воріт. У підкаті кинувся на м'яч захисник заводської команди, та Васько якимось дивом перекинув м'яча, сам перестрибнув через розпластаного футболіста — і вже перед ним нікого не було, крім воротаря.

Другий забитий м'яч тріпнувся в сітці. Стадіон завсвистів. Хлопці кинулися обіймати й цілувати свого форварда — достоту так, як обіймаються й цілуються на екранах телевізорів найвидатніші футболісти світу.

— Ну, Петре Петровичу, й сімейка у вас! — торжествував голова колгоспу.

Танасійчук, почувуючись хазяїном, буркнув:

— А чого ж інакше до діла братись? Чого братись, як не забивати м'ячів?

— Он скільки береться, а не можуть!

— Сам би Васько теж не зміг,— справедливості ради визнав Танасійчук.— Разом із командою...

— Після десятирічки можемо рекомендувати Васька до сільськогосподарської академії. Чи до інституту,— вдарився голова колгоспу у великодушність.

У другому таймі заводські футболісти розігрались і теж забили два м'ячі. З нічийним рахунком і закінчився матч. Зразу ж на поле вибігло безліч хлопчаків, появилось безліч м'ячів, які в польоті ширяли туди й сюди, мов сліпі кажани. Танасійчук іще постояв у гурті болільників, які журилися за втраченою перемогою, а потім, сугулячи кістляві плечі, почимчикував геть.

У буфет при сільській крамниці завезли пиво, стояв гамір. Танасійчук — із нагоди відкриття стадіону чи з іншої причини — попросив продавщицю наїдити кухню. Пити подався надвір, під акації, де на колодах зваленого дерева вже зібралась чоловіча компанія.

Вечоріло. В небі пливла самотня хмарина, схожа на копицю сіна.

— До нас! — озвалася захмеліла компанія, радо стрічаючи Танасійчука.

Ще не встиг примоститись на колоді, а вже хтось простягнув шматок в'яленої рибини.

І хоч не старий Танасійчук забив нині два м'ячі, проте, випивши, дедалі більше почувався іменинником і чоловічу увагу до себе сприймав, як належне.

— Васько — чорт! Він як грає? Прив'язує м'яч до ноги — й гайда! Ніхто з ним не збіжиться, й «Жигулі» дожене, як захоче.

— Біжить, як лошак!

— Та куди лошаку проти нього!

— А худий, наче хорт.

— Хіба тепер здоров'я в грубому тілі? То раніше здоров'я було в грубому, тепер у худому.

Коли озивався Петро Петрович, усі шанобливо слухали. Зрештою, зайшла мова про те, що хлопець заслуговує бути прийнятим до київського «Динамо».

Сидів на колодках під буфетом і пив пиво Кость Присяжнюк. Непевного віку, лисий, з щіточкою вусів під роз-

плющеним носом. Кость уславився в їхньому селі тим, що по телевізору дивився всі ті передачі, коли транслювався футбол, хокей, баскетбол, волейбол, гандбол, водне поло, бокс. Пам'ятав, хто й коли забив гол, яка команда виграла, а яка програла, яка вибилась у чемпіони, а яка перейшла в нижчу лігу.

Буваючи в будь-якому місті, Кость найперше прагнув потрапити на те заповітне місце, де тирлувались тамтешні боліальники. Спершу делікатно прислухався до балачок, а вже потім встрявав і сам зі своїм авторитетним словом. І, слід визнати, не без успіху. Та й чом не без успіху, коли він єдиний у селі передплачував усі спортивні видання («Советский спорт», «Спортивну газету», тижневик «Футбол-хоккей», журнал «Старт»), які перечитував до останнього рядочка, а деякі матеріали то й багаторазово.

В селі рівного йому за авторитетом не було й поки що не передбачалось.

— Васькові спершу треба постажуватись у класі «Б»,— п'ючи пиво, сказав Кость.— А вже потім думати про перехід до вищої ліги.

Це значуще міркування ні в кого не викликало сумнівів. Гомоніли:

— Якби крила, то згодом увійшов би й до збірної Союзу.

— А що? Тоді б не програвали яким-небудь грекам.

— Чого там, греки теж грають.

— А там, дивись, увійшов би наш Васько й до збірної світу.

— Це до якої збірної?

— Та до тієї, ну...

— Якої нема? До символічної?

— Ага, до символічної.

Кость Присяжнюк знову сказав значущо:

— До символічної світу — навряд.

З ним не згодились:

— Не зразу, а колись!

— Ти нашому Васькові не підтинай крил!

— Як дуже захоче, то ввійде!

— Васько ще просто любитель,— твердо стояв на своєму Кость.— А там — самі професіонали. Чи ви знаєте, що таке професіонали? Та Франц Беккенбауер одержує зарплату вчетверо більшу, ніж сам німецький кайзер.

— А ти звідки знаєш?

— Розказують.

Здивовані почутим, на якусь мить притихли. Танасійчук невдоволено сопів, трохи ображений за свого онука. Бо як-не-як, а той таки забив сьогодні два м'ячі, й не кому-небудь, а команді цукрового заводу, що бере участь у районній першості.

— То, може, він хоч увійде до символічної збірної села? — буркнув, навіть не глянувши в бік спортивного авторитета.

— Нашого села? — хутенько перепитав авторитет.

— А до якого ж!

— До збірної села ввійде, — згодився Кость.

— І на тому спасибі! — глузливо подякував старий Танасійчук.

— Нашого села на даному етапі, — уточнив спортивний авторитет. — Бо як буває? Буває, складають символічну збірну за всі часи — й за теперішні, й за минулі. До такої потраплять і ті, по кому тільки слава зосталась, а самих давно немає.

Смеркало, в повітрі пахло медовим духом акації. Чоловіки бігали по пиво, приносили зелені шапки піни в кувалдах, здмухували. Й не без поблажливості слухали Костя Присяжнюка, котрий хоч і був зухом у своєму ділі, та діло те було футбол — і годі...

— Та якщо складати збірну села за теперішні й колишні часи, — гомоніли, — то Васько однаково ввійде.

— Чому?

— Бо лиш тепер почали в селі по-справжньому грати в футбол, раніше не грали. Скажімо, за панів хіба грали? Плуг, нива, щіп, ярмо та дишло — ото й увесь футбол!

Це сказав Карпо Кашпур, колгоспний бухгалтер, широкознаний ще й за те, що про всяку погоду мав окремий головний убір: в спеку надівав капронового, в дірочках, капелюха, в похмуру днину нацуплював солом'яного бриля, в дощову пору брав брезентового картуза, в осінній день уже велюрову чи фетрову шапку.

Сьогодні Карпо Кашпур був у вузькокрисому капроновому капелюсі.

— Тоді футболісти не славились, як тепер. Із тих часів кого знаємо? Ну, Никодима Варчука, він до самого Кармелюка втік, разом нападали на багатіїв... Далі що? Революція. У революцію в який футбол грали? За землю брали одне одного за петельки... Он прадід нашого Харченка в Петербурзі служив, начебто й Леніна бачив на Фінському вокзалі.

Перейшли до громадянської:

— Теж не грали у футбол. Ну, кого з цього часу візьмеш до символічної збірної села? Такого, що всім запам'ятався? Ну, запам'ятався Бовтюк Нестір, воював скрізь — і під Попільнею, і під Ковелем, і на Сиваші носило його... Але ж не футболіст.

Настала черга колективізації:

— І не чули тоді про футбол... А прославився тоді перший голова комнезаму, Василь Постоюк, його рідний син тепер у Москві живе, в штабі служить.

Говорили й про війну:

— Може, хтось і чув уже про футбол — із тих, що побачили світу. Але де там, щоб грали! Колгоспну худобу погнали на схід, загубилась у степах, одні чоловіки на фронті, другі ховаються, німці ловлять дівчат і хлопців, відправляють на каторгу... Івана Тизуня скосили з автомата тільки за те, що гранати ніс за пазухою, а хлопцеві ж було десь чотирнадцять чи п'ятнадцять.

Не обминули час повоєнний:

— Чого ж, діти вже грали у футбол німецькими касками... Запрягали худобу в плуги, а баби трималися за чепіги, так і орали землю... А то пастухи наклали мін у вогонь, ось і порвало всіх, що й сліду не зосталось. Скільки ж це — п'ятеро чи шестеро? Півкоманди... Двох хлопців розірвало Миколи Табарчука, він цілий вернувся з фронту, от трапляється в житті! Хлопця Олександри, що й досі ото живе коло старого млина, порвало, й навіть Настуньку, дочку Павла Грабового. Трапляється в житті! Четверо хлопців було в Грабового, в цей день хто куди подався по всяких роботах, погнала корову до череди єдина дочка, Настунька, — й на тобі, Настуньку разом із усіма порвало... Може б, із тих чередників футболісти вдалися? Такі, що рівних їм не було б ніде. А може, й Настунька ганяла б м'яча, бо тепер он і дівчата гасають із хлопцями, не втямиш, хто в спідниці, хто в штанях.

Карпо Кашпур, колгоспний бухгалтер, слухав балачку, сам докидав слівце, і, зрештою, визнав:

— Справді, наговорили ми! Кого ж брати до символічної збірної села?

Звертався до спортивного авторитета Костя Присяжнюка.

— Сплутали праведне з грішним, — смикав той щіточку вусів. — Я вам за попа, а ви мені за попову дочку. Я вам «здрастуйте», а ви мені «добраніч»! Треба як? Треба ко-

ней до коней, механізми до механізмів, а футболістів до футболістів!

Хитре лице Карпа Кашпура блищало міддю в теплому вечірньому повітрі.

— Ти, Костю, кинь! Кинь, тобі кажу. Як же це так — символічна збірна села за всі часи, теперішні й колишні, а нема нікого з колишніх часів, так? А чому нема? Хоч хтось винен, що міг би грати у футбол, а не вийшло? Може, з них найкращі футболісти б і вдалились? То як же забути про них, не ввести?

Тільки чоловіки намислили ще взяти по кухлю пива, як під акаціями, наче злий дух із пекла, появилася буфетниця. Їй не так попросила, як закричала, щоб здавали «тару», себто кухлі, бо їй пора зачинятись.

І в тих, що втратили пильність, сама висмикувала кухлі з рук.

— Ох і футболчик завтра буде! — чувся в темряві хрипкий голос Костя Присяжнюка, спортивного авторитета. — По телевізору, за третьою програмою...

Інші вже гомоніли про те, що завтра понеділок, а раз понеділок — значить, робота.

Старий Танасійчук ішов додому. В глухій вуличці з ровів тягло густим духом кропиви та лопухів, а з людських дворів чадними хвилями котився запах м'яти.

— Петре!..

Хтось доганяв у темряві, клишоного збивав куряву зі шпоришу. Догнав — і мовив голосом Карпа Кашпура, колгоспного бухгалтера:

— Зачекай, пройдуся з тобою. Спішиш, мов на коні, й не вженешся за тобою.

— На коні, — буркнув, — та ще охляп..

Небо над селом наче курілося сніговою порошею зірок.

— Це ж Федота забули згадати, — бубонів бухгалтер. — Стількох згадали, а його ні...

— Федота? Якого? — мовив старий, думаючи про своє.

— Того, що тримав тітку мою Фроську... Іхав з лісу на саях по харчі в село, наскочив на поліцайську засідку, вони з кулемета і коней посікли, і партизанів... Добре, що тітка Фроська втекла з дітьми на хутір, а то б і їх порішили.

Ось Танасійчукове обійстя, можна й розійтись, так ні — спинились під розложистим гіллям груші-дички, гомоніли. Глибшало небо, даленіли зорі, густішали запахи — з городів, із поля, що простиралось у м'який морок червеної ночі.

ПОСТРІЛ ОПІВНОЧІ

Василь Дуплавий сидів на покуті під портретом Юрія Гагаріна, першого в світі космонавта, обвитого вишиваним українським рушником, і читав у газеті про звірства чилійської хунти.

Жінка спала на дивані, у сусідній кімнаті. За вікном розіллалась темрява ночі, по хвилях якої плив місяць. Мружачи підсліпувате праве око, Василь вгризався у фрази.

Тут і гримнуло. Василь Дуплавий спершу не злякався, а вже пізніше взяв його страх. Гримнуло у вікно, й шибки, брязнувши, розсипались, мов суха крига, й чорна ніч заглянула до хати через вибите вікно. Війнуло прохолодою, м'ятою і спаленим порохом. Василь Дуплавий увібрав голову в плечі і прожогом кинувся до вимикача, погасив електрику, а вже тоді впав на долівку.

У вухах стояв звук пострілу і брязкіт розбитого скла. На сусідньому обійсті гавкав, надриваючись, пес, наче йому душили горлянку ланцюгом.

— Що таке? Що таке? — злякано скрикнула з порога розбуджена жінка.

— Лягай! — люто гарикнув Василь.

Жінка, мов куль борошна, звалилась поряд.

— У вікно стрелили... Не ворущись, може, знову пальнуть.

— Горенько, — заскімлила жінка, — що це буде? Якби ж хоч хати не спалили.

Обоє дивились по вікнах, чи не падають на скло відблиски пожежі.

— Не лежи, — стогнала жінка, — йди надвір та пильнуй...

— Щоб і мене вбили?

— А краще хай хату спалить, еге? — клацала зубами й схлипувала.

Й тоді де подівся страх. По ньому стріляють, хочуть убити, а він лежить і жде, поки живцем спалить! Вибухнув гнів, і цей гнів змусив звестися, кинув у сні.

В очі йому вдарило світло місяця, туге осіннє повітря. В тіні повітки лежало кукурудзиння, а здалось, що хтось причаївся. Ногами, в які вступили відчайдушність і страх, подався до повітки, ладний кожної хвилі прийняти смерть. Обійшов повітку. Згинаючись під яблуневим гіллям, перейшов сад. Упало яблуко, й він завмер прислухаючись... На городі лежало купами сухе картоплиння, де-не-де горбились гарбузи.

Через бузину продерся у вуличку, з вулички на дорогу. Ніде нікого.

Звідки стріляли?.. Мабуть, з-під тополі на обійсті, а тікав через садок, через город — у левади, там подався верболозами.

Вибиті шибки зяяли темрявою.

— Мотре! — глухо сказав у хатній морок.

— Га? — обізвалось нищечком із підлоги.— Це ти, Василю?

— Вставай, вилежуєшся...

І знову в сад, потім городом подався. Тепер шукай вітра в полі! Тре було зразу кинутись надвір, а не чекати долічерева, поки вдруге пальнуть.

Ступав скрадливо, м'яко, й насторожене тіло здавалось легким, як у дитинстві. Отави за городом дихали нічним холодом. Завмер біля копиці сіна, роззираючись. Куди йти вздовж берега — ліворуч, праворуч? У ставковій воді скинулась риба, потім плеснуло в очеретах. Тиша була тверда, мов лід, ось-ось, здається, лусне розбитим склом.

Від верби до верби ступав, мов од ворога до ворога — чи не чатує хто за стовбуром? Не причаївся під скособочним тином? Білі, в місячному сяйві, наче в нічних сорочках, позавмирили сонні хати. Може, хтось зараз стежить за ним? Василь Дуплавий обернувся — стежка біліла примарно, стелячись із цього світу в небуття.

Хто стріляв? За що мстився?..

Жалібно скрипнули двері повітки, сивою хмариною впливла жінка.

— Мотре, ти?

— В хаті страшно, то я в повітці стою.

Тієї ночі так і zostались у повітці — постелили перед розчиненими дверми сіна, повсідалися і просиділи до ранку, дивлячись на свою хату.

Щоправда, перед досвітком за повіткою почулось гупання — щось ішло й зупинялось, ішло й зупинялось. Василь узяв вила й ждав. І перегода передихнув полегшено:

з-за повітки на обійстя вийшла стара кобила колгоспна, яка подеколи блукала й ночами, бо за нею вже не було ніякого догляду.

Кобила спинилась перед ганком, довго бовваніла, а потім рушила в сад, і слідом за нею посипались яблука з низького гілля.

Зійшло сонце, народивши подвір'я, хату, дерева, всю землю. Після того, що сталось уночі, земля видавалась іншою, ніж учора: чарівніша й небезпечніша.

Двері на ганку стояли навстіж, і сінешні теж. Всередині хата здавалась пусткою, наче з неї недавно винесли покійника. Стеля була посічена дробом, ніби покрилась ластовинням. Оббита біла та жовта глина опала порошком. Скалки скла веселими гострячками поблискували скрізь — на підлозі, на столі, на лутці.

За розбитим вікном стояв живий, а не засклений світ, і ця близькість лякала.

— Продамо хату,— сказала Мотря,— а купимо в Моравському.

Вона це надумала ще там, у повітці. Йї знала, хто продає й за скільки вступлять. Крадькома справлялась у сестри, що жила в Моравському.

— З Гути й ногою нікуди,— відказав чоловік.

Власне, так відказував завжди, бо не вперше затівалась мова про переїзд до Моравського. Хіба що нині голос прозвучав понуро, не так твердо.

Саме склив вікно, коли на велосипеді під'їхав голова сільради. Військової виправки, вилицюватий, з великими вухами, схожими на обвисле листя капусти, мовчки поникав по обійстю, оглянув за хатою і в хаті, а вже потім запитав:

— Стріляли?

— Стріляли,— б'ючи цвяшки в раму, неохоче відказав хазяїн.

— Чом не заявив?

У голови сільради були сині очі.

— Нема чим хвалитись.

— Хвалитись нема чим, а я повинен знати, що коїться в селі. Може, завтра жінку твою вб'ють, а ти мовчати-меш, га?

— Мотря жива, нічого не сталось.

— Це я до прикладу... Хто стріляв?

— Чи він мені признався? Або розписку залишив?

— Кого підозрюєш?

Хазяїн бив молотком по цвяху, і рама відлунювала дерев'яно-скляним звуком. Голова сільради владно, з притиском повторив:

— Кого підозрюєш?

— Та кого? Село велике... Я хіба знаю...

— Може, з кимось був у контрах? У сварці? Може, хтось погрожував?

— Біля худоби ходжу в колгоспі, то з худобою сварюсь, а з людьми ні... Сам розберусь, не сховається.

— Сам? Е-е, ні, без тебе розберуться.

Поговорив окремо й з Мотрею — чи не посварилася з кимось, кого підозрює. Хазяйка теж ні з ким не сварилася, а підозрювати хіба має право? Подумає на чесну людину, скривдить підозрою, потім довіку вини не спокутуєш.

— Діло темне,— підсумував голова сільради.

— Темне, темне,— згодилась Мотря, й тонкі її губи здригались, мов павутинки од вітру.

— А тільки якби Василь не служив при німцях у поліції, то не було б цього темного діла.

— Відсидів же він стільки, як дали! Заплатив за гріх свій, та й молодий був, дурний.

— За таке все життя треба розплачуватись — і чистим не станеш.

— Правда ваша, правда,— згоджувалась Мотря.

За той день багато односельців навідалось до їхньої хати. Мотря не стомлювалася розказувати, наче хвалилась пережитим жахом, і в її розповіді появлялось дедалі більше подробиць. Їй стало страшно не тоді, коли гримнуло, а тоді, коли їй, сонній, чоловік закричав не своїм голосом «лягай!» — і вона впала, наче й не стояла.

Заходили в хату, оглядали, похитували головами. Дехто шкодував, що замість вибитих шибок уже вставлено нові.

— Бачте, ви ж, Мотре, славна, з усіма поділитесь, а хтось зацаїв зло на вас,— співчували.— Не доведи господь таке пережити.

Опівдні Василь їхав кіньми, віз гичку з поля на ферму. Через голе бурячисько сунула вантажівка, спинилась.

— Василю Трохимовичу! — погукав шофер.— Не втечете, заждіть... То правда?

— Яка правда? — похмуро спитав візниця.

— Стрельнули в шибку?

— Ну...

— Маю дробовика, мисливець, але не подумайте на мене. Як треба, то на експертизу дам.

Василь вйокнув на коней, смикнув віжками.

На фермі забалакав до нього фуражир Ілько, сільський брехун і балагур, у якого дерева росли догори корінням, люди ходили на голові, риба літала в небі, а птахи плавали на дні морському.

— Може, з кимось не поділив чи з порожніми відрами під носом перейшов... Якби хто по моїй шибці бахнув, то по очах упізнав би.

— Впізнаєш...

— Василю, маю стару одностволку, іржава, на горищі під латою застромлена, вже сто років не брав до рук.

— Чи я тобі щось...

— У востаннє ходив на зайців, то тільки загубив кисет із тютюном, а після того й забув за ту пукавку, не подумай.

— Та чи я думаю...

— На кожного можеш подумати, в кого є зброя.

Вітер котив по дорозі жовте листя, а серед того листя, в золотаво-багряній хмарі, йшов п'яний колгоспний обліковець Онисим Дудник. Заточуючись, зупинився, ніби листя, б'ючись у груди, гоїдало дебевою постаттю.

Вгледівши Дуплавого, обліковець і зовсім став стовпом, очікував, і очі його червоніли, як два воружкі мурашки.

— Т-ти ж-живий? — пробелькотів обліковець.

— Живий, — понуро буркнув, намагаючись обминути.

— А я думав, тебе вбили, — дивувався Онисим, розставляючи руки й перепиняючи шлях. І пообіцяв: — То вб'ють — як не вчора, то завтра.

— Залив баньки сивухою...

— Залив, бо син повернувся з армії. — І, зігнувши кощавого пальця, став манити: — На вухо скажу, не бійся.

— Кажі, почую.

— Рознесе вітер, а так на вухо. — Й нахилившись упридул, видихнув із перегаром: — Якби я стріляв, то не промазав би. Лежав би в мене готовенький, уже помитий, споряджений і відспіваний. Зрозумів?

І коли Дуплавий таки обминув, таки геть подався, обліковець крикнув у спину:

— Вже б і відспівали, зрозумів?

Зареготав, викидаючи клубками дикий сміх:

— Та це жарти, не тяміш!

Жінка завтра мала мастити в хаті, і ввечері послала його в глиняники, щоб у мішечку приніс свіжої глини.

Копав заступом, нагрібав у мішок долонями. У сусідній ямі хтось теж брав глину — показувалась і зникала крута спина в зеленому светрі.

Повний мішок завдати було несила, то покликав:

— Піддай, пособи...

З ями на Дуплавого глянули золотаві очі, як осінні яворові листки. Жилаві руки лежали на держаку заступа, мов корені дерева.

— Якове,— впізнав їхнього сільського теслю, бондаря, кушніра, кравця й шевця в одній особі,— не полінуйся завдати.

Яків дивився на нього з жовтої ями, наче з іншого світу. Й не озивався.

— Бо вдруге не хочеться йти по глину, треба за одним разом.

В очах, на тих вогких яворових листках осінніх, тліло вечірнє сонце.

— Не піддам,— сказав Яків.

І далі стояв у ямі, склавши могутні руки на держаку.

«Він,— подумалось Дуплавому, й хвиля страху, пережитого минулої ночі, заслала пеленою мозок,— безпремінно він... І дробовик має... Він!»

— Ти стріляв? — спитав глухо.

— А що?

— Ти?

— Я.

— За що?

— За батька, якого ви з Піхуром одвели в районну управу, а його потім розстріляли...

— Я не відводив.

— Люди марно не казатимуть.

— Відводили Піхур із Салом, а я тільки пройшов із ними до Чорного дуба, від дуба повернув додому.

— Люди все бачили.

— Відсидів я! Ну? Давно не той. Такий, як усі!

— Нутро лишилось вовче.

— Не той, жити хочу, як усі.

По схилу темного яру скотився хлопчик, наближався прудкою сонячною кульбабкою.

— Дитину бачите мою? Й дитині скажу, щоб знала, хто ви.

— Заявлю!

— Заявляйте, дядьку, тільки хто вам повірить.

Дуплавий сам завдав мішок із глиною на плечі й поплуганився геть.

— Гад,— проказав Яків.— Тре було вцілити, а не лякати.

За столом сидів молодий дільничний міліціонер і складав протокол.

— Привіт потерпілому,— поздоровкався дільничний. І нарешті зняв форменого кашкета, поклав на ослоні.— Значить, жертв нема? Один постріл чи два? Під тополею нічого не виявили? Злочинець не залишив ніяких речових доказів?

Дільничний повторював те, про що встиг поговорити з Мотрею, і господар тільки вовчкувато поглядав на нього.

— Підозрюєте когось?

— А кого? — видихнув.

— Хтось чужий чи свій?

— За своїх не скажу, а за чужого хіба вгадаеш?

Це сказав не він, це хтось чужий мовив його глухим голосом.

— З сусідами не конфліктували?

— В мирі живемо з усіма,— запевнила Мотря.

— На роботі?

— Йї на роботі: запряжуть — Василь і повіз безвідмовно.

— Я в хазяїна питаю.— Дільничний міліціонер щось записав до протокола.— Значить, по глину ходили? Поки що не замазуйте.

— Як не замазувати? — дивувалась Мотря.— Хай так і стоїть?

— Хай постоїть.

— Перед людьми совісно.

— Значить, будемо шукати зловмисника,— сказав міліціонер, зводячись із-за столу й натягуючи кашкет на чубату голову.

— А як же нам?..— обізвався господар.

— Не турбуйтеся — від закону ніхто не сховається. Живіть спокійно.

Вже смеркло, світла в хаті не запалювали. Мотря тінню никала з кутка в куток, і Василь теж не міг знайти собі місця. Де не опиниться, де не сяде — скрізь непевно, незатишно, мовби хтось підглядає в темне вікно. Мовби то не зорі блимають, а чужі очі. Блимають, заглядають, ллють отруту в душу.

«Живіть спокійно»... «Й дитині скажу, щоб знала, хто ви». Чому не виказав? Що стримало?

— Охо-хо,— зітхала Мотря, вештаючись по хаті.— Піду-но до тітки, просила зайти й поставити банки, бо крижі ломить.

На самотнього Василя хата налягла важким тягарем, мов камінь на груди покійника. Обступила ваготою все тіло зусібіч, мов цвинтарна яма. В душі кригою стояв ляк, наче ось-ось мала розколотись на друзки тиша — так, як учора вночі.

Місяць зводив засмучене кругле обличчя над селом.

Василь надумав зносити під погрібник гарбузи з городу — жінка давно загадувала, та раніше якось руки не доходили. Слизькі дебелі опецьки пахли холодною осінньою землею. Щось зашаруділо в саду, в опалому листі, й Василь, похоловши, спинився, втупившись у темряву між деревами. Й здогадався: їжак. Та від здогаду легше не стало, страх уже гніздився в грудях, у голові.

Позносивши гарбузи, подався не до хати, що вирячилась чорними вікнами в ніч, а до повітки, й тут, у повітці, важко сів на розкидане сіно. Й зненацька подумалось: «Добре, що з Мотрею дітей не надбали, з ними не обібралися б мороки за нинішніх часів». Думка про дітей навідувалась не вперше, і він чомусь ніколи не хотів доводити її до кінця, хоч десь там, у запавутинених закамарках душі, таки знав — звідки береться, чому народжується ця думка.

Зловив себе на тому, що палить цигарку, що, затаючись, цяткою жовтого вогника освітлює руки, обличчя — й гарячково розчавив до підметка черевика.

І вже не міг zostаватись у повітці, наче й повітка стала для нього тяжким одягом, який гнітив стінами, стелею, здушуючи, стискуючи з усіх боків.

Пішов через садок, через город — і тут до нього приглядались дерева, хоч і в своєму садку, а також штурпаки соняшників уздовж межі, низькоплечі кущі шипшини. Згори світив усе яскравіше місяць, і поза городами він почувався, мовби на голій долоні.

Десь у вулиці заливчасто засміялась дівчина, загуптіла ногами, тікаючи, мабуть, від хлопця, і Василь спинився мимоволі, перечікуючи той сміх раптовий і ту несподівану тупотняву ніг.

Біла пагорка дорога розбивалась на дві сталки — одна сталка вела до району, а друга на Куравські Хутори. Спо-

конвіків тут ріс дуб, званий у селі Чорним дубом. Того далекого окупаційного ранку він і справді від Чорного дуба повернув додому, пославшись на те, що жінка, спускаючись по драбині з горища, вивихнула ногу, а до району арештованого за зв'язки з партизанами супроводжували Піхур і Сало.

Та зате все їхнє село бачило, як утрьох конвоювали його до околиці.

Василь утік із поліцаїв, переховувався в родичів по далеких селах, та хіба не довелось відповідати перед законом, хіба не відсидів строк?

Дунав, що відповів, дунав, що відсидів, а насправді...

З тих пір, як повернувся в село, його все життя — це передчуття вчорашнього пострілу — знагла, в потилицю.

Що привело його нині до Чорного дуба? Грізне, могутнє дерево шелестіло листям, проте в його шепоті не чулось ніякої відповіді.

Василь пішов по ріллі, спустився в байрак. Глід і крушина хапали за поли, високі будяки били в груди. З-під ніг вихопився заєць — і знову страх морозом обпik усе тіло, аж мозок зайнявся вогнем.

Продерся крізь терен і опинився на дні байраку. Тут хтось накосив сіна й не забрав — він сів, а далі горілиць ліг на покiс, і перед ним розкрилось безмежжя нічного неба. Здається, був на самоті з зоряним всесвітом, сповитий темрявою, мов лялечка.

Шеберхнуло — мабуть, пташка зірвалась із куща. Схопився, вглядаючись у тіні байраку, й здалось: хлопчик отой білявенький, що ввечері спускався схилом у глиняники, хлопчик отой, схожий на кульбабку, ген іде безшелесно, мов дух, мов сновидіння, і личко його теж біле, мов із туману, йде той хлопчик нечутно, наближається — й від нього нікуди не втекти, не схватись!..

ІНЦИДЕНТ

Гриць Паламар суботнього ранку рвав груші та яблука в садку, щоб завтра вдосвіта на власних «Жигулях» відвезти в район на ярмарок. Де стаючи на стілець, де залазячи на драбину, зривав найспіліші й найрум'яніші. Обережно клав у просторий лозиновий кіш — кілька таких кошів уже стояло в салоні машини і в багажнику, й осінній ароматний дух, яким промінились плоди, перебивав запахи бензину, масла й чаду.

Садок був старий, ще батьківський, і щороку родив так рясно, що гілля обвисало, вгиналось під сузір'ями папірков, під розсипищами донешт, під хмаровинням джонатану чи кальвілю снігового. Не все з'їдали, не все встигали роздати чи розпродати, й тому земля біля стовбурів завжди була рясно встелена рум'янобокою падалицею, й тому восени чи навіть ранньої зими безлисте гілля пізніх сортів яблунь весело поблимувало жовтим воском, круглі краплі якого тримались на куцях корінчиках.

Гриць Паламар був нині в доброму гуморі, бо в нього, колгоспного ветеринара, ще залишалось кілька днів відпустки, і тільки вчора він повернувся додому. Цю відпустку, як і всі попередні, він проводив у роз'їздах по своїх родичах. Інші односельці діставали путівки до санаторіїв, їхали поїздами чи летіли на літаках десь у Крим чи на Кавказ, а він і досі ні разу не купався в теплому морі. Спершу їхав до батька й матері у Вапнярку, гостював тут найдовше; далі добирався до сестри Галини, що віддалась у Хотин за вчителя; звідтам його шлях лежав у Галичину, де мав двоюрідного брата бухгалтером колгоспу; заїжджав і в Козятин — тут у депо робив рідний дядько Василь, інвалід другої світової, балакун і жартівник... Іноді маршрут Гриця Паламара мінявся, бо жили родичі й знайомі по всіх усюдах, і він вважав обов'язком душі навідатись, привезти гостинців, розповісти про себе й сім'ю, довідатись про новини чи зміни в їхньому житті.

Коли повертався додому, тих новин вистачало на тижні й місяці для розмов із жінкою й сусідами, і, будучи

єдиним їхнім власником, Гриць Паламар щедро ділився й почувався щасливим.

— Ходи снідати,— покликкала жінка від ганку, провівши дітей до школи. А що чоловік не поквапився, вона поміж кущів агрусу й смородини ступила до саду і, відхиляючи русяву голову перед низьким яблуневим гіллям, наблизилась.— І коли та осінь підкралась — я й не зогледілась.

Повною рукою, на якій у лікті обвисала квітчаста блузка, вона зірвала фіолетову сливку і, смакуючи, наче аж бязко, давила соковитими губами. Її очі, мовби лісова бездонна вода, зусібіч затінена очеретом і вершками дерев, світились приглушеним, упокореним смутком, який ішов десь аж із глибини жіночого ества, і Гриць Паламар умить, несподівано відчув гострий приступ чи то жалю, чи то любові до своєї Анни, з якою було стільки пережито й заново!

— Мати знов казала, щоб тут спродуватись і перебиратись до них у Вапнярку,— чомусь повторив те, що говорив учора ввечері.— А батько мовчав, старий уже, старий...

— Куди нам звідси вибиратися? — заперечила Анна.— Вже вкоренилися, обжилися... Хай до нас переїжджають.

— Не захочуть сюди, ти ж бо знаєш, які старі. Волють там померти, де народились... Жалко їх — самі, добувають віку.

— Всього жалко...

Анна так мовила глухуватим, рівним голосом, наче жалко було їй не тільки батька з матір'ю, а й цього великого, сутінкового саду у барвистих вогнях плодів, і тополі на причілку, що лопотіла підзолоченим листям, і сизого небесного безмежжя вгорі...

Складали яблука до коша, від якого роївся прохолодний медовий дух.

— Що я хочу тобі сказати...— з ваганням у голосі озвалась Анна.

— Кажі...

— За Петра Ендеберю,— роздумливо мовила Анна все ще в якомусь неясному ваганні.

— Знову щось накоїв? Утнув скандал чи набалакав три мішки гречаної вовни?

— Та ні...— Жінка, здається, зважившись остаточно, випросталась над кошем і, дивлячись прямим поглядом,

заволоченим сірим туманцем, сказала:— Приходив минулої неділі, коли ти гостював у Вапнярці.

— І що? — передчуваючи несподіванку, поспитав чоловік.— Хіба не знав, що немає мене вдома? Яке мав діло?

— Може, тому й навідався, що хотів застати саму... Зготувала обід, присіла з в'язанням на ліжку, а він і в хату. Щоб п'яний, то ні, а тільки чудний якийсь.

— Та він чудний, чудний,— згодився Паламар.

— Я в'яжу светрика для Тані, шерсть голубу дістала на руках, а він курить цигарку за цигаркою і мовчить. Я йому за погоду й за негоду, про буряки в полі, за цьогорічний урожай помідорів у колгоспі, а він раптом: «Не про те говориш, Анно!»—«А про що, питаю, говорити?»—«Не про те, Анно, говориш». Аж якесь мені морозко стало. «Приїде Грицько, тоді навідаєшся, поговоримо».— «Я до тебе прийшов, не до Грицька». Стало мені страшно з ним у хаті, покинула самого, подалась на город, тут, думаю, квасоллю визбираю в картоплі. Довго він сидів у хаті, потім, бачу, гримнув дверми й подався за ворота.

— Чого ж приходив? — зле спитав чоловік.

— А ти не здогадуєшся?

— Ні.

— Позавчора на мосту здибалася з Олькою, з сестрою Петра Ендебері... Те-се, я й сказала за ті чудні відвідини. Мовляв, без причини, без діла, тільки диму тютюнового напустив. А вона регоче: «Як то без діла, без причини? Хіба так ходять по хатах чужих? Любить він тебе, Анно!» А я тільки й здатна, що язиком теліпнути: «Як то любить? У нього жінка й діти, хай сім'ю свою любить! Звідки чула, знаєш?..»—«Од нього й чула, каже, хіба плескала б марно».

Під насупленими бровами очі в Гриця Паламаря стали тверді й блискучі, мов жолуді в опалому побурілому листі.

— Так і сказала Ольга?

— Вона чудна, як і брат її... Так і сказала.— Анна, зіпнувшись навшпиньки, дістала яблуко з гілляки, плавним рухом поклала до коша. Суха галузінка впала на пасмо волосся, й вона, гойднувши русявою хвилею, струсила її.— А вчора на фермі, якраз ми телят напоїли молоком, підходить до мене Дарка й те саме каже...

— Що каже? — вдарило морозцем у голову Грицьку Паламарю.

— Чула й вона від людей... за Петра Ендеберю.

— Від яких людей?

— Не сказала.

— По всьому селу плеще! Закон йому писаний чи ні? — в гніві скрикнув. — А ти що?

— Я? — винувато перепитала Анна. — Що — я?

— Слухаєш?

— А де ж мені дітись?.. Тоді з хати втекла на город... Закон йому й справді не писаний.

Гриць Паламар зривав сніговий кальвіль із яблуні, жінка ні в сих ні в тих стояла поряд. «Поки я гостював у батька-матері, поки навідував брата!.. Поки в Козятині мурував хлівець із дядьком!.. Поки я по світах!.. — з гіркотою думалось. — Віриш людям, як самому собі, а вірити не завжди можна».

Кіш із яблуками поставив у багажнику машини, потім снідав — курячою печенею і молочним киселем. За снідачок і словом не озвався, наче проковтнув язика, тільки, видно, щось думав, бо ворушились брови, як дві гусениці волохаті.

— Ти куди? — спитала Анна, коли вже переступав поріг.

— Навідаюся в артіль, — збрехав.

Петро Ендеберя ніколи не тримався своєї хати, завжди вештався по чужих. Повертаючись із роботи, міг зайти по вечеряти в дядька чи тітки, переночувати міг укластись у кума, поснідати — у свата. Йдучи з чужої хати, міг попросити куфайчину на плечі, бо вчора, мовляв, було тепло, а нині похолодало, — й ту куфайчину тиждень чи два носив, як свою. Так само міг у знайомих чи незнайомих людей забути головний убір чи гаманець із грішми — й не турбуватися за втраченим. Завітавши на родинне свято до сільського фельдшера, міг привселюдно пригадати, як торік чи позаторік на їхньому медпункті не виявилось якихось потрібних таблеток, затіяти сварку, — й таким чином родинне свято у фельдшера перетворювалось на якусь дивну суперечку, на сварку, на шарварок. Міг підійти на вулиці до когось із знатних та заслужених і ні сіло ні впало сказати, що, мовляв, хоч цього знатного та заслуженого й відзначено справедливо медаллю «За трудову доблесть», однак дуже радіти не треба: тепер усе техніка робить, не те що після війни, коли баби гнули спини на бұряках із сапками в руках, а вони ж не відзначені, хоч, може, більше заслужили.

Якось Ендеберя самочинно прийшов у школу на засідання педагогічної ради, послухав один-другий виступи вчителів, далі, наче з цепену зірвавшись, заходився повчати вчи-

телів, як то дітей доводити до пуття, готуючи їх і до заводських верстатів, і на колгоспні поля. Педраду було зірвано, так і закінчилась на виступі Петра Ендебері, хоч директор школи інколи крадькома думав, що, пристраснішого слова в сільському храмі науки ще не лунало.

Ендеберя був за перукаря в їхньому Будинку побутового обслуговування. Будинок звели років три тому, й тут ще містились фотоательє, швейна майстерня й «Речі напрокат». Фотограф Яшко за сумісництвом мав право видавати колгоспникам товари побутового та культурного призначення — радіоприймач, телевізор, пилосос. Щоправда, на всі ці речі не було в населення ніякого попиту з тієї простої причини, що пилосос, телевізор, радіоприймач завжди були зіпсовані.

Кращі рекламні фотознімки, які Яшко виставив у вікні свого ательє, зафіксували героїв їхнього сільського трудового фронту в найрізноманітнішій обстановці: ось дядько за штурвалом комбайна, ось механізатор на сівалці, ось шофер у кабіні автомобіля, ось тітка в білому халаті і з відром молока, ось дівка з поросятками на руках...

— Зроблю художній портрет! — пообіцяв Яшко, побачивши нарешті першого за весь день відвідувача на порозі. В Яшка було сонне, одутлувате обличчя. — Як героя нашого часу!

— Я до Ендебері...

— Авжеж, хай Ендеберя спершу намилить і поголить, постриже, наведе блиск і шик, щоб мати рідна не впізнала, а тоді вже до мене.

Ендеберя знімав машинкою куштраті патли з хлоп'ячої голови й гомонів:

— Голову треба доглядати, як грядку на городі, й засівати гарними думками, а не таке сороче гніздо носити, як ти носиш. Як сказав в умовах самодержавної Росії один великий дореволюційний ум? У людини мають бути красиві і думки, й почуття, і одяг. Ми, слава богу, режиму не застали, живемо в колгоспному селі, то від себе додам: і голова має бути красива, тобто обстрижена, зрозумів? Бо куди це годиться: думки розумні, передові, а зачіска — чорті й що!

І коли обскубаний рукою перукаря-мораліста хлоп'як подався геть, Гриць Паламар нарешті привітався:

— З черговою трудовою перемогою тебе! На даному, так сказати, етапі...

— А тобі можу запропонувати завивку,— хрипким, прокуреним баритоном відказав Ендеберя, блимаючи білками чорних циганських очей.— Холодна завивка волосся й мозкових звивин.

— Мізки ти можеш завити і холодним, і гарячим способом,— не прийнявши жарту, похмуро відказав зоотехнік.

Ендеберя кашлянув у кулак, наче вдарив у барабан, і зареготав.

— Твоя правда!.. А також умію зготувати їх у маринаді, з підливою, із грибочками, тушкованими, фаршированими!

— І під дурманом,— буркнув Паламар, уперто не приймаючи панібратського, жартівливого тону.

Ендеберя змить приборав гордовитого вигляду, і його смагле гостроносе лице потемніло мовби від грози, що озвалась у душі. Схрестив руки на грудях, на яких не сходились поли куденького халата (на верхній кишеньці було вишито ініціали П. Е., хоча Петро Ендеберя був єдиним перукарем на весь сільський побуткомбінат).

— Петре,— грубувато звернувся зоотехнік,— ти до нас приходив, коли я гостював у Вапнярці?

— Ну!..— Перукар гойднув хмарою блискучих кілець свавільного чуба.— Навідувався!

— Чого?

Ендеберя блимнув поглядом, наче полум'я свічок хлюпнулось на вітрі. Лівий куттик уст заміївся тонесеньким, як павутинка, усміхом:

— Ти прийшов до мене з балачкою?

— З балачкою.

— То кажи, я слухаю.

— Позавчора моя жінка здибалась на мосту з твоєю сестрою Олькою.— Підійшов упитул до Ендебері, який і далі стояв зі схрещеними на грудях руками, і лівий куттик уст промінився злим усміхом.— Ольга сказала, що ти любиш мою жінку.

Гриць Паламар відчув, як важке гілля рук мимохить склалось у кулаки, й тепер кулаки обвисають пудовим камінням.

— Це правда?

Перукар одвів погляд, сів у високому кріслі перед дзеркалом, навіщось пересунув із місця на місце флакон одеколону, пульверизатор, помазок. І сказав прямо в дзеркало до похмурого відображення Гриця Паламаря:

— Сестра сказала правду.

— А від кого вона знає?

— Від мене знає.

— А від кого знає Дарка, телятниця? Підходила на фермі до моєї Анни, теж казала за твою любов.

— Дарка? Почула від когось!

— Значить, всеньке село знає?

— Виходить, так!

— Слухай, закон тобі писаний?

— Закон? Може, й писаний. Тільки свій...

Ендеберя відповідав із викликом людини, яка не боїться й не приховує.

— Ти чого спиною сидиш до мене?

— Можу й лицем! — Він хвацько крутнувся в круглому перукарському кріслі, й на Гриця Паламаря весело глянули його пекельні циганські очі, що мерехтіли лукавою відвагою. — Ось так!

— До Анни приходив... чого?

— Захотілось побачити її, розумієш? Ну, випадково здибаєш у селі, перекинешся словом — і душа відійде. А тут — закортіло побачити, запекло, розумієш? — Ендеберя не так звівся, як скочив із крісла на довгі, як циркуль, ноги, в дивному грозовому пориві кинувся до вікна, затулив гострими плечима щедрю осінь в шибках. — Ти, Грицю, марно прийшов сюди. Йї балачка наша марна!

— Як то марна?

— А так! Нічого наша балачка не дасть. Не домоворимось...

— Як то не дасть? — усе дужче чудувався зоотехнік, і його біле, правильних рис обличчя певної себе людини пашіло рум'янцем. — Жінку Горпину маєш? Маєш. Двоє дітей нажив. Хіба мало тобі сімейних клопотів?

Перукар знову схрестив руки на грудях і саркастично всміхався.

— Нічогісінько ти не тямиш, Грицю, хоч і зоотехнік у колгоспі.

— При чім тут зоотехнік? — закипів злістю Паламар, почувуючись так, наче з ним затіяно якусь гру, і в цій грі прагнуть ошукати. — Як то не тямлю?

— Бо тут ми з тобою не домоворимось. Я своєму серцю не накажу й ти йому теж не накажеш. Люба мені Анна, от!

— Як то люба? Анна — моя жінка!

— Значить, тільки ти маєш право любити, більше ніхто? — Ендеберя зареготав так лунко, що за вікном хмара

горобців злякано злетіла з бузинового куща.— Тільки ти, більше ніхто, ха-ха-ха!

— Та не потрібна їй твоя любов!

— Згоден, що не потрібна... Жаль...

— Жаль?

— А жаль. Їй не потрібна, правда. Так що, Гридю, заспокойся, бережи нерви й високий авторитет зоотехніка.

— При чім тут нарешті зоотехнік? — лютував Паламар.

— Згоден, ні при чім.

— І перестань варнякати в кожне вухо в селі про мою жінку. Бо я знайду на тебе управу, замкнуть рота.

— Битимешся? — осудливо спитав перукар.

— Хай тебе грім поб'є!

Ендеберя не відповів на той шмалький прокльон. Задумався, й лице його смагле ще більше потемнішало; між бровами здригалася зморщена шкіра, наче там раз у раз проскакували невидимі електричні розряди.

— Ти, Гридю, дурний власник, егоїст,— приязним, товариським тоном сказав.

— А якби хто посягав на твою жінку?

— Я не посягаю на Анну.

— А любити — хіба не посягати? — начебто лобом бився об стіну чужого непорозуміння зоотехнік.

— Я, Гридю, люблю не так, як усі, я люблю по-своєму. Як би це пояснити толково, щоб ти зрозумів... Для душі! Душа моя сама любить, а не тіло, й тому живе, свято в неї весь час... Ось іде Анна з відром води від ставу, здибаюсь із нею в левадах — і годі на цілий день. Подивлюсь, як на фермі напуває телят молоком, як лоскоче за вухами та між рижками — і я вже щасливий.

— Ти й на ферму ходиш...

Ендеберя поглянув докірливо на зоотехніка, знову між змруженими бровами затремтіла шкіра, наче проскакували електричні розряди.

— Або несе з поля траву для кролів... Чи повертається в автобусі з районного базару, або вранці проводить дітей до школи... Здається, ніхто так не годен заговорити по-людському, як вона, і завжди кортить розказати їй усе про себе.

— Та чому Анна повинна слухати?

— Але ж слухає! Ти, Гридю, не думай усякої всячини, я рукам волю не даю,— пропікав зоотехніка смолистим зором. І виставив їх перед собою — гандрабаті, вузласті.— Я б сам їх собі повідрубував, якби спробували щось...

— Чи тобі мало дівок незаміжніх, чи, може, удовиць, розлучених?.. Любуйся, як вони по левадах там ходять, на городах пораяються, корів доять... Нащо мою Анну любов'ю своєю неславиш?

— Може, й неславию, згоден, а тільки ніякого зла не завдаю.

— Завдаєш — і їй, і мені. І сім'ї своїй.

— Пробував забути — й сили нема.

— Пробував?

— Наказував собі... Таж як я люблю її? — Ендеберя вже зовсім відтанув. І забув, що розмовляв не просто з зоотехніком, а з чоловіком, який прийшов допоминатися за честь своєї жінки. Скуте обличчя його стало вільним, розпростореним, і жорсткі губи розгорнулись усмішкою.— Ну, як весну чи літо, як тополю осінню в жовтому листі, як дощик — теплий, із синенької хмари, вдосвіта... Розумієш? — І, не гасячи усмішки, приязно вглядався в обличчя насупленого Паламаря.— Отак, як воду криничну... як запах любистку... як усе в цьому світі, розумієш?

А що зоотехнік мовчав, завмерши посеред перукарні темною брилою дебілої постаті, Ендебері, либонь, здавалось, що той і справді розуміє — і правдивість слів його, і щирість незлих почуттів. І тоді його завжди похмуре, як беззоряна ніч, лице і зовсім розгодинилося, стало безбережним у своїй волі, й вугляки очей замерехтіли добром, а губи попливли в усміхові, заіскрились.

Несподівано Гриць Паламар відчув, що мимовільно ось-ось відповість на ту довгу й несподівану для нього щирість, теж усміхнеться,— і, переборюючи себе, круто повернувся і з болісною гримасою подався геть.

— Прошу! — на порозі свого побутокбінатівського фотосалону стояв фотограф Яшко, жуючи стручок зеленого гороху.— Буде портрет на рівні світових стандартів!

Зоотехнік, як смерч, пройшов по коридору, й опинився надворі, в погідному й золотому бушовиську ранньої осені. Проміння сонця лежало на дорозі, наче розгублена вівсяна солома. «Завтра на базар із яблуками»,— подумалось. На клумбі цвіли жоржини, чорнобривці, пахло прив'ялим духом полину. З яблуні, що росла біля клумби, впало яблуко, закотилось між чорнобривців.

Зоотехнік постояв, зітхнув, несподівано всміхнувся — й подався геть селом без мети...

Неначе на дні молочного потопу затонув ранковий світ. І скрізь розіллялось густе біливо туману — за-вмерло і не зрухнеться в зимових полях; прибідли та пригасли дороги; села потихшали й наче попрічаювались у його непорушних хвилях; а ліси то й зовсім занімували — дерево коло дерева стоїть мовчазне, печальне... І в усьому відчувається ота слабкенька, неголосна печаль, яку всьому видимому світу навів туман. І тобі вона передається якось одразу, бо й ти сьогодні вдосвіта серед туману, як і прилякла річка в полях, як і пласкі горби, як і дерева над шляхом...

Повільно оцей всеосяжний молочний потоп починає світлішати, і печаль довколишня ясніє — і десь зійшло сонце, й тепер його проміння добивається до землі. Немає вітру, безрух, а туман легшає, м'якшає, вже не стоїть стіною, уже далі й видно крізь його запону, вже скоро, либонь, і сонце зблисне згори...

І коли, нарешті, вродився день... І коли навсебіч про-слались чисті сніги... І коли повітря стало прозоре, а небо відкрило свою сором'язливу, неторкану блакить... Коли все запало в душу раптовим і мідним враженням, тоді довколишній світ побачився зовсім іншим, ніж був досі — вчора, позавчора. Світ довколишній побачився оновленим, вродливим і молодим, він, народившись із туману, став святковим, урочистим і величним.

Усе вкрив іній.

Найдрібніша бадилінка обібралась інеєм. Срібні його колючки, здається, були навіть на кожній грудочці снігу, бо іній сів і на сніг. І далина сивіла так, ніби повилась найдрібнішими цятками інею, що підбілили та підсвітили далеку голубінь. І чисте повітря теж — увишину, увишину! — найхимернішою сріблястою курявою поїнялось... Весь видимий простір дивно увібрав у себе іній, сповнився його сяянням, усе в цьому світі (навіть далеч, навіть вишина) припало інеєм.

Одмінився ліс. Дерево кожне, ще недавно чорне, помхуре, припало до землі, тепер біліло, стало легке, помолоділе, прагло догори,— і всі дерева разом творили вже не ліс, а фантастичну зграю (не птахів, ні, а саме фантастичних дерев!), котра ось зараз легко зрине над землею, полетить у світ тієї казки, з якої вона прилетіла та й стала отут на землі, щоб відпочити на мить, щоб вразити людську уяву... Завмерла зграя дерев, і стоїть поміж їхніми стовбурами, що мають синюваті тіні, стоїть поміж їхніми кронами, опереними найніжнішим пухом, живе світло сонця. Саме живе світло, бо й воно причетне до творення казки зимового лісу, бо і йому передалась незвичайність стану, в якому перебувають дерева, і отой їхній настрій — нетутешній, неземний.

Ідеш через ліс, і зачарування його красою не полишає твоєї істоти, зачарування теж наче має всі відтінки снігу, що лежить на галявах, і легкість інею, що переінакшив усе, і живу тишу, живе свічення сонячного світла. Зачарування твоє майже рівне чарам та красі білого лісу, і ти радієш, що воно залишиться з тобою, що візьмеш ти його з собою і в день завтрашній.

Картина зимового дня, що зодягнувся в шати з інею, в урочисті ризи з інею. Наче світ весь обернувся на велетенський храм, де все викликає твоє захоплення, і твій дух не може не підвестись високо-високо, аж туди, де в блакитному небі міниться блакить по-весняному, свіжою радістю сяючи. Все набирає особливого значення в цьому храмі зимового дня — і порожня дорога в полях, і самотня тополя ген-ген, і всі твої почуття, що народились од цього споглядання, що навідали нині твою вражену душу.

Біліє, гостро мерехтить зимовий день, зодягнутий в ризи з інею, а сонце опромінює кожну скалку, сонце щедро дарує свою ясність найдрібнішій грані, і торжество світла таке повне, могутнє, таке потужне, що, либонь, починаєш розуміти таємницю його життєдайної сили, бо ось же нарешті вона розкрилась перед тобою, ось вона явила себе в блиску, в красі, в розповні!

І так до самісінького вечора розкошує буйне сонце, до самісінького вечора природа в інеї тішиться своєю чистотою та молодістю, а коли смеркає, то наче поволеньки пригасає сніг, пригасає іній... і тепер він так само, як і вдень, ошасливає кожне дерево, кожен кущик, та все ж таки ледь-ледь посмутнів, запечалився. Благородна його чиста печаль, благородний його тонкий смуток, що начебто невловною

мелодією снується довкола, пронизуючи й серце твоє, що чутливо відгукується на його поклик.

Смеркло — і начебто поважчав іній на деревах, і вони теж ледь-ледь поважчали, що здається, вже не злетять до гори фантастичною зграєю. І повітря поважчало, спохмурнівши... Йі дедалі все зриміше та відчутніше западає морок, іній згасає, як сніг, як і даль...

А потім, коли в небо викотиться повний місяць, коли він з'явиться, щоб володарювати над усеньким світом, а найперше, мабуть, над цією зимою, то знов усе відроджується, переінакшується — сніг, набравши таємничого зблиску, значно вагомішого, ніж удень, знову грає білим сяйвом, знову холодним молоком розливається довкруг, скільки сягає око. І тоді до інею мовби знову повертається його чарівлива сила, він сам оживає, а оживши — надає непередаваної краси довколишньому світові, який радіє і місяцеві, і тому, що знову пахким духом зацвів іній.

Зацвів іній на всьому, замерехтів, засвітився — і тепер його цвітіння інше, ніж удень, тепер воно начебто має ще й інше значення. Тиху ніч, бездонне небо, чорно-голубу темряву подекуди пронизали погляди прибляклих зірок, а тут, на землі, відбувається, звершується свято розквітлого інею, його торжество.

Срібна ніч. І рівний срібний настрій розіллявся, заповнив землю.

Цвіте іній, осяяний місяцем, цвіте холодними квітками, і пелюсточки їхні пахнуть морозом. І немає, либонь, зараз ніде кращих квіток, ніж квіти інею, що зріс не тільки на гіллі дерев, а й на білих полотнах снігів.

Цвіте іній, стоїть урочиста січнева ніч, і щасливо усміхається зима — при вроді та при здоров'ї, як молода жінка.

При в'їзді в село росте тополя-трепета. Росте на горбку, і її, високу, стару, огрядну, видно звіддалеки. Здається, що село починається не тільки за цією тополею, а саме з неї, тополі. Наче вийшла вона за крайні хати, за городи й садки, щоб привітати кожного, хто добивається з далекої чи близької дороги. Стоїть, очікує вдень і вночі, очікує в негоду й хвищу, аби привітно прошелестіти зеленим листям.

І коли, повертаючись пішки в село, бачив на обрії тополь, то інколи здавалось, що повертаєшся саме до неї, до тополі.

Яка багата, яка загадкова душа в неї! Особливо навесні, коли покривається міріадами молодих листочків, і кожен із них говорить щось на свій лад, а разом вони виповідають безмежну й нескінченну таємницю, якою дерево не втомлюється ділитися з усім світом. Таємниця жила в тополиній душі, й ніколи її не убувало, не меншало, хоч про неї також на різні голоси щебетали птахи у гіллі — щебетали в будь-яку пору року.

І тепер спомином повертаюся до тополі, до того часу.

Коли вступав у село, коли проходив мимо трепети, з незбагненною закономірністю згадувалось одне й те саме, й жодного разу не було так, щоб пам'ять зосталась глуха. Завжди згадувалось, що навесні, при визволенні села від німців, тут ворожою кулею було вбито нашого бійця. За село загинув не він один, імена загиблих списані на обеліску, що височить біля школи, і, напевне, серед інших значиться там ім'я і того, що поліг під тополею-трепетою. Прізвища росіян, українців, казахів, грузинів, осетинів... Хто з них? Про кого не стомлюється розповідати дерево з дня в день, із року в рік?

Стоїть за селом, здалеку видно, й чомусь хочеться вірити в те, що завжди отак стоятиме — і не всохне, й буря не зламає. Взимку білітиме від інєю, восени видзвонюватиме золотим листям, навесні світлитиметься пташиними піснями.

Вросло не так у землю, як у людську пам'ять, а в людській пам'яті йому таки не всохнути, не впасти. Бо, мабуть, брало і братиме своїм корінням снагу із живих сердець.

І скільки таких дерев росте по рідній землі!

Десь це береза, десь, можливо, калина чи горобина, а вже в іншому місці явір чи верба. Їм багато що є розповісти, і вони з року в рік не стомлюються розказувати. Варто лише прислухатись — і почуєш, і зрозумієш. І зрозумієш так багато, так глибоко, що, можливо, позаздриш славній долі цих дерев. Позаздриш долі берези, верби, явора, калини, що зеленіють у людській пам'яті.

І долі тополі-трепети, що й досі росте за рідним селом.

ЗМІСТ

Лінія оборони	3
За билинами нашого часу	11
Озброєні діти	36
Де медсестра Клавка?	51
Через Глибівку	60
Наречена з Білої Волі	67
Шуточка	89
Меморіал	94
Пенсія на сина	105
На Красному Хуторі	110
На Дніпрі	123
Старшина	133
«У синьому небі я висію ліс»	141
Феномен	149
Що ми знаємо про любов	160
Скажена тітка	168
Щури	176
Мистецтво подобатись жінкам	185
Маг	201
Біс у ребро	210
Ситуація	221
Первісток	230
Молодий її гріх	239
Як вам ведеться, мамо?	249
Гра в батька	255
Сороковини	263
Нескінченні теревені про дівчат	271
Кандидатури	279
Пісня про гречаники	284
Пісня про квашені огірки	289
Сюжет для мелодрами	295
Символічна збірна села	311
Постріл опівночі	318
Інцидент	327
Івій	336
За селом	339

Евгеній Філіппович Гуцало
ЧТО МЫ ЗНАЕМ О ЛЮБВИ
Рассказы

Издательство «Радянський письменник»
(На украинском языке)

Редактор В. Г. Омелянчук
Художник І. В. Козій
Художній редактор М. П. Вуек
Технічний редактор В. В. Чала
Коректор Л. П. Яблонська

Информ. бланк № 596

Здано на виробництво 11.09.78. Підписано до друку 16.01.79. БФ 23782. Папір № 1. Гарнітура академічна. Друк високий. Формат 84×108¹/₃₂. 10³/₄ фіз.-друк. арк., 18,06 ум.-друк. арк., 18,94 обл.-вид. арк. Тираж 65 000. Зам. 8-383. Ціна в оправі 1 крб. 40 к. «Радянський письменник», Київ, бульвар Лесі Українки, 20. Книжкова фабрика імені М. В. Фрунає республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

Гуцало Є. П.
Г97 **Що ми знаємо про любов. Оповідання. К., «Рад.
письменник», 1979.**

Більшість творів, що увійшли до цієї збірки,— це своєрідний цикл оповідань, об'єднаних спільною темою: відлуння минулої війни, її криваві відблиски на долі людей (в тім числі й дітей) у повоєнний час, нічно жива, нестаріюча пам'ять людська. Автор показує зв'язок далеких і близьких історичних епох, створює яскраві характери простих трудивників, а в години випробувань — мужніх воїнів, захисників рідної землі. Кращі духовні риси героїв оповідань проявляються в коханні, в ставленні до матері, дружини, до дітей.

Г $\frac{70303-034}{M223(04)-79}$ 20-79-4702590200

У2